

DEMOGRÁFIA

2005. XLVIII. ÉVF. 2–3.

DEMOGRÁFIA

48. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
2005

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC,
KLINGER ANDRÁS (elnök), KOPP MÁRIA, PONGRÁCZ TIBORNÉ, SPÉDER ZSOLT,
TÓTH PÁL PÉTER, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő
ÓRI PÉTER felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief
PÉTER ÓRI responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor
FERENC KAMARÁS editor

OLVASÓSZERKESZTŐ:

SÁGHI GÁBOR

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1119 Budapest, Andor u. 47–49.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Blaskó Zsuzsa</i> : Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai, 1988, 1994, 2002	159
<i>Spéder Zsolt</i> : Az élettársi kapcsolat megjelenése, terjedése és az ehhez kötődő legújabb demográfiai fejlemények néhány kevésbé hangsúlyozott tényezője	187
<i>Bukodi Erzsébet</i> : Partnerszelekció a házasságokban és az élettársi kapcsolatokban	218
<i>Szakolczai György</i> : A rendszerváltás és a politikai váltógazdaság demográfiai hatásai	254

KÖZLEMÉNYEK

<i>Helena Rajabaly – Jean-Pierre Hermia</i> : A Belgiumban élő magyar népesség rövid története a XX. században	280
<i>Janky Béla</i> : Intergenerációs konfliktusok a modern jóléti államokban: áttekintés	291

IRODALOM

KÖNYVEK

<i>Wallerstein, J. S. – J. M. Lewis – S. Blakeslee</i> : The unexpected legacy of divorce. The 25 year landmark study (A válás váratlan öröksége. A 25. évben lezajlott vizsgálat eredményei). New York: Hyperion, 2000. (<i>Földházi Erzsébet</i>)	310
---	-----

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Martin, J. L. – Wiley, J. – Osmond, D.</i> : Social networks and unobserved heterogeneity in risk for AIDS (Társas hálózatok és nem megfigyelt heterogenitás az AIDS kockázatában). <i>Population Research Policy Review</i> , 2003/1. 65–90. p. (<i>F. E.</i>)	313
<i>Sasson-Levy, O.</i> : Feminism and military gender practices: Israeli women soldiers in „masculine roles” (Feminizmus és a nemek megkülönböztetése a hadseregben: Izraeli női katonák „férfias” szerepekben). <i>Sociological Inquiry</i> , 2003/3. 440–465. p. (<i>F. E.</i>)	315

<i>Lewin-Epstein, N. – Kogan, I. – Wanner, R. A.</i> : Institutional structure and immigrant integration: a comparative study of immigrants' labour market attainment in Canada and Israel (Intézményi struktúra és a bevándorlók beilleszkedése: a bevándorlók munkaerő-piaci helyzetének összehasonlító vizsgálata Kanadában és Izraelben). <i>International Migration Review</i> , 2003. Vol. 37. No. 2. 389–420. (G. I.)	317
<i>Robinson, W. C.</i> : Demographic history and theory as guides to the future of world population growth (Népeségtörténet és népesedélmélet: útmutató a világ népessége jövőbeli növekedéséhez). <i>Genus</i> , 2003/3–4. 11–41. p. (Ő. P.)	320
<i>Luke, N.</i> : Age and economic asymmetries in the sexual relationships of adolescent girls in Sub-Saharan Africa (Kor- és gazdasági aszimmetriák a serdülő lányok szexuális kapcsolataiban a szubszaharai Afrikában). <i>Studies in Family Planning</i> , 2003/2. 67–86. p. (S. J.)	323
<i>Knapp, S. J.</i> : Authorizing family science: An analysis of the objectifying practices of family science discourse (A családtudomány felhatalmazása: a családtudományi értekezés objektívizáló gyakorlatainak elemzése). <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2002/4. 1038–1048. p. (S. J.)	324
<i>Teceira, N. – Gregson, S. – Zaba, B. – Mason, P. R.</i> : The contribution of HIV to fertility decline in rural Zimbabwe, 1985–2000 (A HIV hozzájárulása a termékenység csökkenéséhez Zimbabwe falusi területén, 1985–2000). <i>Population Studies</i> , 2003/2. 149–164. p. (S. J.)	325
<i>Swiaczny, F.</i> : Aktuelle Trends der Migration in die Industrieländer (Az ipari országokba irányuló nemzetközi migráció aktuális trendjei). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2003/3–4. 243–262. p. (Sz. G. S.)	326
<i>Schwarz, K.</i> : Betrachtungen eines Demographen zu Ehe und Familie um das Jahr 2000 (Egy demográfus észrevételei a házasság és a család témaköréhez 2000 körül). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2003/2–4. 423–442. p. (Sz. G. S.)	327
<i>Schmid, J.</i> : Einwanderung und Staatengemeinschaft. Zur Problematik einer überstaatlichen Wanderungspolitik (Bevándorlás és államközösség. Az államok közti vándorláspolitika problematikájáról). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2003/2–4. 217–231. p. (Sz. G. S.)	328
<i>Manning, W. D.</i> : Children and the stability of cohabiting couples (A gyermekek hatása a házasságon kívüli párkapcsolatok stabilitására) <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2004/8. 674–689. p. (Sz. G. S.)	330
<i>Jolliffe, D.</i> : Continuous and robust measures of the overweight epidemic: 1971–2000 (A túlsúlyosság egyre fokozódó terjedésének és mértékének vizsgálatai 18971–2000 között). <i>Demography</i> , 2004/2. 303–314. p. (Sz. G. S.)	331

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	332
Demography	333
European Journal of Population	334
Genus	334
Journal of Marriage and the Family	334
Population	336

Population and Development Review	337
Population Research and Policy Review	337
Population Studies	338
Population Trends	338

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Zsuzsa Blaskó</i> : Should women work? Changes in the Hungarian population's opinions related to gender roles, 1988, 1994, 2002	159
<i>Zsolt Spéder</i> : The rise of cohabitation as first union in Hungary and some reflections on recent demographic transition	187
<i>Erzsébet Bukodi</i> : Partner selection in marriage and cohabitation	218
<i>György Szokolczai</i> : The demographic impacts of the political transformation and the changes of governments	254

ARTICLES

<i>Helena Rajabaly – Jean-Pierre Hermia</i> : A concise history of the Hungarian population living in Belgium in the 20 th century	280
<i>Béla Jankó</i> : Intergenerational conflicts in modern welfare states: a survey	291

REVIEW

BOOKS

<i>Wallerstein, J. S. – J. M. Lewis – S. Blakeslee</i> : The unexpected legacy of divorce. The 25 year landmark study. New York: Hyperion, 2000. (<i>Erzsébet Földházi</i>)	310
---	-----

ARTICLES

<i>Martin, J. L. – Wiley, J. – Osmond, D.</i> : Social networks and unobserved heterogeneity in risk for AIDS. Population Research Policy Review, 2003/1. 65–90. p. (<i>E. F.</i>)	313
<i>Sasson-Levy, O.</i> : Feminism and military gender practices: Israeli women soldiers in „masculine roles”. Sociological Inquiry, 2003/3. 440–465. p. (<i>E. F.</i>)	315
<i>Lewin-Epstein, N. – Kogan, I. – Wanner, R. A.</i> : Institutional structure and immigrant integration: a comparative study of immigrants' labour market attainment in Canada and Israel. International Migration Review, 2003. Vol. 37. No. 2. 389–420. (<i>I. G.</i>)	317
<i>Robinson, W. C.</i> : Demographic history and theory as guides to the future of world population growth. Genus, 2003/3–4. 11–41. p. (<i>P. Ó.</i>)	320
<i>Luke, N.</i> : Age and economic asymmetries in the sexual relationships of adolescent girls in Sub-Saharan Africa. Studies in Family Planning, 2003/2. 67–86. p. (<i>J. S.</i>)	323
<i>Knapp, S. J.</i> : Authorizing family science: An analysis of the objectifying practices of family science discourse. Journal of Marriage and Family, 2002/4. 1038–1048. p. (<i>J. S.</i>)	324

<i>Terceira, N. – Gregson, S. – Zaba, B. – Mason, P. R.</i> : The contribution of HIV to fertility decline in rural Zimbabwe, 1985–2000. <i>Population Studies</i> , 2003/2. 149–164. p. (J. S.)	325
<i>Swiaczny, F.</i> : Aktuelle Trends der Migration in die Industrieländer. (Actual trends of international migration towards the industrial countries.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2003/3–4. 243–262. p. (S. G. Sz.)	326
<i>Schwarz, K.</i> : Betrachtungen eines Demographen zu Ehe und Familie um das Jahr 2000. (A demographer's remarks on the problems of marriage and family around 2000.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2003/2–4. 423–442. p. (S. G. Sz.)	327
<i>Schmid, J.</i> : Einwanderung und Staatengemeinschaft. Zur Problematik einer überstaatlichen Wanderungspolitik. (Immigration and the community of states. The problems of international migration policy.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2003/2–4. 217–231. p. (S. G. Sz.)	328
<i>Manning, W. D.</i> : Children and the stability of cohabiting couples. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2004/8. 674–689. p. (S. G. Sz.)	330
<i>Jolliffe, D.</i> : Continuous and robust measures of the overweight epidemic: 1971–2000. <i>Demography</i> , 2004/2. 303–314. p. (S. G. Sz.)	331

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	332
Demography	333
European Journal of Population	334
Genus	334
Journal of Marriage and the Family	334
Population	336
Population and Development Review	337
Population Research and Policy Review	337
Population Studies	338
Population Trends	338

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

**DOLGOZZANAK-E A NŐK? A MAGYAR LAKOSSÁG NEMI SZEREPEKSEL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYÉNEK VÁLTOZÁSAI
1988, 1994, 2002**

BLASKÓ ZSUZSA

BEVEZETŐ

Ennek a tanulmánynak az a tárgya, hogy miként jelent meg a nők társadalmi szerepe a magyar közvélekedésben az elmúlt mintegy tizenöt évben. Az elemzés alapjául az International Social Survey Programme (ISSP) 1988-as, 1994-es és 2002-es adatfelvételei szolgálnak. Ezek mindegyike országos reprezentatív mintán¹ a felnőtt lakosság nézeteit vizsgálta a nemi szerepek, a család, a gyerekvállalás, a család és munka összeegyeztethetőségének kérdéseiről. E témakörök közül itt most csupán egyetlen kérdéscsokrot emelünk ki, nevezetesen azokat az attitűdkérdéseket, amelyek a női munkavállalás elfogadottságával, a nők pénzkereső tevékenységének a családra gyakorolt (vélt) hatásaival foglalkoznak – tágabb értelemben a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák egyes metszeteit járják körül.

A jellemzően Nyugat-Európában fogant erre irányuló kutatások egyetlen meghatározó dimenzióban látják-láttatják a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák formálódását, mégpedig a „tradicionalis – modern” ellentétpárban. „Tradicionalisnak” (vagy „konzervatívnak”, „hagyományosnak”) tekintik azt a fel fogást, amely a 20. század elejéig Európában többé-kevésbé uralkodó szerepmintát, a nő kizárólagos háziasszonyi és anyai szerepvállalását és a férfi kizárólagos kereső tevékenységét támogatja. Ebből a nézőpontból a női munkavállalás egyértelműen negatívan ítéltetik meg, különösen akkor, ha (kis)gyermek(ek) is van(nak) a családban. A férfinak viszont nem feladata az otthoni teendőkkal foglalkozni, vagy akár a gyerekgondozásban részt vállalni. Ezzel szemben *modernnek* minősíti ez a szemlélet azt a szerepfelfogást, amely a nemi szerepeket ennél nyitottabbnak, akár felcserélhetőnek látja. Eszerint a háztartási, gyereknevelési teendők, csakúgy, mint a pénzkereső tevékenység családon (párkap-

¹ A vizsgált populáció mindhárom évben a Magyarországon élő, 18 éves vagy annál idősebb, magánháztartásban állandó lakcímmel rendelkező személyek köre volt. A megkérdezettek ezt a csoportot reprezentálják nem, iskolai végzettség, településtípus és korcsoport szerint. Az adatfelvételeket a TÁRKI végezte, személyes megkérdezés útján. A (megvalósult) minta nagysága 1988-ban 1737, 1994-ben 1494, 2002-ben pedig 1023 fő volt.

csolaton) belüli megosztása a felek alkujának eredménye, rugalmasan alakítható. A családon belüli felelősségek ugyanúgy megoszthatóak, mint a kenyérkereset felelőssége.

Véleményünk szerint ezzel a megkülönböztetéssel több probléma is adódik. Az egyes alkalmazások, így például az itt bemutatott kutatás kérdései sem következetesek teljesen a „modern” attitűd értelmezésében. Gyakran ugyanis nem a szerepminták közötti választás önkéntességének elismerését, hanem kifejezetten a hagyományostól eltávolodó, a női kenyérkeresetet támogató, az otthoni feladatvállalás jelentőségét elvető nézeteket tekintik „modernnek”. Történik ez ráadásul sokszor úgy, hogy a „tradicionális” felfogáshoz negatív, míg a „modernhez” pozitív (kutatói) értékítéletek társulnak. Speciálisan közép-kelet-európai probléma továbbá, hogy a bemutatott értelmezés a mienkétől gyökeresen eltérő történelmi-társadalmi körülmények között alakult ki, és így a magyar viszonyok között már csak ezért is korlátozottan állja meg a helyét. Míg a kikényszerített modernizáció és felülről diktált emancipáció évtizedeire vonatkozóan – ha a nyugat-európaiktól eltérő értéktartalommal is – nem tűnik életszerűtlennek a dolgozó nő képét a „modern”, haladó szellemmel azonosítani, a háztartással és gyerekneveléssel főállásban foglalkozót nőét pedig egyfajta hagyományos, tradicionális szerepként leírni, addig a rendszerváltás után felbolydult világban ezek a meghatározások már korántsem tekinthetők egyértelműnek.

Feltételezzük például,² hogy a kérdéskörben kulcsszerepet játszó *házasasszony* fogalom 1989 után nemcsak hogy gyökeresen eltérő tartalommal töltődött fel, elveszítvén korábbi, valamifajta elmaradottságot sugalló jelentését, hanem társadalmi csoportonként meglehetősen differenciált jelentést is kapott. Valószínűleg más konnotációk tapadnak a fogalomhoz például a munka nélkül maradó falusi asszony számára, aki bőven talál maga számára feladatot a ház körüli kisgazdaságban, mást a sokgyerekes értelmiségi családokban, ahol esetleg önszántukból döntenek úgy, hogy a feleség kizárólag a gyereknevelésre fordítja energiáit (és felhalmozott tudástőkét), és megint egészen mást az egyebek mellett társadalmi reprezentációs feladatokat is betöltő nagyvállalkozó-feleségek körében. Az eltérő jelentéstartalmakhoz eltérő értékelések kapcsolódhatnak, melyeket véleményünk szerint legalábbis nem pontosan ír le a „tradicionális szerep” kategóriája. Hasonló módon sajátos történelmi utat járhattak be a vizsgálatban szereplő egyéb fogalmak, meghatározások is.

Tehát – mint arra írásunkban részletesen kitérünk majd – nem gondoljuk, hogy a hagyományos értékrendhez a rendszerváltozást követően történt (átmenetinek bizonyuló) visszatérés bármilyen értelemben „visszalépést” jelentene a „fejlődésben”, a társadalom vagy az értékrend „modernizációjának” folyamatában – amint azt a „tradicionálisabbá válás” kifejezés sugallja. Sokkal inkább

² Sajnos megfelelő vizsgálat híján kénytelenek vagyunk csupán feltételezéseinkre támaszkodni.

strukturális kényszerekre adott racionális válaszként értelmezzük a vélemények ilyen irányú módosulását. Mindezeket szem előtt tartva azonban (jobb híján, az egyértelműséget és a hasonló adatokra épülő egyéb munkákkal való könnyebb összevethetőséget elősegítendő) magunk is a „tradicionalis”–„modern” fogalompárt használjuk a két ellentétes nemi szerepfelfogás megjelölésére, ám távolságtartásunkat következetes idézőjel-használattal igyekszünk kifejezni.

MAKROKÖRNYEZET ÉS ATTITÚDOK

A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök vizsgálatát természetesen azok a társadalmi és gazdasági változások teszik igazán érdekessé, amelyek a vizsgált időszak alatt számottevően módosították a nők helyzetét mind a munkaerőpiacon, mind a magánszférában, a családokban. Az előbbit illetően a legjelentősebb az a folyamat, amelynek következtében a szóban forgó tizenöt év során a munkaképes korú nőknek körülbelül egyötöde állás nélkül maradt – munkanélkülivé vált vagy kivonult a munkaerőpiacról. Részben, de nem kizárólag ennek tudható be ugyanakkor az állásban lévő nők iskolázottsági szintjének figyelemre méltó emelkedése: 2001-ben tíz dolgozó nőből hat már legalább érettségivel rendelkezett – ami egyébként eggyel több, mint az ugyanennyi férfira eső érettségizettek száma.

A nők demográfiai magatartásában szintén jelentős változások zajlottak le a vizsgált időszakban. Az 1988 és 1990 között tapasztalt átmeneti stabilizálódás után fokozatosan, s különösen 1994-től növekvő dinamikával tolódtott egyre későbbre első házasságkötésük ideje, csökkent a házasságkötési kedv, tovább mérséklődött a gyermekvállalási hajlandóság – hogy csak a jelentősebb folyamatokat említsük. E változások dinamikája kétségtelenül elég jelentős ahhoz, hogy tükröződésükre számíthassunk a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökben is.

Ebben a dolgozatban természetesen nem vállalkozhatunk a munkaerő-piaci változások, a demográfiai magatartás és a nemi szerepekre vonatkozó ideológiai átalakulása közötti összefüggésrendszer bonyolult szövevényének feltérképezésére – de még csak a feltételezhető oksági viszonyok irányának megállapítására sem. Bemutatjuk viszont, hogy a felsorolt makro-változásokat valóban számottevő véleményváltozások kísérték, és kísérletet teszünk ezek egy részének értelmezésére.

A nemi szerepekre vonatkozó társadalmi vélekedések alakulását az itt bemutatott időszak első részére – 1988-ra és 1994-ra – vonatkozóan elsősorban Tóth Olga írásából (pl. *Tóth* 1995, 1998) már ismerhetjük. A történetnek ezt a részét is részletesen tárgyalnunk kell azonban ahhoz, hogy megkísérelhessük a teljes időszak eseményeinek értelmezését. A vélemények adatokban megjelenő változásán túl – ti. hagyományosabbá vált az 1988 és 1994 között – bemutatjuk

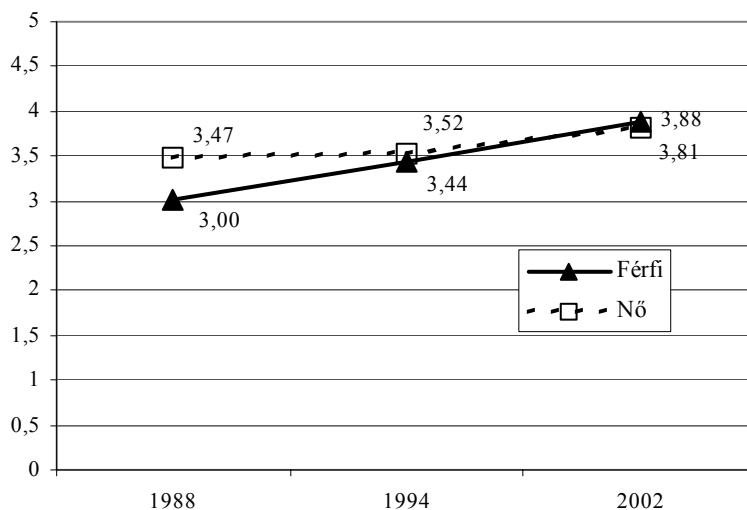
az ezt értelmezni próbáló, eddig napvilágot látott hipotéziseket, majd azokat sajátjainkkal is kiegészítjük. Véleményünk szerint ugyanis az eddigi magyarázatokban aránytalanul kevés teret kaptak a munkaerőpiacon bekövetkezett radikális változások, amelyek gyökeresen új környezetbe helyezték általában a munkavállalás, de azon belül is a női munkavállalás társadalmi jelentését. Megmutatjuk ugyanakkor azt is, hogy bár mindezek az elméletek valószínűleg jelentős magyarázó erővel bírnak, önmagukban elégtelenek. Nem adnak ugyanis magyarázatot arra az általánosabb és eddig mellőzött jelenségre, hogy az áttekintett periódusban a női munkavállalást érintő problémákon kívül egy sor egyéb, a gyerekvállalással és a házassággal kapcsolatos kérdésben is hasonló módon konzervatívabbá vált a magyar közvélekedés. Ezt a jelenséget eddigi vizsgálataink alapján csupán bemutatni tudjuk, kielégítő magyarázat nyújtására nem vállalkozhatunk.

A korábbi folyamatok újratárgyalásától továbblépve azután megmutatjuk, hogy 1994 után, ha kicsiny lépésekben is, de a magyar lakosság véleménye hasonulni kezdett a nyugat-európaiakéhoz, vagyis megnövekedett valamelyest a férfi-női szerepek közeledését támogatók aránya. A változás nem radikális: az átlagokat tekintve körülbelül az 1988-as állapotot látjuk újra megjelenni. A véleményeket formáló erők azonban mások, a véleménykülönbségeket alakító törésvonalak sem ugyanott húzódnak. Erre világítanak rá az elemzéseket záró regresszióanalízis eredményei.

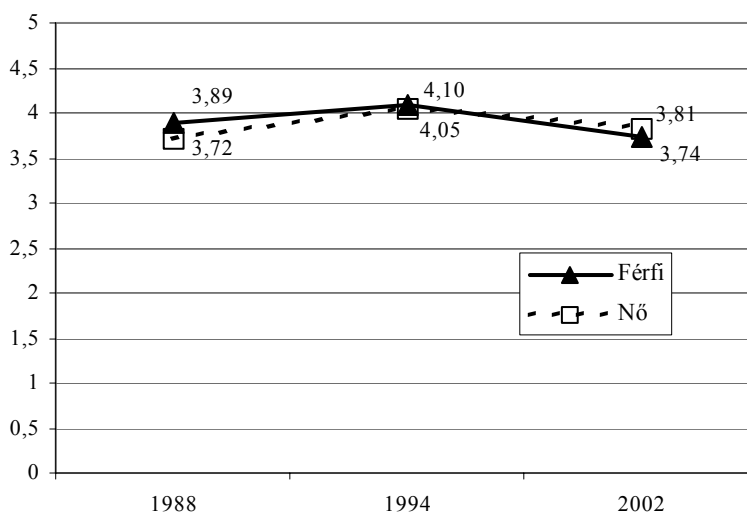
A NŐI MUNKAVÁLLALÁS MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSA: „TRADICIONALISABBÁ” VÁLÁS MAJD „MODERNIZÁLÓDÁS”

A vizsgálódásunk homlokterében álló attitűdök 1988, 1994, illetve 2002 közötti alakulását az I–IV. ábrák mutatják be. Ezeken – férfiak és nők véleményét különválasztva – átlagos pontértékeket láthatunk. Az ötfokú skálákon az 5-ös érték a teljes egyetértés, míg az 1-es a teljes egyet nem értés kifejezője.³

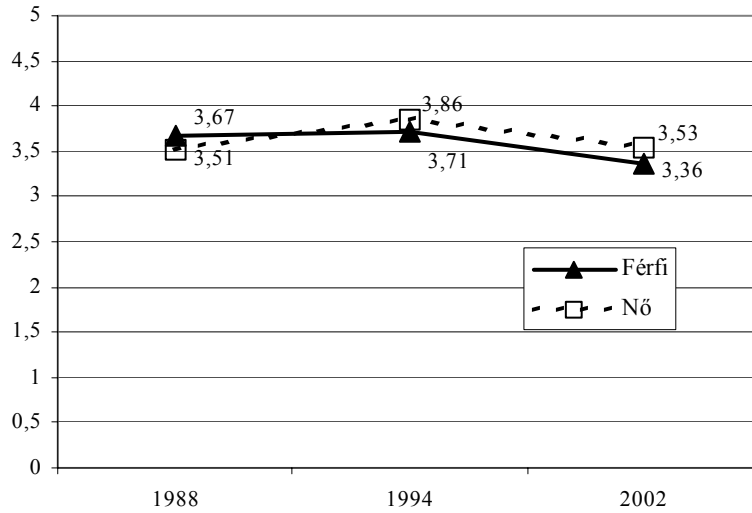
³ Bár a vizsgálatokban a bemutatottaknál több hasonló attitűdkérdés szerepelt, itt csak azokra szorítkozunk, melyek teljesen változatlan formában, mindhárom évben bekerültek a kérdőívbe. Felvetődhet, hogy az átlagos pontértéknél intuitívebbnek tűnhet a megoszlás valamelyik elemével – például az egyetértők és a teljesen egyetértők százalékos arányával – dolgozni. Mi azt tapasztaltuk, hogy ebben az esetben az átlag kevésbé fedti el a megoszlások különbségeit.

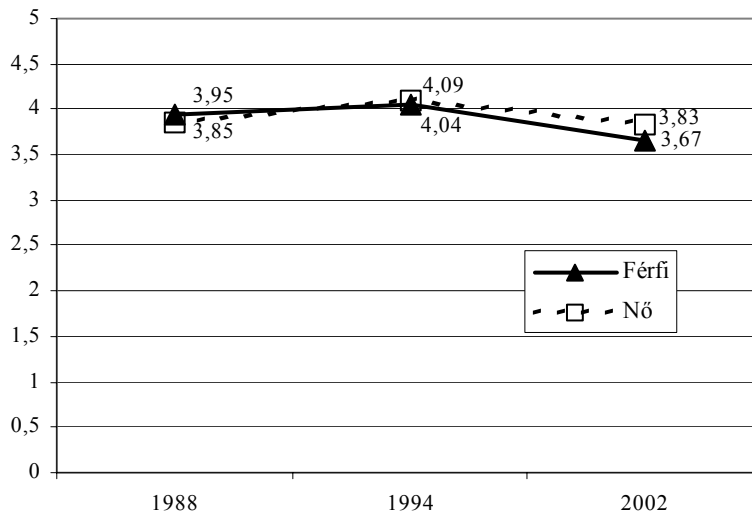
I. Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik
 Opinion: A working mother has just so warm and close relation with her children than a mother who does not work

II. Hat éves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik
 Opinion: A child below 6 is hard hit in any case if his/her mother works

III. A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik
 Opinion: Family life is hard hit if the mother is a full-time worker

IV. Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya,
 hogy otthona és gyermeke legyen
 Opinion: Having a job can be also important but the real things that most of
 the women desire are home and children

A férfiak és a nők véleményének módosulása tendenciájában hasonló, ám nem teljesen egyező. A férfiaknak négy kérdés közül kettőben 1988 és 1994 között hagyományosabbá vált az álláspontja. A második vizsgálat idejére növekvő mértékben értettek egyet ugyanis azzal, hogy „*Hat éves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik*”, valamint azzal is, hogy „*Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen*”. Viszont a másik két attitűd közül egyben („*Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik*”) megengedőbbé váltak a kilencvenes évek közepére, míg egyben („*A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik*”) nem változott az álláspontjuk. 2002-re azután kivétel nélkül minden kérdésben megengedőbbé váltak, vagyis kezdték határozottabban elfogadni a nők munkavállalásának gondolatát.

A nőknél szintén a „tradicionalisabbá válás, majd liberalizálódás” folyamata játszódott le, azzal a különbséggel, hogy esetükben egyértelműbb volt a hagyományos szerepfelfogások iránti újraerősödő vonzódás 1988 és 1994 között. Egyetlen kérdéstől eltekintve minden vonatkozásban megerősödtek bennük a munkavállalással szembeni ellenérzések (I. ábra). Nyilvánvalóan fokozódtak félelmeik a munkába állásnak a családra gyakorolt negatív hatásaival szemben, nagyobb teret nyert köztük az a meggyőződés, hogy a legtöbb nő számára valójában a család és a gyerekek jelentik az élet legfőbb értelmét. 2002-re azután – a férfiakhoz hasonlóan – egyértelműen megnőtt körükben a női munkavállalás elfogadottsága.

Mivel a két nem esetében a változások eltérő dinamikával zajlottak, az egyes időpontokban más-más relációban álltak a női szerepekről vallott nézeteik. 1988-ban még egyértelműen a férfiak voltak tradicionálisabbak, 1994-ben viszont a nők egy, 2002-ben pedig két kérdésben is hagyományosabb nézőpontot képviseltek náluk. Erre a tényre – amely egyébként ellentétes a külföldi tapasztalatokkal, melyek szerint általában a férfiak erősebben, illetve tovább ragaszkodnak a hagyományos nemi munkamegosztáshoz (pl. *Alwin* és szerzőtársai 1992, *Scott* és szerzőtársai 1996) – még később visszatérünk.

A bemutatott attitűdkérdésekre adott válaszok nyomán kirajzolódott általános tendenciákat egyébként a kutatásból nyert más adatok is alátámasztják. Ilyen például azoknak a véleményeknek a megoszlása, amelyeket a válaszadók különböző élethelyzetekre vonatkozóan fogalmaztak meg a nő ideális munkavégzésével kapcsolatban. Az I. tábla azt mutatja be, hogy az egyes felvételek idején milyen arányban gondolták a válaszadók, hogy egy kisgyerekes anyának, illetve egy olyan anyának, akinek már a legkisebb gyereke is iskolába jár, teljes állásban kellene dolgoznia, részmunkaidőben kellene dolgoznia vagy egyáltalán nem kellene dolgoznia.

Hasonlóan a korábban bemutatott véleménykérdésekhez, itt is az látható, hogy a kilencvenes évek fordulóján a férfiak és nők körében egyaránt népsze-

rűbbé vált az a gondolat, hogy a nők – az anyák – maradjanak otthon. A nők véleményének hagyományosabbá válása ez esetben is egy kissé karakteresebbnek bizonyult.⁴ 2002-ben azután már mindkét nem tagjai kevésbé pártfogolják a munkától való teljes távolmaradást, és határozottan népszerűbbé válik a rész-munkaidős munkavállalás.

1. Mit csináljon a nő, amikor... (%)
What should a woman do when... (%)

Nem	1988			1994			2002		
	Teljes állás	Rész-munka	Ott-hon	Teljes állás	Rész-munka	Ott-hon	Teljes állás	Rész-munka	Ott-hon
<i>Van olyan gyerek, amelyik még nem jár iskolába</i>									
Férfi	6	36	58	3	28	68	6	44	50
Nő	10	44	46	6	33	59	7	49	44
<i>A legkisebb gyerek is elkezdett iskolába járni</i>									
Férfi	29	48	22	18	48	33	33	53	13
Nő	34	50	15	21	50	27	30	55	14

Fenti adataink időbeli alakulását vizsgálva felvetődhet a kérdés, hogy vajon milyen relevanciát kell tulajdonítanunk 3–7 tizedes változásoknak, ha attitűd-kérdéseket elemzünk. Bár statisztikailag minden esetben szignifikáns különbségről van szó, nem nyilvánvaló, hogy mekkora ezek gyakorlati jelentősége. A kérdésre ugyan egyértelmű válasz nem adható, a szerző meggyőződése, hogy – jellemzően lassan változó – társadalmi beállítódásról gondolkodva a változásnak ez a mértéke nem hagyható figyelmen kívül és feltétlenül magyarázatot érdemel. Ilyen magyarázatokat kínálunk a következő fejezetekben.

1988–1994: a vélemények „tradicionálisabbá” válása

A rendszerváltás előtti időszakból csak szórványos adatokkal rendelkezünk a társadalom nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseiről. Az ezekből adódó következtetések azonban egyértelműek: a magyarok nem egyszerűen abszolút értelemben bizonyultak gyerek-, és házasságcentrikusnak és álltak ki a nők hagyományos szerepeinek elsőbbsége mellett, de nemzetközi összehasonlításban is meglehetősen „tradicionálisnak” számítottak.

⁴ Bár az álláspont nyilvánvalóan vitatható, most a nők rész-munkaidős munkavállalásának pártfogolását az otthon maradás és a teljes idejű foglalkoztatottság között valahol „félúton” levőnek tételezzük a „tradicionális”–„modern” attitűdskálán.

Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit vizsgálatai például, melyeket a hetvenes években végeztek (lásd erről pl. *Pongrácz* 2001), a kisgyermekes anyák munkavállalásával kapcsolatos nézeteket járták körül. Ezekből rendre az derült ki, hogy Magyarországon a kisgyereket nevelő anyák elsődleges feladatának mind a lakosság, mind az érintettek a gyereknevelést tartották, és meglehetősen nagy arányban preferálták a pénzkereső funkciót kizárólag az apához rendelő családmodellt. Hasonló következtésekre jutott – különösen a férfiakra vonatkozóan – azután az 1988-as ISSP-vizsgálat is. Összesen öt, a nemi szerepekre vonatkozó attitűdkérdés⁵ közül kettőben a magyar férfiak bizonyultak a leginkább tradicionálisnak, a másik háromban pedig csupán osztrák társaik előzték meg őket. Azzal a kijelentéssel például, hogy „*Allásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen*”, a résztvevő nyolc országban átlagosan a férfiak 50, a nők 46 százaléka értett egyet, míg nálunk a megfelelő arányok 78, illetve 74 százalék voltak.

A rendszerváltozás előtti vizsgálatok eredménye különösen azért volt érdekes, mert a „köz” és „privát” éles, ám rejtett szembenállását jelezte a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák terén. Nyilvánvalóvá tette, hogy a nőket kereső munkára presszionáló hivatalos ideológiával és gazdasági kényszerekkel szemben a magyar társadalom kitartott a nemi szerepek „tradicionális” felfogása mellett, amely szerint a nő feladata és hivatása a háztartás és a család ellátása volna, míg a családfenntartás a férfira hárulna. Ez a fajta közvélekedés persze nem befolyásolhatta a gyakorlatot – legalábbis ami a nők pénzkereső tevékenységét illeti. A csaknem teljes körű foglalkoztatottságuk, a részmunkaidős munkalehetőségek hiánya és a második gazdaságbéli szerepvállalásuk az egyik oldalról, míg az otthoni teendőik fontosságát hangsúlyozó közvélekedés a másik oldalról azután mindvégig túlterheltséghez és súlyos szerepzavarokhoz vezetett a nők körében. Ehhez járult az a többletterhelés, amit a konzervatív attitűdökből eredően meglehetősen egyenlőtlen háztartáson belüli munkamegosztás okozott. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a valódi választási lehetőség teljes hiánya és a munkahelyi, valamint otthoni teljesítménykényszer kettős nyomása vezethetett a nemzetközi mércével mérve igen nagyfokú nosztalgiához a társadalmi feladatok hagyományos megosztása iránt.

A nyolcvanas évek végének társadalmi-gazdasági változásait követően nyitva állt a kérdés, hogy a radikálisan átalakuló strukturális viszonyok között módosulnak-e, s ha igen, vajon milyen irányban ezek a nézetek. Az egyik elvi lehetőség az volt, hogy a hagyományos nemi szerepektől való elfordulást hozzák magukkal, és a magyar közvélekedésben felerősödik a nők teljes egyenjogúságának követelése.⁶ A feltételezés háttérében többféle magyarázat is állt. Ilyen volt egyrészt a demográfiai viselkedésminták alakulása, amelyek ekkor

⁵ A fenti négy kérdésen kívül az az állítás szerepel még ebben az összehasonlításban, hogy „A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család”.

⁶ Ez a hipotézis jelenik meg pl. Tóth Olga idézett munkáiban.

már hosszabb ideje a hagyományos családi értékek visszaszorulását sejtették. (Így például a 1989 és 1992 között bekövetkező átmeneti emelkedés után újra és korábban nem tapasztalt mértékben csökkenni kezdett az éves születések száma, folytatódott a házasságkötési kedv csökkenésének a nyolcvanas évektől számítható tendenciája, és már jó ideje emelkedőben volt a házasságon kívüli születések száma is.) Szintén számítani lehetett arra, hogy a strukturális változásokat – hasonlóan egyéb területekhez – a nemi ideológiák terén is a nyugati értékrendhez való közeledés kíséri majd. Ezt a vélekedést erősítették a nyilvánosság előtt, médiumokban zajló viták a dolgozó, karriert építő nőről, a nő önérvényesítésének fontosságáról. Végül pedig felmerülhetett az is, hogy a családok többsége esetében a pénzkeresés gazdasági kényszere inkább a női munkavállalás elfogadását motiválhatja, semmint a háziasszony-szerepet. A kétkeresős családmodell elterjedtsége mit sem gyengült, sőt, sok esetben a nőre hárult a családban a főkereső szerepe.

A vizsgálatok azonban – mint láttuk – rációfoltak ezekre a várakozásokra, és éppen ellentétes irányú folyamatokra, a vélemények „tradicionálisabbá” válására vallottak. Az alábbiakban bemutatjuk azokat a hipotéziseket, amelyeket az eredményeket előttünk elemző szerzők megfogalmaztak, majd pedig sajátjainkkal egészítjük ki őket.

Tóth Olga (1995) elsőként azt veti fel, hogy az 1994-es vizsgálat esetleg korábban is létező, ám addig lappangó attitűdöket mutatott ki, vagyis hogy a rendszerváltás előtt az emberek (elsősorban a nők) nem merték volna teljes őszinteséggel kinyilvánítani az uralkodó ideológiával ellentétes nézeteiket. Tóth maga is jelzi, hogy a hipotézis nem túlságosan erős – s az ő érvihez hozzátehetjük még, hogy tudomásunk szerint nem ismeretes olyan egyéb vélemény tárgy, amellyel kapcsolatban kutatások 1989 után hirtelen felszabaduló, addig elnyomott nézeteiket találtak volna. További lehetséges magyarázat (szintén Tóth 1995), hogy a nők a háziasszonyi szerep fokozódó elfogadásával igyekeztek volna kimenekülni az alól a nyomás alól, amelybe a közvélemény elvárásai (gyereket szülni, tökéletes anyának és jó háziasszonnak maradni) és a társadalmi kényszer (pénzkereső állást betölteni) alakítottak ki. Legvalószínűbbnek végül azt tartja Tóth, hogy „a nők belefáradtak abba a nyugat-európaihoz képest valóban nagy terhelésbe, amit a teljes munkaidős munka és a háztartás ellátása jelent”. (84. o.) Jól ismert tény ugyanis, hogy a magyar (és általában a szocialista országokból) asszonyoktól különösen sok időt és energiát vont el a házimunka – részben az elvégzendő munkák nagy mennyisége, részben pedig az egyenlőtlen családon belüli munkamegosztás miatt. A KSH Időmérlege szerint a nők 1986/87-ben átlagosan mintegy napi 261 percet töltöttek háztartási és ház körüli munkával, míg a férfiak csupán 86-ot (saját számítások KSH 2002 alapján). Bár a rendszerváltás után mind a háztartásban ledolgozott órák száma, mind a nemek közötti egyenlőtlenségek mérséklődtek valamelyest, a nők otthoni leterheltsége továbbra is jelentős mértékű ma-

radt.7 Vaskovics László (2000) a felsoroltakat azzal egészíti ki, hogy mindeközben a gyermekellátó intézmények száma is visszaesett Magyarországon. Ez pedig közvetlenül motiválhatta a nőket (s a férfiakat) arra, hogy az anya felelősségi körébe utalják a kisgyermek nevelését.

Bár a fenti értelmezések relevanciáját nem vitatjuk, mi magunk ezeknél nagyobb súlyt tulajdonítunk a munkaerőpiacon zajló folyamatoknak abban, hogy a nemi szerepek hagyományos felfogása a rendszerváltás után újra megerősödött. Mint jeleztük, a munkaerőpiacot 1989 után sokszerűen megjelenő túlkínálatos állapot jellemezte, a korábbi csaknem kötelező munkavállalást a munkahely megtartásának nagyfokú bizonytalansága váltotta fel. A változások nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy 1990 és 1994 között a munkaképes korú nők körében 2010 ezerről 1620 ezer főre, míg a munkaképes korú férfiak körében 2524 ezerről 2013 ezer főre esett vissza a foglalkoztatottak száma (MTA KTI 2002). A radikális változások egyik következménye tehát, hogy sok családban hiába lett volna nagyobb szükség a keresetükre, a nők sokszor mégis arra kényszerülnek, hogy akár munkanélkülivé válva, akár valamilyen gazdaságilag inaktív státusba menekülve otthon maradjanak. Ennek elfogadottsága így valójában a pénzkereső munkát nem vállaló nők számával együtt növekedett, csökkentve ezzel a gyakorlat és a vélemények korábbi diszkrpanciáját. Könnyen lehet, hogy éppen e kényszerű otthon maradás módosította az attitűdöket, és kényszerből kívánatosá – a gyerek, a család számára hasznossá – definiálta át a kialakult helyzetet. Ahogyan azt Spéder Zsolt (2003) a gyermekvállalási kedv alakulásának kapcsán részletesen kifejti, a munkaerőpiacról kiszoruló nők számára elérhető volt egy vonzó, de legalábbis elfogadható társadalmi szerep: a háziasszony vagy éppen az anya szerepe. Míg a munka nélkül maradó férfi egyfajta társadalmi vákuumba kerül, nem létező elfogadott társadalmi kategória, amely őt mint a háztartás vezetőjét, otthoni feladatok ellátóját vagy éppen főállású apát legitimálná, addig a nőknek ez megadatott, amikor munkavállalóból háztartásbelivé, eltartottá vagy főállású anyává váltak. Eszerint tehát a háziasszony szerep elfogadottságának kimutatott erősödése éppen ezt a társadalmi „kiskaput” tárja szélesebbre a strukturális nyomás folytán a munkaerőpiacról kiszoruló nők előtt.

Adataink szerint ez a fajta racionalizálási vagy, ha úgy tetszik, szereptágítási folyamat valóban létezett, mégpedig meglehetősen kézzelfogható módon – főként a férfiak körében. Azok a férfiak ugyanis, akiknek a felesége munkanélküli vagy gazdaságilag inaktív (nem nyugdíjas) volt 1994-ben, inkább gondolták, hogy a nő igazi vágya a család és az otthon, valamint jobban tartottak a nő munkavégzésének negatív hatásaitól, mint azok, akiknek a párja főállásban dolgozott.

Eredményeinek ezen túl a munkaerő-piaci körülmények még egy fontos következményére is ráirányítják a figyelmet. Arra ugyanis, hogy sok nőt nem

⁷ Az 1999/2000-es időmérleg szerint ekkor a nők átlagosan napi 240, míg a férfiak 94 percet töltöttek a ház körüli teendők ellátásával (saját számítások KSH 2002 alapján).

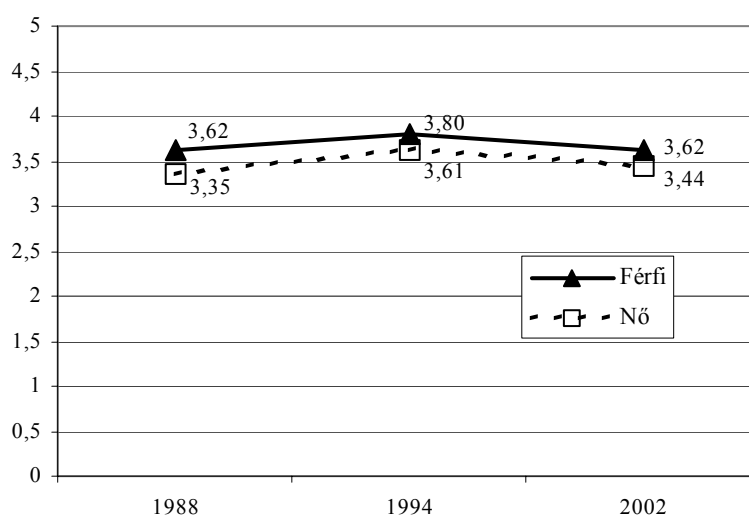
saját, hanem férje munkaerő-piaci pozícióvesztése motiválta arra, hogy „tradicionalisabb” nézeteket valljon. Számos olyan családban, ahol a férfi maradt munka nélkül és a nő lett a fő pénzkereső, a nők az átlagosnál jobban aggódtak amiatt, hogy munkavállalásuk káros lehet a gyerekek fejlődésére, a család egészére. Az ilyen asszonyok inkább azonosultak azzal a nézettel is, hogy a nők számára a foglalkoztatotti státus csak másodlagos cél, mint azok, akiknek a férje dolgozott. Ahol tehát a nő kényszerűségből főkeresővé vált, megnőtt a feszültség az értékek és a lehetőségek között, és vélhetően a nő szerepkonfliktusait erősítő helyzet állt elő – félelmet keltve a nőkben attól, hogy elveszítik hagyományos családösszetartó funkciójukat. Az ilyen helyzetbe került nők száma pedig korántsem elhanyagolható: az UNICEF (1999) adatai szerint 1993-ban a kétszülős, gyereket nevelő⁸ családok 7,5 százalékában az anya volt az egyetlen kereső (idézi *Koncz* 2001). Eszerint tehát a munkaerőpiac átalakulásának egy meghatározó eleme – a férfiak kiszorulása a munkaerőpiacról – megint csak lehetséges magyarázatul szolgál a nők 1990 után megerősödő „tradicionalizmusára”. Míg azonban az első mechanizmus esetében a háziasszony szerep elfogadása révén a strukturális kényszerek kiváltotta helyzetet (a nő munka nélkül maradását) az attitűdök támogatták, itt éppen ellenkező irányú kapcsolatról van szó: az attitűdöknek a strukturális kényszerrel (a férfi munka nélkül maradásával) való szembefordulásáról.

A felsorolt tényezőknek vélhetően mindegyike játszott több-kevesebb szerepet abban, hogy a nemi szerepekről vallott nézetek – elsősorban a nők körében – 1988 után hagyományosabbá váltak. Hogy az egyes tényezőknek mekkora a súlya, közülük melyek meghatározók és melyek nem vagy csak kevésbé azok, az a rendelkezésre álló információk alapján nem dönthető el. Anélkül azonban, hogy elvetnénk a többi szerző kínálta magyarázatokat, a hangsúlyt mi a munkaerő-piaci folyamatok hatására helyeznénk. Megmutattuk egyrészt, hogy néhány konkrét, a munkahely biztonságának elvesztésétől közvetlenül érintett, a rendszerváltás után újonnan megjelent csoportban egyértelműen jelen volt a hagyományos női szerepek fokozott támogatására való hajlandóság. Másrészt pedig valószínűnek tartjuk azt is, hogy a „szereptágítással” vagy éppen funkcióvesztéssel fenyegető munkanélküliség veszélyének hatása, ha kisebb mértékben is, de megjelenhetett a munkanélküliséget (ekkor éppen) elkerülő családokban, így a társadalom szélesebb rétegeiben is.

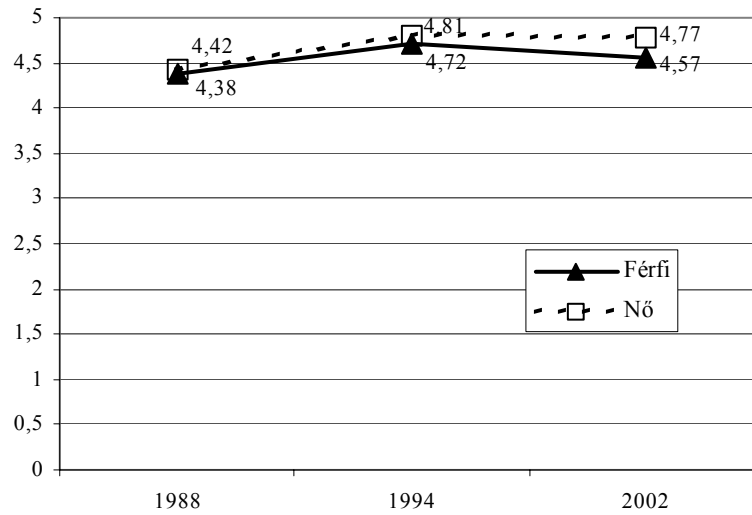
Mindamellettt erősen valószínűsíthető, hogy az itt felsorakoztatott magyarázatok további kiegészítésre szorulnak. A nemi szerepekről vallott nézetek ugyanis nem az egyetlen olyan témakört alkotják, amelyben a lakosság véleménye 1988 után korábbi értékekhez fordult vissza. Mint az V–VII. ábrákról leolvasható, a családi élettel kapcsolatos, ám a nemi szerepekhez csak közvetve kapcsolódó más kérdésekben is nagyon hasonlóan alakult az emberek állás-

⁸ Gyerek: 14 évesnél fiatalabb, vagy 14 és 18 éves kor közötti, iskolába járó eltartott.

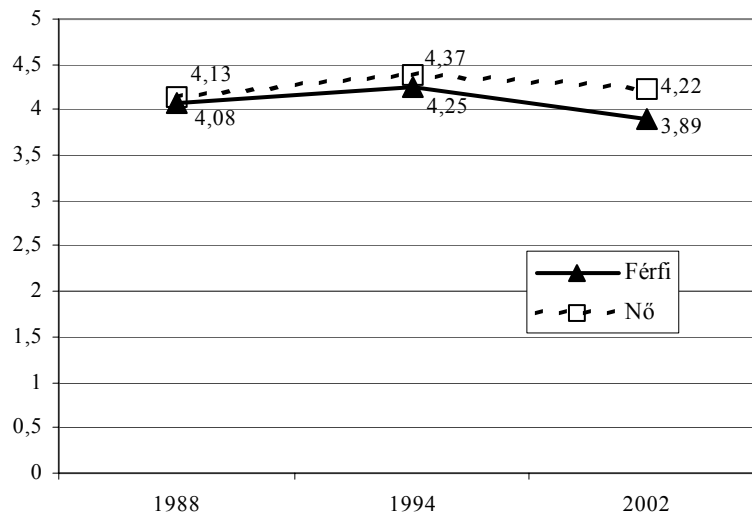
pontja. Eszerint 1988 után felerősödött a társadalomban az a meggyőződés, hogy „A házas emberek boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban”, valamint fokozódott a gyerekvállalás értékébe vetett hit is („A gyerekek fejlődését látni a legnagyobb öröm az egész életben”; „Üres az élete azoknak, akiknek soha nem volt gyerekük”).

*V. A házas emberek általában boldogabbak, mint azok,
akik nem élnek házasságban
Opinion: Married people are generally happier than unmarried people*

VI. A gyerekek fejlődését látni a legnagyobb öröm az egész életben
 Opinion: To see the children's growth is the largest pleasure of life

VII. Üres az élete azoknak, akinek soha nem volt gyerekük
 Opinion: Those who have never had a child have an empty life

Igaz ugyan, hogy bizonyos kérdésekben („Jobb rossz házasságban élni, mint egyáltalán nem kötni házasságot”; „Akik gyereket szeretnének, azoknak

mindenképpen házasságot kellene kötniük”) már 1988 után megindult a nézetek lassú modernizálódása, mégis figyelemre méltó, hogy a konzervatív értékek elfogadottsága nem csupán a női munkavállalással, de a házassággal és a gyerekvállalással kapcsolatban is megnőtt a rendszerváltást közvetlenül követő években. Ráadásul – nem úgy, mint a női munkavállalás kérdéseiben – ezeken a területeken a véleményváltozás iránya nem is volt teljes összhangban a társadalmi gyakorlatban az időszak során bekövetkezett változásokkal. Miközben ugyanis az attitűdöket tekintve erősödni látszott a gyerekközpontúság és felértékelődni a házasság, a demográfiai magatartás ezeket a változásokat nem tükrözte egyértelműen vissza. Így 1989 és 1992 között megtört, sőt átmenetileg megfordult ugyan a születésszám korábban kezdődött csökkenése, a házasságkötések számának apadása viszont mindvégig folyamatos maradt.

A demográfiai folyamatok sugallta „modernizálódás” az attitűdökben csak később, 1994 után vált megfigyelhetővé. Erről lesz szó a következőkben.

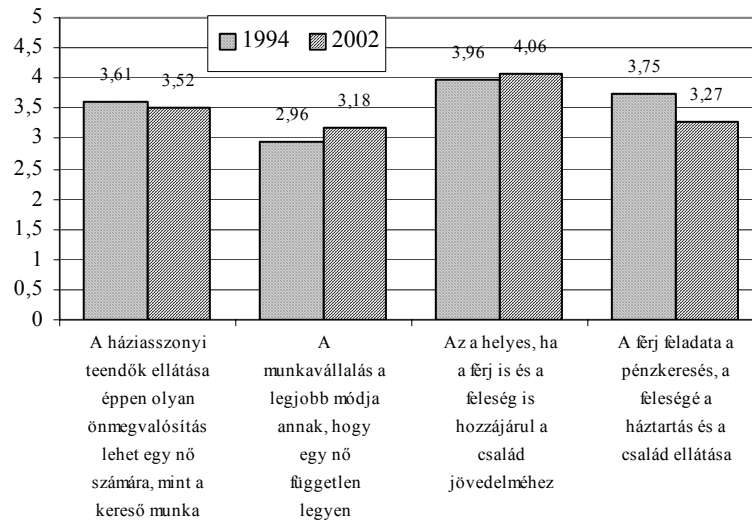
1994–2002: enyhe „modernizálódás”

Ahogy azt már korábban jeleztük, 1994 után, 2002-re mérséklődtek a társadalomban a női munka negatív hatásaival kapcsolatos aggodalmak, és kezdett visszaszorulni az a nézet is, hogy a munka a nők számára általában inkább csak másodlagos jelentőségű a családhoz, a gyerekhez képest. Ezzel párhuzamosan szintén a vélemények liberalizálódása volt megfigyelhető a gyerekvállalással, illetve a házassággal kapcsolatban (lásd korábbi ábrák). Mindezek azt is jelentik, hogy a magyar közvélekedés a nyugat-európai tendenciákkal egy irányban kezdett elmozdulni, és – ha csak távolról is – közelített az ott uralkodó attitűdökhöz.

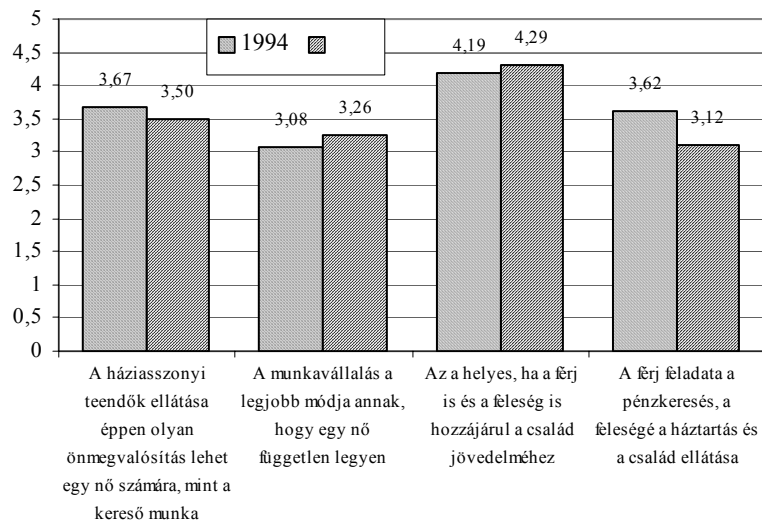
Hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények liberalizálódásának képét teljesebbé tegyük, a VIII. és IX. ábrán néhány további attitűdkérdésre adott válaszok 1994 és 2002 közötti alakulását mutatjuk be.⁹ Az adott kijelentésekkel való egyetértés mértékének változása egyértelműen jelzi, hogy 1994 után mind a férfiak, mind pedig a nők körében visszaszorult az a nézet, hogy a két nemnek markánsan eltérő szerepeket kell betöltenie a társadalomban. Leglátványosabban éppen annak az álláspontnak a támogatottsága esett vissza, amely kategorikusan elkülöníti a funkciókat, mondván „*A férj feladata a pénzkeresés, a felelősége a háztartás és a család ellátása*”.¹⁰

⁹ Ezek a kérdések 1988-ban nem szerepeltek a felvételben.

¹⁰ Valószínűleg közelebb juthatunk majd a magyarországi változások megértéséhez, amikor elérhető válnak az ISSP 2002-es nemzetközi adatai, és mód nyílik az 1994 és 2002 között lezajlott változások országok közötti összehasonlítására. Előzetes információk (Hana Haskova szóbeli közlése) szerint egyébként Csehországban szintén a vélemények modernizálódása volt tapasztalható ebben az időszakban. Sajnos azonban a cseheknel 1988-ban nem

VIII. Nemi szerepek – férfiak véleményei
Gender roles – men's opinions

IX. Nemi szerepek – nők véleményei
Gender roles – women's opinions

készült adatfelvétel, így azt nem tudhatjuk, hogy a vélemények tradicionálisabbá válásának rendszerváltás utáni hulláma magyar sajátosság volt-e.

Nincsen szó persze radikális átalakulásról: a véleménymegoszlás lényegében 1988-as arányaihoz jutottunk vissza. Így még 2002-ben is a magyar lakosság nagyobbik része gondolkodott úgy, hogy a fiatal gyermekek, de a család egésze szempontjából is káros, ha az anya dolgozik, és többségi maradt az a nézet is, amely szerint a legtöbb nő igazi vágya a család és a gyermek. Mint azonban korábban már utaltunk rá, az 1988-as és 2002-es nézetek rokonsága valójában csak felszíni, a társadalmi-gazdasági környezet gyökeres átalakulása alapvetően új kontextusba helyezte és új tartalommal töltötte fel a látszólag hasonló attitűdöket.

Erre utal az is, hogy a vélemények „modernizálódása” nem azonos intenzitással zajlott le a különböző társadalmi csoportokban. (2. tábla) Az általános tendenciáktól való leginkább figyelemre méltó eltérés a fiatal, 18–26 férfi korosztályban figyelhető meg. Ebben az életkoránál fogva hagyományosan modern szemléletű körben ugyanis nem vagy csak jóval kisebb mértékben nyert teret a női munka elfogadottsága, mint az idősebb korosztályokban. Így 2002-re a férfiak között már nem a legifjabbak vallják a legliberálisabb nézeteket: az előttük járó korosztály inkább pártolják az egyenlőséget. Úgy tűnik tehát, hogy felnövekvőben van egy olyan férfigeneráció, amely önmagának hagyományos családfenntartói szerepeket, párjának pedig elsősorban gyereknevelési és háztartási feladatokat szán. Nagy kérdés persze, hogy mennyire találkozik ez a felfogás az azonos korosztályba tartozó nők emancipálódási igényeivel, illetve, hogy mennyire reális a fiatal férfiaknak az a vágya, hogy keresetükből kettő vagy több személyt eltartsanak. Hasonló fejleményekről számol be egyébként Vaskovics (2000) Németországot illetően, bár ő ott a fiatal férfiak és nők esetében egyaránt a modern értékrend visszaszorulását tapasztalja. Magyarországon a nők körében nem állapítható meg hasonló változás. Itt a 27 év alattiak 2002-ben továbbra is határozottan modernebb nézeteket vallanak az idősebb korosztályoknál – bár az életkori szakadék a nők között is mérséklődni látszik.

2. Nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök nem és életkor szerint
 1994-ben és 2002-ben, átlagos pontértékek
 (1=egyáltalán nem ért egyet; 5=teljesen egyetért)
 Attitudes relating to gender roles by sex and age in 1994 and 2002
 (Average values: 1=total disagreement, 5=total agreement)

	Élet- kor	A dolgozó anya is van olyan jó anyja gyerekeinek, mint...		A gyerek 6 éves kora előtt káros, ha az anya dolgozik		A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben...		Állásban lenni fontos, de a nők vágya: az otthon, a gyerek	
		férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
1994	18–26	3,80	3,59	3,45	3,69	3,21	3,42	3,95	3,90
	27–35	3,50	3,59	4,01	3,60	3,46	3,73	3,85	4,10
	36–45	3,23	3,56	4,30	4,05	3,78	3,71	4,06	3,95
	46–60	3,36	3,35	4,12	4,22	3,85	3,99	4,04	4,16
	61–	3,45	3,58	4,36	4,36	4,05	4,16	4,26	4,24
	Átlag	3,44	3,52	4,10	4,05	3,71	3,86	4,04	4,09
2002	18–26	3,95	3,90	3,61	3,53	3,32	3,06	3,59	3,57
	27–35	4,14	3,79	3,45	3,69	3,18	3,60	3,50	4,07
	36–45	3,93	3,72	3,65	3,72	3,08	3,51	3,50	3,57
	46–60	3,71	3,85	3,99	3,90	3,46	3,56	3,80	3,88
	61–	3,79	3,77	3,86	3,98	3,64	3,73	3,82	3,92
	Átlag	3,88	3,81	3,74	3,81	3,36	3,54	3,66	3,83

A vélemények csoportspecifikus változásának másik jellegzetes vonulata iskolai végzettség szerint rajzolódik ki. Hasonló adatokon végzett nemzetközi vizsgálatok rendre azt mutatják, hogy e képzettséggel párhuzamosan emelkedik azok aránya, akik támogatják a nők munkaerő-piaci szerepvállalását. A magyar férfiak körében viszont 2002 előtt nem ez volt a helyzet. Iskolázottságuk és a női szerepekről vallott felfogásuk közötti kapcsolat 1994-ben több kérdésben is („A gyerek 6 éves kora előtt káros...”; „A család élete megsínyli...”) inkább U alakú volt: a legkevésbé képzettek és a diplomával rendelkezők vallottak leginkább „konzervatív” álláspontot. Az ezredfordulóra bekövetkező átalakulás ezen a téren is változást hozott. Legnagyobb mértékben éppen a diplomás férfiak véleménye toledott el liberális irányba. A nők esetében ugyanakkor mindkét időpontban többé-kevésbé szabályosan érvényesült a „magasabb iskolai végzettség – liberálisabb nemi szerepfelfogás” összefüggés.

3. Nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök nem és iskolai végzettség szerint
 1994-ben és 2002-ben, átlagos pontértékek
 (1=egyáltalán nem ért egyet; 5=teljesen egyetért)
 Attitudes relating to gender roles by sex and educational status
 in 1994 and 2002
 (Average values: 1=total disagreement, 5=total agreement)

	Iskolai végzettség	A dolgozó anyja is van olyan jó anyja gyerekeinek, mint...		A gyerek 6 éves kora előtt káros, ha az anya dolgozik		A család élete meg-sínyli, ha a feleség teljes munkaidőben...		Állásban lenni fontos, de a nők vágya: az otthon, a gyerek	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
1994	Max. 8 ált.	3,67	3,57	4,26	4,36	3,99	4,15	4,26	4,24
	Szaktanácskésztő	3,36	3,54	4,00	3,86	3,56	3,64	4,06	4,11
	Érettségi	3,28	3,34	3,95	3,74	3,46	3,60	3,79	3,91
	Felsőfok	3,29	3,77	4,17	3,48	3,84	3,26	3,76	3,61
	Átlag	3,44	3,52	4,10	4,05	3,71	3,86	4,04	4,09
2002	Max. 8 ált.	3,85	3,68	3,83	4,04	3,67	3,61	3,93	3,88
	Szaktanácskésztő	3,93	3,99	3,77	3,91	3,45	3,66	3,66	4,08
	Érettségi	3,77	3,79	3,73	3,62	3,02	3,47	3,66	3,72
	Felsőfok	4,00	3,99	3,56	3,39	3,16	3,20	3,21	3,50
	Átlag	3,88	3,81	3,74	3,81	3,36	3,53	3,67	3,83

Mi lehet az oka annak, hogy a kétezres évek elejére Magyarországon lassan erősödni kezdett a nemi szerepek hasonulásának támogatottsága? Úgy véljük, erre az időszakra háttérbe szoríthatott a rendszerváltást követő munkahelyi bizonytalanság sokkoló hatása, amely akkor a hagyományos értékekhez való visszaforduláshoz vezetett.¹¹ A munkapiac viszonylagos stabilizációja pedig vélhetőleg hozzájárult az attitűdök konszolidációjához: ahhoz, hogy ezek változása az eredeti pályáját kövesse.¹² Hasonló módon, valószínűleg mérséklődött a szocializmusban átélte, fokozott terhelésnek a nőket a kereső munkától eltántorító hatása is. Ezzel egyidejűleg teret nyerhettek viszont olyan folyamatok, ame-

¹¹ Bár a munkanélküliségtől közvetlenül sújtottak másokhoz képest ekkor is valamelyest tradicionálisabb nézeteket képviselnek.

¹² Itt jegyezzük meg, hogy más vizsgálatok (lásd pl. S. Molnár 1999) nem találtak az itt bemutatottnak hasonló „kitérés” a nemi szerepek (lassú) modernizálásának magyarországi folyamatában. Ebben szerepet játszhat a vizsgálati módszerek eltérő volta, de az is, hogy a kilencvenes években készült hasonló felvételek az ISSP-hez képest általában nagyobb késéssel követték az évtized elejének munkapiaci sokkját.

lyek megjelenését már a rendszerváltást követő időszakra prognosztizálta a kutatók egy része. Ilyen lehet a demográfiai változások fokozatos leképeződése az attitűdökben vagy éppen a nyugat-európai értékmintákhoz való erősödő közeledés.

A véleményeket formáló tényezők: 1988–1994–2002

Láttuk, hogy a főbb mutatókat tekintve a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi ideológiák meglehetősen „tradicionális” állapotból kiindulva még konzervatívabbá váltak a rendszerváltás után átmenetileg. Ezt követően 2002-re egyfajta visszarendeződést tapasztaltunk: az egyes kapcsolódó kérdésekről kialakított lakossági nézetek újra nagyon közel volt a rendszerváltás előtt tapasztalathoz.

Azt is láttuk azonban, hogy ennek a visszarendeződésnek a mértékében mutatkozott bizonyos különbség az egyes csoportokban. Legfeltűnőbb jelenség, hogy 2002-re eltűntek a korábban a határozott nemek szerinti differenciák: a sokáig jóval tradicionálisabban gondolkodó férfiak fokozatosan elfogadóbbá váltak a nők munkavállalásával szemben, míg a nők erőteljes, de átmeneti „visszafordulás” után 2002-ben újra a szélesebb női szereprepertoár támogatása felé mozdultak el. Átalakulni látszanak ezenkívül az életkor, de némileg az iskolai végzettség hatásai is.

Ezeket a folyamatokat a következőkben regressziós becslések segítségével vizsgáljuk. Az egyes évekre külön-külön felállított egyenletekkel arra keressük a választ, hogy miként alakultak a női szerepekkel kapcsolatos véleményeket meghatározó tényezők az 1988 és 2002 közötti időszakban. Melyek voltak azok a demográfiai és társadalmi adottságok, amelyek az idevágó nézeteket formálták az egyes periódusokban? Hol húzódtak a meghatározó ideológiai törésvonalak a lakosság körében?

A regressziós elemzés előnye, hogy úgy vonhatunk le következtetéseket az egyes vélemény-befolyásoló tényezők hatásáról, hogy közben azt a többi tényező befolyásától függetlenítjük. Vagyis például úgy vizsgálhatjuk férfiak és nők attitűdjei között fennálló különbségeket, hogy közben kiszűrjük a nők átlagosan magasabb életkorának hatását, vagyis azt a torzító tényezőt, hogy őket esetleg az időskorúak nagyobb száma miatt találhatjuk konzervatívabbnak a férfiaknál. Az elemzésekben használt függő változót négy elemi változó értékeinek összegeként konstruáltuk.¹³ A magasabb értékek „konzervatívabb”, vagyis

¹³ Azt a négy attitűdkérdést használtuk, amelyek mindhárom vizsgálatban szerepeltek. Mégpedig: „Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik”; „Hatéves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik”; „A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik.”; „Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy ottho-

a nőknek inkább otthoni szerepeket szánó álláspontot jelölnek. A skálák átlagértékeit és szórásukat évek szerint a 4. táblázat tartalmazza.

*4. A nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák indexe
(a nagyobb értékek konzervatívabb felfogást jelölnek)
Index of the ideologies related to gender roles
(higher values mean more conservative views)*

	Átlag	Esetszám	Szórás
1988	13,99	1692	3,00
1994	14,47	1434	3,11
2002	13,17	970	3,04

A regressziós elemzések (5. tábla) első szembetűnő eredménye, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök társadalmi-demográfiai determináltsága számottevően lecsökkent a vizsgált időszakban. Míg 1988-ban ezek az alapvető tényezők a vélemények szóródását mintegy 12 százalékban magyarázták, addig 1994-ben már csak 7, 2002-ben pedig 5 százalékban. Összességében úgy tűnik, mintha erősödne a nemi szerepekről alkotott nézetek „függetlensége” – anélkül azonban, hogy a vélemények homogenizálódnának (hiszen szórásuk, azaz a népességen belüli változatosságuk 1988 és 2002 között lényegében ugyanakkora maradt). Nem csökkenő változatosságukat azonban egyre kevésbé tudjuk megragadni, megmagyarázni olyan tényezőkkel, mint az emberek kora, neme, társadalmi helyzete. Az eredmény hátterében azokat – a szokásos csoportképző tényezőket átmetsző – individualizációs folyamatokat sejthetjük, melyeket Ulrich Beck tárgyal nagyhatású művében (2003). Ennek alapján feltételezhető, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök is egyre inkább speciális élethelyzetekhez kötötten formálódnak, amely élethelyzeteket nem vagy csak igen korlátozottan tudjuk megragadni nagymintás adatfelvételek segítségével.

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy hogyan alakult a különböző társadalmi-demográfiai jellemzők véleményformáló ereje az egyes vizsgálatok idején.¹⁴

na és gyermeke legyen”. Az állításokkal való egyetértést 1-től (egyáltalán nem ért egyet) 5-ig (teljesen egyetért) terjedő skálán értékelték a válaszadók. Miután az első kérdésnél a skálát megfordítottuk, a változóban használt 1-től 5-ig terjedő skálák értékeit összeadtuk. Az így képzett mutató magasabb értékei konzervatívabb, az alacsonyabb értékek liberálisabb nézeteket takarnak.

¹⁴ Ebben az elemzésben célunk az alapvető társadalmi-gazdasági hatások kimutatása volt – és eltekintettünk a (korábban részletesen bemutatott) nemek szerinti különbségek feltárásától. Ennek következménye az is, hogy a családtagok gazdasági státusának hatása nem szerepel a modellekben: ez a hatás ugyanis férfiak és nők között kioltja egymást. Megjelenítésük csak meglehetősen összetett, interakciós modellekben lehetséges – ám az összetettségnek ez

Férfiak és nők

Mint már az elemi kérdések vizsgálatából is sejthető volt, erőteljes közeledés mutatkozik a férfiak és nők véleményében. Míg 1988-ban az előbbiek majd' egy egész pontnyival konzervatívabb álláspontot képviseltek, addig 2002-re ez a különbség fokozatosan megszűnt.

Érdekes módon tehát Magyarországon ma egyáltalán nem tapasztalható az a már-már klasszikusnak nevezhető jelenség, hogy a nők nyitottabbak lennének a nemek szerinti egyenlőség erősödése iránt, és hogy ők játszanák a vezető szerepet a közvélemény modernizálásának folyamatában. Ennek a Nyugat-Európában, illetve Amerikában általános jelenségnek (pl. *Alwin* és szerzőtársai 1992; *Scott* és szerzőtársai 1996) az a kézenfekvő magyarázata, hogy az emancipáció terjedésével a férfiak azok, akik veszíthetnek korábbi privilégiumaikból, míg a nők választási szabadságuk növekedését várhatják tőle. A probléma felvetői, a kibontakozást célzó folyamatok elindítói világszerte női kezdeményezések, nőmozgalmak voltak, s a férfiak kénytelen-kelletlen, nagy-nagy időbeli késésekkel vették csak át, fogadták el ezeket a követeléseket.

A magyar véleménystruktúrának ettől eltérő alakulását az eltérő történelmi hagyományokkal, a hatékony nőmozgalmak hiányával és az emancipáció felülről kikényszerített jellegével magyarázhatjuk. Szerepet játszhat itt az a különösen megterhelő kettős nyomás, amelyet a magyar nők tömegei kényszerültek a szocializmus idején elviselni. Ha ezek az érvek valóban megállják a helyüket, akkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyar férfiak csak igen kevésbé bizonyultak szolidárisnak a társadalom nőtagjaival. Úgy tűnik ugyanis, ők nem vonták le a megfelelő tanulságokat az elmúlt rendszer tapasztalataiból, hanem a rendszerváltás óta folyamatosan teszik magukévá a nőknek a háztartáson kívül is helyet biztosító nézeteket. A következőkben elvégzendő, hasonló tematikájú vizsgálat izgalmas kérdése lesz, hogy továbbra is együtt mozog-e férfiaknak és nőknek a nemi szerepekről vallott felfogása vagy pedig újra eltávolodnak egymástól.

Életkori csoportok

A nem mellett szintén erőteljesen gyengült – bár nem tűnt el teljesen – az életkor magyarázó szerepe. 1988-ban az idősebb korosztályok felé haladva fokozatosan erősödött a tradicionális szerepfelfogás népszerűsége, és már a 27–35 évesek is konzervatívabbak voltak a náluk fiatalabbaknál. A legifjabbak és a legidősebbek pontszámokban mért véleménykülönbsége – az egyéb tényezőket

a foka már nem segítené, sőt inkább hátráltatná e fejezet alapvető mondanivalójának kifejtését.

kiszűrve – 2,4 pontnyi volt. 1994-re ez a távolság 0,99-re csökkent, és nem tapasztalható már a legifjabbak radikalizmusa. 2002-ben végül 0,90 pontnyi távolságot mértünk a 27 év alattiak és a 60 felettiak véleménye között, ám ekkorra már a 18 évesektől egészen a 45 éves korosztályig elmosódtak az életkor szerinti differenciák.¹⁵

A változást magyarázhatná, hogy lassan kihálnak azok a generációk, amelyek tagjai közül még nagyon sokan csak háziasszonyként és anyaszerepben látták édesanyjukat, és így rögzültek bennük a hagyományos női szerepminták. A modellbe azonban változóként bevontuk azt a tényt is, hogy az interjúalany anyja dolgozott-e annak 14 éves korában. Kiderült, hogy 1988-ban és 1994-ben még határozottan „konzervatívabb” nézeteket képviseltek azok, akik nem dolgozó anya mellett nőttek fel. Adataink nem igazolják tehát azt a közkeletű feltételezést, amely szerint a saját anyjuk többszörös szerepvállalását – a háziasszonyi/anyai teendők és a pénzkereset közötti egyensúlyozását – gyerekként megtapasztalók hajlamosabbak volnának elvetni ezt a modellt. Éppen ellenkezőleg, azt látjuk, hogy ők inkább tekintik normálisnak, elfogadhatónak a nők otthonon kívüli munkavállalását.

Mivel magyarázhatjuk akkor az életkor szerinti különbségek elmosódását a női szerepek megítélésében? Bár a gyermekkori közvetlen tapasztalat hatását elkülönítettük, nyilvánvaló, hogy a nyolcvanas évek végének idős korosztályai egyéb szempontokból is még meglehetősen tradicionális világban nőttek fel. Ahogy azonban a háború előtt felnőtt korosztályok megfogyatkoznak, úgy homogenizálódik a populáció szocializációs közege: fiatalok és idősek egyaránt a szocializmusra jellemző női szerepfelfogást érzékelték környezetükben, és viszonylag egységes értékrendet alakított ki körükben (vö. *Kapitány* 2002). A nemi szerepekre vonatkozó ideológiákat alakító kohorszthatás (vagyis annak következménye, hogy a különböző életkori csoportokba tartozók más-más tapasztalatokat gyűjtöttek életük fontos szakaszaiban) tehát feltehetőleg mérséklődik. Kérdéses ugyanakkor, hogy miként alakult (csökkent vagy változatlan maradt) időben az életkori hatás (a korosodással, az élettapasztalatok összegyűjtésével együtt járó „konzervatívizálódás”) szerepe.

Iskolai végzettség

Eltérően a nem és az életkor hatásától, az iskolai végzettség a vizsgált időpontokban hasonló mértékben és módon befolyásolta a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiákat. A magasabb képzettség mindhárom időszakban liberálisabb állásponttal járt együtt: a legfeljebb 8 általánost végzettekhez képest a diplomásoknak egy bő pontnyival alacsonyabb volt az egyetértési szintjük a

¹⁵ Ugyancsak ISSP-adatokon vizsgálva hasonló tendencia volt tapasztalható Csehországban is 1994 és 2002 között. (Hana Haskova szóbeli közlése.)

konzervatív beállítottságokat jelző kijelentésekkel. Ez az eredmény egyébként egybevág különböző nyugat-európai társadalmakban, illetve az USA-ban talált összefüggésekkel, és könnyen interpretálható. A nők esetében arról van szó, hogy az iskolai végzettségük emelkedésével együtt javulnak munkaerőpiaci esélyeik, tehát kevésbé valószínű, hogy az otthoni tevékenységeket preferálnák a pénzkereső munkával szemben. A férfiaknál viszont inkább a magasabb iskolázottsággal (gyakran) együtt járó nagyobb nyitottság és társadalmi érzékenység magyarázza, hogy a diplomások inkább támogatják a nők esélyegyenlőségét.

Családi állapot

A családi állapotot illetően megint csak a strukturális helyzet és az értékrend kapcsolatának gyengülését regisztrálhatjuk. Míg 2002 előtt a nem házas állapotok egyike vagy másika viszonylag elfogadó nemi szerepfelfogással járt együtt, addig 2002-ben semmiféle különbséget nem tapasztaltunk a különböző családi állapotúak erre vonatkozó nézetei között. Azokban az években pedig, melyekre nézve rendelkezésre állnak adatok az interjúalany gyermekeiről (1994 és 2002), az is kimutatható, hogy – amennyiben egyéb megfigyelhető tulajdonságaik megegyeznek – nem tapasztalható különbség a gyermekesek és gyermektelenek felfogása között sem.

Jövedelem

A család jövedelmi helyzetének hatását az egy főre eső jövedelem szerint képzett kvintilisek kialakításával vizsgáltuk. A középső ötödbe tartozókat választva referenciacsoportnak, 1988-ban és 2002-ben tapasztaltuk, hogy az övékétől számottevően eltérő véleményt alakítanak ki valamely jövedelmi csoportban. 1988-ban a leggazdagabbak tűntek ki liberalizmusukkal, 2002-ben a legrosszabb körülmények között élők „tradicionalizmusukkal”. Az összefüggés iránya tehát a két időszakban azonos volt: a jobb anyagi körülmények megengedőbb álláspontot implikáltak. Az értékrend és az anyagi viszonyok ilyen jellegű összefüggése feltehetően fokozott feszültségekhez vezethet az alacsony jövedelműek körében. Ezekben a családokban ugyanis erős kényszer szól a nő otthonmaradása ellen, noha ők másoknál jobban hisznek abban, hogy az anya munkaerő-piaci szerepvállalása káros hatással van a család életére. Erősítheti ugyanennek a csoportnak a „tradicionalis” beállítódását, hogy éppen innen kerülnek ki azok a nők, akik munkahelyük elvesztését a háziasszonyi funkciók felértékelésével tudják önmaguk számára (is) elfogadhatóvá tenni.

Végezetül az a körülmény, hogy a kérdezettnek van-e gyermeke, eredményeink szerint nincsen hatással a nemi szerepekkel kapcsolatos nézetre.

5. Regressziós egyenletek sztenderdizálatlan együtthatói (függő változó: a nemi szerepek modern/tradicionális indexe; a magasabb értékek tradicionálisabb nemi szerepfelfogást tükröznek)

*Unstandardized coefficients of the regression equation
(Dependant variable: a modern-traditional index of the gender roles;
Higher values mean more traditional view of gender roles)*

Megnevezés	1988	1994	2002
Konstans	12,79***	14,275***	12,834***
Férfi	0,96***	0,268	-0,296
27–35 év	1,01***	0,166	0,371
36–45 év	1,09***	0,667**	0,043
46–60 év	1,84***	0,801**	0,882**
60 év felett	2,41***	0,985**	0,890**
Szakmunkásképző	0,02	-0,517**	-0,149
Érettségi	-0,40**	-0,683**	-0,578**
Felsőfok	-1,07***	-1,10**	-1,315**
Az egy főre eső jövedelem ismeretlen	-0,02	-0,51	0,400
1. kvintilis – legalsó	-0,04	0,36	0,741**
2. kvintilis	0,06	0,07	0,029
4. kvintilis	-0,15	-0,18	0,075
5. kvintilis – legfelső	-0,47*	-0,02	-0,160
Hajadon/nőtlen	-0,11	-0,84**	-0,434
Elvált	-1,05***	-0,14	-0,313
Özvegy	-0,56*	-0,29	-0,336
Anyja dolgozott	-0,45***	-0,439**	-0,075
Van gyereke	Nincs adat	0,357	0,391
Korrigált R ²	0,124	0,073	0,050

***: sig <= 0,01; **: 0,01 < sig <= 0,05; *: 0,05 < sig <= 0,10

Referenciacsoport: 18–26 éves, 8 általánost végzett, gyermektelen, házas nők. A háztartásukban egy főre eső jövedelem alapján a középső kvintilisbe tartoznak és anyjuk nem dolgozott kisgyermekkorukban.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban az International Social Survey Programme adatfelvételeiből származó eredményeket felhasználva azt vizsgáltuk, hogy az elmúlt mintegy másfél évtized során hogyan alakult a magyar lakosság viszonya a női munkavállaláshoz és néhány más, a nemi szerepekre vonatkozó kérdéshez. Legfrissebb eredményeink szerint az a rendszerváltás környékén felerősödött

igény, hogy a nők a háziasszonyi, anyai teendőkre összpontosítsanak, átmenetinek bizonyult. 2002-re mind a nők, mind a férfiak körében erősödött valamilyen az a nézet, hogy a nők természetes igénye lehet a munkavállalás, és ez nem feltétlenül káros a család, a gyerekek számára sem. A változás nem volt persze radikális: a vélemények kis mértékű eltolódásáról beszélhetünk, miközben a családcentrikus, a nőnek hagyományos szerepeket szánó nézetek továbbra is többségek maradtak.

Elgondolkodtató kérdés, hogy a nemenkénti funkciómegosztásra vonatkozó ideológiák 1994 és 2002 között lezajlott liberalizálódása vajon időszakos jelenség volt, vagy pedig egy hosszabb távú trendnek lesz része. Bár biztos választ csak egy néhány év múlva megismételt vizsgálat adhat majd, már ma is érdekes lehet feltételezéseket megfogalmazni. Úgy véljük, a jelenlegi társadalmi-demográfiai tendenciákat is figyelembe véve nagy valószínűséggel a nemi szerepek közeledését támogató álláspontok erősödése következik be mind a férfiak, mind pedig a nők körében. Attól alig kell tartanunk, hogy az attitűdök modernizálódása – középtávon legalábbis – komolyabban visszahatna a demográfiai magatartásra, és tovább rontaná a már ma is meglehetősen kedvezőtlen népesedési folyamatokat. Inkább arról lesz szó, hogy az attitűdök – különböző okoknál fogva – megkésve követik a házassági, gyermekvállalási szokások már korábban lezajlott változásait.

A vélemények további modernizálására számítunk továbbá azért is, mert a tradicionalizmusnak az erősödése valószínűleg leginkább a szocializmus idején anyagi kényszerből betöltött teljes munkaidős állás élményére adott reakciónak, valamint a rendszerváltás után sokszerűen ható munkapiaci változásoknak tudható be. Ezek a hatások pedig idővel természetes módon gyengülni fognak. Abban ma még csak reménykedni tudunk, hogy helyébe egyre szélesebb társadalmi csoportok számára a valódi választás lehetősége lép: olyan gazdasági és munkapiaci helyzet, amelyben a család és benne a nő valóban szabadon, egyéni preferenciák és nem szorító anyagi kényszerek hatására dönthet arról, hogy a különböző élethelyzetekben hogyan osztja meg idejét és energiáját a család és a munkahely között. Mindenképpen kívánatos lenne, ha ez a lehető legkevésbé lenne „fekete-fehér” döntési helyzet, vagyis a munka és a család közötti időmegosztás minél folytonosabb skálájáról választhatnának a nők – mégpedig rugalmasan, életpályájuk különböző pontjain különbözőképpen. Ehhez persze a részmunkaidős és egyéb atipikus munkavállalási formáknak a mainál jóval szélesebb körben való elterjedésére van szükség. De ne legyenek illúzióink: a részmunkaidős munka lehetősége önmagában – nagy elvi népszerűsége ellenére is – csak ott nyújthat valódi opciót, ahol nem az anyagi szükség hajtja a nőt napi 8 órás, vagyis teljes fizetéssel járó állás betöltésére.

IRODALOM

- Alwin, D.F. – M. Braun – J. Scott* (1992): The separation of work and the family: attitudes towards women's labour-force participation in Germany, Great Britain, and the United States. *European Sociological Review* 8: 13–37.
- Beck, U.* (2003): A kockázat-társadalom. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest.
- Kapitány B.* (2002): Általános értékek és attitűdök. In: Spéder Zs. (szerk.): Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Budapest, KSH NKI (Műhelytanulmányok. Életünk fordulópontjai, 1.) p. 254–280.
- Koncz, K.* (2001): The Persistent Problem of Employed Women? How to Combine Paid Work with Household Duties In: *Society and Economy in Central and Eastern Europe – ISSN 1218-9391. – 2001. 23. évf. 1–2. szám, p. 171–193.*
- KSH (2002): Életmód – Időmérleg. A népesség időfelhasználása 1986–1987-ben és 1999/2000-ben. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MTA KTI (2002): Munkaerőpiaci Tükör. Szerk.: Fazekas K. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Pongrácz Tné – S. Molnár E.* (1994): Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. KSH NKI Kutatási Jelentés, 52.
- Pongrácz Tné* (2001): A család és a munka szerepe a nők életében. In: Nagy I., Pongrácz Tné, Tóth I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001. TÁRKI–SZCSM: Budapest.
- S. Molnár E.* (1999): Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. Századvég, 1999/14. 31–44.
- Spéder Zs.: Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között (2003) In: Spéder, Zs. (szerk.): Család és népesség – itthon és Európában. Budapest, Századvég Kiadó. 86–112. o.
- Scott, J. – Alwin, D.F. – Braun, M.* (1996): Generational changes in gender-role attitudes: Britain in a comparative perspective. *Sociology* 30: 471–92.
- Tóth O.* (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. Szociológiai Szemle 1995/1, 71–86.
- Tóth O.* (1998): Házasság és gyermek? Vélekedés és viselkedés. Századvég 1998 tél. Új folyam 11. szám. P. 80–93.
- UNICEF (1999): Women in Transition, The MONEE Project. CEE/CIS/Baltics. Regional Monitoring Report, No. 6. p. 162
- Vaskovics L.* (2000): A társadalmi modernizáció és a munkamegosztás a partnerkapcsolatokban és a családban – összehasonlító vizsgálat. In: Elekes Zs. – Spéder Zs. (szerk.): Törések és kötések. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 287–304. o.

Tárgyszavak:

Közvélemény-kutatás

Nők

Női munkavállalás

**SHOULD WOMEN WORK? CHANGES IN THE HUNGARIAN
POPULATION'S OPINIONS RELATED TO GENDER ROLES,
1988, 1994, 2002**

Abstract

Building on survey data from ISSP (International Social Programme) collected in 1988, 1994 and 2002, this study looks at attitude-changes concerning gender roles in Hungary. As it has been shown before, after the political transformation in 1989, the idea of the male-breadwinner model became somewhat more widely accepted in this country. In our article we argue that this was mostly due to the appearance of a massive unemployment in the early nineties. The re-valuated newly produced concept of the *homemaker woman* provided a new and attractive form of self-identity to many thousands of women losing their jobs in these years. At the same time however, no similar „help” was offered to men in a similar situation.

After the first shock of the economic transformation then, the attractiveness of the traditional gender roles decreased to some extent in most groups of our society. As our results show, interesting exceptions to this were young men, remaining rather traditional in their attitudes. In general however, by 2002 we find the idea of women looking after the household and the children to be about as popular as it had been in the late eighties. A later survey will have to show whether this change had been a first step in a longer-run trend, pointing towards more liberal views in relation to gender roles in Hungary.

AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT TÉRHÓDÍTÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS NÉHÁNY SZEMPONT A DEMOGRÁFIAI ÁTALAKULÁS ÉRTELMEZÉSÉHEZ¹

SPÉDER ZSOLT

BEVEZETÉS: KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS A TANULMÁNY SZERKEZETE

Az élettársi kapcsolatnak mint a házasság alternatívájának a megjelenése, térhódítása és elfogadottá válása kétségkívül az egyik kulcseleme a magyarországi demográfiai magatartás mélyreható változásainak. Ez a párkapcsolati forma megszünteti a házasság kizárólagos voltát, sőt dominanciáját is kérdésessé teszi. Egyúttal társadalmi kontextust teremt a házasságon kívüli születéseknek, alapvetően átalakítja a családi élet kezdeti szakaszát. Elterjedése a második demográfiai átmenet elméletének egyik kulcseleme (*van de Kaa – Lesthaege* 1987).

A jelenség nem kötődik Magyarországhoz, folyamatát és következményeit számos tanulmány dokumentálja és elemzi (*Bachrach* és szerzőtársai 2000; *Bumpass – Lu* 2000; *Cherlin* 1992; *Kiernan* 2002; *Thornton* 1988; *Smock* 2000; *Wait* 2002). Kiváló elemzéseket találunk a magyar helyzetről is (*Bukodi* 2004; *Carlson – Klinger* 1987; *Csernák* 1992), és egy korábbi tanulmányban az eltérő párkapcsolati formában élő embereket összehasonlítva mi is megkíséreltük megragadni az élettársi kapcsolatok jellegzetességeit (*Pongrácz – Spéder* 2003). A társadalmi és a gazdasági mutatókat tekintve alig találtunk különbségeket, a vallott értékekben és gyermekvállalási magatartásban viszont lényeges eltérések mutatkoztak.

Ebben a tanulmányban az élettársi kapcsolat az elmúlt időszakban robbanásszerűen elterjedt új változatára összpontosítunk: az élettársi kapcsolatról mint első együttélési formáról van szó. Különösen fontosnak tartjuk annak az időszaknak az elemzését, amikor az élettársi kapcsolatok terjedése lendületet vett. Elméleti szempontból ugyanis különös jelentőséggel bír, hogy ez a folyamat mennyire kötődik a rendszerváltozáshoz, kimutatható-e egyidejűség e dif-

¹ A tanulmány korábbi változata 2004. április 1–3-án az Amerikai Népesedési Társaság (PAA) bostoni éves közgyűlésein hangzott el. Köszönettel tartozom a résztvevőknek, különösen Wilim G. Axinnak, Arland Thorntonnak és Elizabeth Thompsonnak, illetve S. Molnár Editnek a tanulmány egy korábbi változatához főzött értékes észrevételeiért. A kutatást a Nemzeti Kutatás-fejlesztési Program (5/128/2001) támogatta.

fúzió és a rendszerváltozás között. A kérdésben az is benne rejlik, hogy a rendszer bukása milyen szerepet játszott a demográfiai magatartás megváltozásában.

Vizsgálatunk tárgyának másik központi eleme, hogy az új típusú élettársi kapcsolatok elterjedése mennyiben kötődik a társadalmi szerkezet egyes pozícióihoz; hogy azonosíthatók-e olyan társadalmi csoportok, amelyeknek ebben vezető szerepük volt.

Az induló periódusra felkínált magyarázatkísérletek nem lesznek átfogóak, de reményeink szerint olyan lehetséges összefüggésekre mutatnak rá, amelyek később egy átfogó magyarázatba is beépíthetők.

A tanulmány első részében az időbeli változások alapvető tendenciáit mutatjuk be, először az egy adott időpontban élettársi kapcsolatban élők arányának változásán, majd pedig az első párkapcsolatuknak az élettársi viszonyt választó emberek arányának kohorszspecifikus leírásán keresztül. A második részben az iskolai végzettség szerinti különbségeket elemezzük, ami révén tisztázható, hogy kik is voltak a mintaadók. A harmadik részben az élettársi kapcsolat mint első együttélés stabilitásának változásaira összpontosítunk. Végül a negyedik részben a legújabb demográfiai fejlemények magyarázatát illetően néhány feltételezést fogalmazunk meg.

Tanulmányunkat az „Életünk fordulópontjai” című kutatás adataira alapozzuk. Ez – mint ismert – egy longitudinális reprezentatív felmérés, amelyet a 2001-ben 18–74 éves népesség körében végzünk. Az első hullámban, 2001 és 2002 fordulóján 16 394 embert kérdeztünk meg életük demográfiai, gazdasági, társadalmi és ideológiai összetevőiről és értékorientációikról.² Az időbeli változások méréséhez más adatokat is használnunk kellett, ezek azonban csak adott formában és szerkezetben álltak rendelkezésre, ami korlátozta az összehasonlítás lehetőségét.

1. AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLATOK TERJEDÉSE A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A közép- és kelet-európai társadalmakkal foglalkozó elemzések arra hajlanak, hogy a demográfiai, közelebbről a családalapítást érintő magatartás módosulását a nagymértékű társadalmi változásokkal, illetve a politikai rendszerek 1990 körüli átalakulásával kössék össze. Ami a termékenységet illeti, a népmozgalmi adatok tanúsága szerint ez a feltételezés nem alaptalan. A teljes termékenységi arányszám (TFR) alakulásában az államszocializmus bukása után éles törés és tempóváltás volt megfigyelhető az összes volt kommunista or-

² A kutatást (vö. Spéder 2001; Kapitány 2003) a Népeségstudományi Kutatóintézet tervezte és folytatta, a genfi PAU által indított, nemzetközi együttműködésen alapuló kutatási projekt, a „Generations and Gender Program (GGP)” (vö. UNECE/UNFPA 2000) keretében.

szágban. A párkapcsolatok formálódására vonatkozóan csak a házasságkötésekről és a válásokról vannak népmozgalmi adatok, és ezek megerősítik a politikai rendszervált/oz/ásoknak ebben játszott kulcsszerepét: a házasságkötések száma szignifikánsan csökkent. Az élettársi együttélések gyakoriságáról és dinamikájáról viszont sajnos nem állnak rendelkezésre ilyen források.

Az élettársi kapcsolatok elterjedtségét először a népszámlálások adatainak felhasználásával mutatjuk be, majd pedig az „Életünk fordulópontjai” c. kutatás adatait használjuk. Az előbbiek segítségével azt határozzuk meg, hogy egy adott időpontban mekkora az élettársi kapcsolatban élő emberek aránya (1.1. rész), a második révén pedig azt tudjuk megállapítani, hogy miként alakult az élettársi kapcsolatnak mint első együttélésnek a gyakorlata (1.2. rész). A két mérésnek szükségszerűen más lesz az eredménye, de nagyon hasonló fejleményekről adnak számot. Az összehasonlíthatóság – az említett okokból – korlátozott.

1.1. Élettársi kapcsolatban élők arányának alakulása

Az egy adott időpontban élettársi kapcsolatban élő személyek arányszámának áttekintése tiszta képpel szolgál ennek a párkapcsolati formának a terjedéséről. Az érintett nők korszpecifikus arányszáma nagyon gyengén, de egyértelműen emelkedett az államszocializmus 1990-es összeomlását megelőző 20 éves periódusban³ (1. táblázat). Arányuk eléggé jelentéktelen az összes nő között, de ha az összes párkapcsolatban élő nőhöz viszonyíthatnánk, akkor hányaduk legalább kétszer olyan magas lenne. Az 1990 utáni időszakra egyértelmű tempóváltás mutatható ki, különösen a fiatalabb korosztályokat illetően. Tíz év alatt az arányszám a nők legfiatalabb korcsoportjában az ötszörösére nőtt. Ennek ellenére az élettársi kapcsolatban élők hányada egyik korcsoportban sem haladta meg a házasságban élőkét.

³ A csehszlovákiai két népszámlálás (1980, 1991) adatai nem mutatják azt, hogy ott a kommunizmus alatt nőtt az élettársi kapcsolatok gyakorisága (Kantorová 2004:25).

*1. Az élettársi kapcsolatban élő nők aránya kohorszok szerint,
1970, 1984, 1990, 2001 (%)*
*The percentage of women living in cohabitation by different cohorts,
1970, 1984, 1990, 2001 (%)*

Korcsoport	Év			
	1970	1984	1990	2001
15–29 éves	1,1	2,0	2,9	11,0
30–49 éves	1,8	2,8	3,7	8,2
Összesen, 15–49 éves	1,5	2,5	3,4	9,5

Forrás: 1970, 1984, 1990 Csernák, 1992: 36 (a népszámlálás és a mikrocenzus adatainak felhasználásával; 2001: saját számítás a 2001-es népszámlálás alapján (KSH).

Az érintettek társadalmi ismérvei bepillantást engednek az élettársi kapcsolat jelentésváltozásaiba. A múltra vonatkozó adatok sajnos csak korlátozott összehasonlítást tesznek lehetővé. A teljes időszakra (1970–2001) csak a családi állapot szerinti összevetés végezhető el. Az adatgyűjtés változó módszerei miatt a további ismérvek közül az iskolai végzettség, a városi/falusi háttér és a termékenység csak durva egybevetésre alkalmas.

Carlson és Klinger három időpontra (1970, 1980, 1984) vonatkozó elemzése az élettársi kapcsolatban élő magyar nők jellemzőiről, valamint az az összehasonlításuk, amelyben hazánk és más európai országok adatait vetették össze, számos határozottan magyar sajátosságra mutat rá (*Carlson – Klinger* 1987). Nálunk az özvegy és elvált nők kétszer nagyobb valószínűséggel éltek élettársi kapcsolatban, mint a hajadonok, amiből arra következtethetünk, hogy ez az együttélési forma esetünkben egyértelműen az életpályának későbbi szakaszához köthető, mint Nyugat-Európában. Az élettársi viszony terjedésének Magyarországon elsősorban a válás utáni új kapcsolatok képezik a forrását (2. és 3. táblázat): 1970-ben az elvált (és özvegy) nők körülbelül egytizede, míg a hajadonok 1,8%-a élt élettársi kapcsolatban (2. táblázat).

Milyen változások következtek be 1970 óta? Az 1990-es rendszerváltozás előtti fejlemények legalább két szakaszra tagolhatók. Az elsőben, az 1980-as évek közepét megelőzően világosan kimutatható az élettársi kapcsolatban élő elváltak arányának növekedése; az ilyen kapcsolatok valószínűsége 12,6%-ról 17,2%-ra emelkedett (az összes 15–49 éves nő között), míg az együttélők körében az elváltak hányada 31,5%-ról 47,3%-ra ugrott. A második szakaszban, az 1980-as évek közepe után az élettársi kapcsolatban élő hajadonok részaránya növekedett; annak valószínűsége, hogy a 15–49 éves nők közül valaki ebbe a csoportba tartozzon, 3,4%-ról 5,1%-ra (2. táblázat), illetve az e csoportba tartozók aránya az összes élettársi kapcsolatban élő nő körében 28,1%-ról 35,5%-ra emelkedett (3. táblázat).

A folyamat a társadalmi-politikai átalakulás után egyértelműen felgyorsult: 2001-ben a hajadonok aránya az élettársi kapcsolatban élő nők háromötödét (61,3%) tette ki. Mindazonáltal annak valószínűsége, hogy egy hajadon ezt a párkapcsolati formát válassza, ma is alacsonyabb, mint egy elvált asszony esetében, hiszen 2001-ben az előbbieket 16,1%-a, utóbbiak 28,6%-a tette ezt (2. táblázat). Az elvált nők élettársi kapcsolatai a mai Magyarországon is az összes élettársi kapcsolatnak egy jelentős részét (30,7%) teszik ki.

Carlson és Klinger további különbségekre is felhívja a figyelmet. Az élettársi kapcsolatban élők Magyarországon a legalacsonyabb társadalmi (iskolázottsági) rétegből jöttek, és – meglepetésre – az átlagnál magasabb termékenységet mutattak, Nyugat-Európában viszont inkább a magasabb végzettségűek választották ezt a formát, és alacsony volt körükben a gyereket vállalók aránya. Korábbi elemzésünkben a társadalmi különbségeket vizsgálva kimutattuk, hogy társadalmi-gazdasági státusukat (iskolázottság, gazdasági aktivitás) tekintve elhanyagolható a különbség az élettársi kapcsolatban élő hajadonok és a házas nők között (Pongrácz – Spéder 2003). Gyermekvállalási magatartásukban azonban alapvető különbség mutatkozott: az élettársi kapcsolatban élő hajadonok gyakorlatilag mindig igen magas arányban (60%) voltak gyermektelenek, ugyanakkor az élettársi kapcsolatot fenntartó özvegyek és elváltak körében csaknem ugyanaz a termékenységi mintázat rajzolódott ki 2001-ben, mint az azt megelőző évtizedekben.

A népszámlálási adatok segítségével tehát azt állapíthattuk meg, hogy a szocializmus idején az élettársi együttélés, ha korlátozottan is, de létező gyakorlat volt, s egyértelműen terjedt. Kezdetben tisztán házasság utáni életformaként nyert teret, de később – az 1980-as évek végére biztosan – a házasságot megelőző vagy annak alternatíváját jelentő együttélés vált egyre gyakoribbá. Az első együttélési forma kohorsz-specifikus jellemzőinek áttekintése remélhetőleg további adalékokkal szolgál a változó párkapcsolati magatartás megértéséhez.

2. Az élettársi kapcsolatban élő nők aránya családi állapot és kohorszok szerint, 1970, 1984, 1990, 2001 (%)
The proportion of cohabiting women by marital status and by different cohorts 1970, 1984, 1990, 2001 (%)

Családi állapot	Évek			
	1970	1984	1990	2001
15–29 éves korosztály				
Hajadon	1,2	2,7	4,1	14,0
Házias	0,1	0,4	0,5	0,5
Özvegy	13,4	20,3	9,8	-
Elvált	12,2	16,8	18,1	33,6
Összesen	1,1	2,0	2,9	11,0
30–49 éves korosztály				
Hajadon	6,7	8,0	8,8	28,2
Házias	0,1	0,5	0,4	0,6
Özvegy	8,9	13,2	11,7	18,8
Elvált	12,6	17,2	21,1	28,6
Összesen	1,8	2,8	3,7	8,3
15–49 éves korosztály				
Hajadon	1,8	3,4	5,1	16,1
Házias	0,6	0,4	0,4	0,6
Özvegy	9,2	13,6	11,6	18,8
Elvált	12,5	17,1	20,6	28,6
Összesen	1,5	2,5	3,4	9,5

Forrás: 1970, 1984, 1990: Csernák, 1992: 36 (a népszámlálás és a mikrocensus adatainak felhasználásával; 2001: saját számítás a 2001-es népszámlálás alapján (KSH).

3. Az élettársi kapcsolatban élő nők megoszlása családi állapot szerint, 1970, 1984, 1990, 2001/2002 (%)
The distribution of cohabiting women by marital status, 1970, 1984, 1990, 2001/2002 (%)

Családi állapot	Évek			
	1970	1984	1990	2001
Hajadon	28,1	28,1	35,5	61,3
Házias	27,7	12,0	7,5	3,2
Özvegy	12,7	12,6	7,6	4,7
Elvált	31,5	47,3	49,9	30,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1970, 1984, 1990: Csernák, 1992: 36 (a népszámlálás és a mikrocensus adatainak felhasználásával; 2001: saját számítás a 2001-es népszámlálás alapján (KSH).

1.2. A partnerkapcsolati életpálya kezdete: halaszt(ód)ás és formaváltozás

Az élettársi formában alapított első partnerkapcsolat – ami majd házassággal folytatódik, tartós együttéléssé alakul, esetleg szétköltözéssel zárul – mindenképpen újabb keletű jelenség, így terjedésének alapos vizsgálata elengedhetetlen az 1990-es évek radikális demográfiai változásainak megértéséhez. A következőkben az a cél vezet, hogy leírjuk az élettársi kapcsolat mint első párkapcsolat terjedését, annak különböző periódusait, társadalomszerkezeti kötöttségeit, hatását a partnerkapcsolatok dinamikájára. Mielőtt bemutatjuk, hogy miként alakult a házasság, illetve az élettársi kapcsolatok aránya az első párkapcsolatokban, vizsgáljuk meg, változott-e a partnerkapcsolatok életútbeli időzítése.

A különböző időszakban születettek adatainak összehasonlításához az életút meghatározott, egyazon hosszúságú szeleteit kell kiválasztanunk. Kérdésünk tehát az, hogy az egyes születési kohorszokhoz tartozók 20, 25, illetve 30 éves korukig milyen arányban alapítottak bármilyen párkapcsolatot. A számításokat csak meghatározott kohorszokra végeztük el: adatokat a háború után születettek nemzedékéről, és csak a nőkről közlünk. A partnerkapcsolat-alapítás életútbeli idejének halaszt(ód)ását a számok jól jelzik.

4. Az adott születési kohorszon belül 20, 25, 30 éves korig tartós párkapcsolatot létesítők aránya, nők körében (%)

The ratio of women who formed a lasting partnership by the ages of 20, 25, 30 within the given birth cohorts (%)

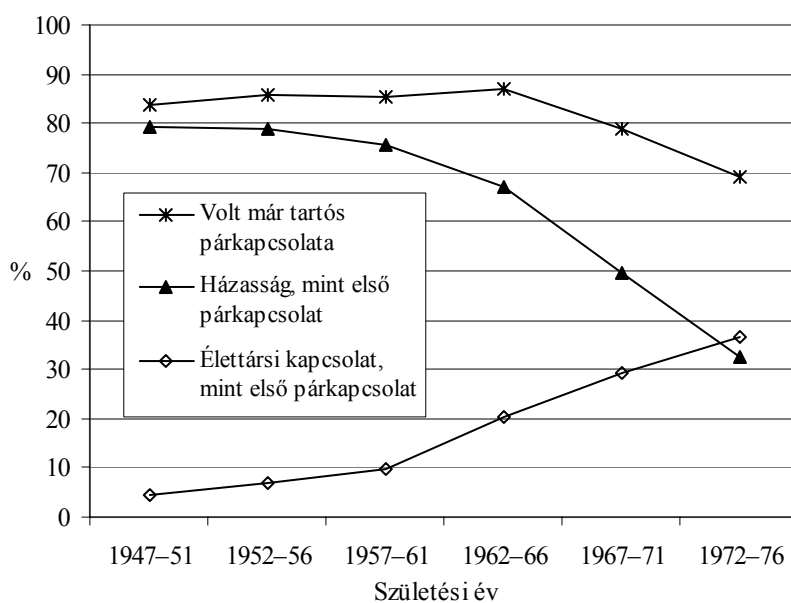
Születési idő	Volt már tartós partnere		
	20 éves koráig	25 éves koráig	30 éves koráig
1947–1951	40,8	33,6	91,9
1952–1956	42,2	85,9	94,1
1957–1961	45,2	85,5	94,5
1962–1966	45,9	87,1	94,1
1967–1971	38,1	78,8	89,6
1972–1976	33,8	69,2	-
1977–1981	27,4	-	-
Összesen	38,9	81,6	92,4

Forrás: saját számítás, „Életünk fordulópontjai”.

A legerőteljesebb csökkenés a már 20 éves korukig tartós kapcsolatot teremtők arányában tapasztalható: ez 40% feletti értékekről 30% alá csökkent. Míg az 1960-as évek elején született nők 45,9%-ának már 20 éves kora előtt volt tartós partnerkapcsolata, addig az 1970-es évek végén születettek esetében ugyanez az arányszám 27,4%. A kiválasztott korhatár emelkedésével párhuzamosan csökken a generációk (születési kohorszok) közötti különbség. Am úgy

tűnik, hogy a később születettek közül még a 30 évesek arányszámai sem érik el teljesen a korábban születettekét. A meghatározott életkorig tartós partnerkapcsolatba lépők részarányának csökkenése az 1967–71-ben született női kohorszban tapasztalható először, majd folytatódott az őket követő minden további, még elemezhető kohorszban. Az említett korcsoport tagjai 1987–91-ben voltak húszévesek. A partnerkapcsolat-alapítás halaszt(ód)ása tehát közvetlenül a rendszerváltás idején kezdődik – esetleg egy-két évvel megelőzi azt. A társadalmi-gazdasági fordulatot követően felerősödik, és a vizsgálat idejéig (2001) a folyamat nem fullad ki. Vajon ugyanehhez a kohorszhoz és időszakhoz kötődik-e az első párkapcsolatot élettársi formában teremtők részarányának növekedése?

Az első párkapcsolatoknak a házasság rovására, illetve az élettársi viszony javára végbemenő folyamatos eltolódása a már a hatvanas évek elején (1962–1966) született női kohorszokban elkezdődött, és azt követően a kérdéses időpontjáig szintén nem zárult le (*I. ábra, 5. táblázat*). Az említett kohorszban, az azt megelőzőhöz képest, közel kétszeresére emelkedett a partnerkapcsolati életpályájukat élettársi viszonyal kezdők részaránya, miközben a közvetlenül házasságot kötőké csökkent. Az első párkapcsolatok közül először az 1972–1976 között született, a rendszerváltás után felnőtté váltak körében került többségbe az élettársi kapcsolat.

*I. A házasság és élettársi kapcsolat relációja az első párkapcsolatokban
A 25. életévük betöltéséig tartós párkapcsolatba lépők, az első párkapcsolatot
25. életévükig házasságként, illetve élettársi kapcsolatként választó nők aránya,
születési kohorszok szerint*

*Marriage versus cohabitation as first partnership
Ever in partnership, first union as marriage, first union as cohabitation
by age 25 (female)*

Nem zárható persze ki, hogy az e kohorshoz tartozó és a húszas éveik végén (majd 2001, a vizsgálat első hulláma után) első partnerkapcsolatukat létesítők köréből többen választják majd az azonnali házasságot, ám a korábban született kohorsz adatai alapján ezt nem tartjuk valószínűnek. (Előrebocsátjuk: mivel az élettársi kapcsolatok egy jelentékeny részéből házasság lesz, ezért ha az adott korcsoporton belül a 2001/2002-ben, a kérdezés idején jellemző partnerkapcsolati formát vizsgálnánk, a házasságban élők lennének többen – vö. Pongrácz – Spéder 2003.)

Az élettársi kapcsolat mint első kapcsolat történeti mértékkel mérve gyorsan, 15 év alatt vált többségi, domináns formává.

Összegzésként újra emlékeztetünk arra a tényre, hogy az élettársi kapcsolat mint első partnerkapcsolat az 1962–66 között születettek között kezdett terjedni. Ők 1990-ben 24–28 évesek voltak, döntő többségük már a rendszerváltozás

előtt indította partnerkapcsolati életpályáját. A politikai fordulatot követően a terjedés folyamata dinamizálódott. Míg tehát a partnerkapcsolat-alapítás haszt(ód)ása a rendszerváltáshoz kötődik, az *élettársi kapcsolatok mint első párkapcsolatok terjedése egyértelműen a rendszerváltozást megelőzően indult el.*

5. Az adott születési korcsoporton belül a 20, 25, 30 éves korukig első partnerkapcsolatként házasságot, illetve élettársi kapcsolatot választók részaránya
The ratio of those living in cohabitation or marriage as first partnership by the age of 20, 25 and 30, in certain birth cohorts

Születési év	20 éves koráig		25 éves koráig		30 éves koráig	
	házasság	élettársi kapcsolat	házasság	élettársi kapcsolat	házasság	élettársi kapcsolat
1947–1951	37,9	2,8	79,4	4,3	86,6	5,4
1952–1956	37,5	4,7	79,0	6,9	85,6	8,5
1957–1961	38,7	6,6	75,7	9,8	82,5	12,1
1962–1966	34,3	11,6	66,9	20,2	71,1	22,5
1967–1971	19,6	18,4	49,4	29,4	55,5	34,1
1972–1976	14,0	19,7	32,6	36,6	-	-
1977–1981	5,0	22,3	-	-	-	-

2. AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINTI KÜLÖNBSÉGEK: KIK VOLTAK A MINTAADÓK?

Eltérő feltételezések élnek arról, hogy az élettársi kapcsolat terjedésében mely társadalmi csoportok játszottak kulcsszerepet; számos tanulmány megpróbálja körülírni azokat a strukturális viszonyokat, amelyek a folyamatot szabályozzák; mások pedig az érintettek társadalmi sajátosságaira összpontosítanak, megkísérelve felfedezni a lehetséges strukturális összefüggéseket (*Blom* 1994; *Bukodi* 2004; *Bumpass – Lu* 2000; *Cherlin* 1992; *Hoem* 1986; *Kantorova* 2004; *Kiernan* 2000, 2002; *Villeneuve-Gokpal* 1991). E munkák alapján az élettársi kapcsolatok terjedését és annak strukturális beágyazottságát illetően két jellegzetes koncepció fogalmazódott meg.

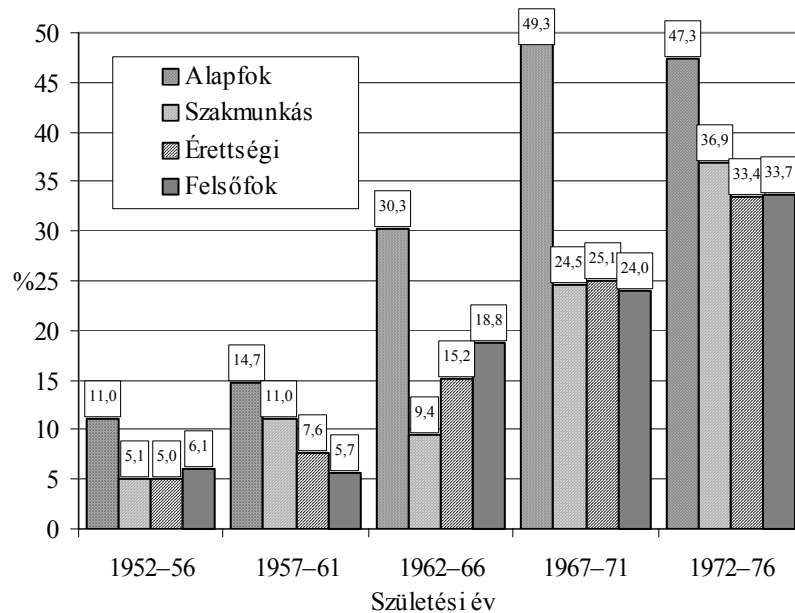
Diplomások mint mintaadók. Mivel az élettársi kapcsolat akár mint első, akár mint házasság előtti együttélés újfajta életstílust jelent, indokolt az a feltételezés, hogy társadalmilag kiváltságos helyzetű csoportok körében terjedt el. A jómódú fiatalok megengedhették maguknak a házasság nélküli együttélést, és ők könnyebben eltérhettek az uralkodó életformától, szembeszegülhettek az általános elvárásokkal. Az új életmód aztán „leszivárgott” a társadalmi hierarchia csúcsáról az alacsonyabb rétegekhez. Ez a koncepció jól beleillik a „második demográfiai átmenet” paradigmájába. Részben ezt alátámasztó eredményeket találtak Franciaországban (*Villeneuve-Gokpal* 1991).

Munkásosztály-jelenség. Sok kutató, aki korábban a „diplomás-hipotézist” fogadta el, arra a következtetésre jutott, hogy ha egyáltalán van strukturális összefüggés, akkor az abban áll, hogy az élettársi együttélés gyakorlata sokkal elterjedtebb a munkásosztály tagjai, majd később az ő gyermekeik közt. Az USA-ban végzett kutatás azt mutatta, hogy az élettársi kapcsolat mint első együttélési forma nem a főiskolát és egyetemet végzettek körében nyer teret, hanem a kétkezi dolgozók között (*Bumpass – Lu 2000; Cherlin 1992; Thornton és szerzőtársai 1995*).

Két további társadalmi ismérvet kell itt még megemlíteni. Azok a tanulmányok, amelyek kimutatják a vallásosság hatását, indirekten arra utalnak, hogy az élettársi kapcsolatok terjedését nem a strukturális viszonyok határozzák meg. Ugyanez a mondanivalójuk azoknak az elemzéseknek, amelyek a szocializáció tényezőjére összpontosítanak, kimutatva a szülők válásának és a válást követő élettársi kapcsolataiknak a következményeit. Megjegyzendő, hogy ezek az eredmények is összhangban vannak a második demográfiai átmenet elméletével.

Ha a korábban bemutatott táblázataink adatait iskolai végzettség szerint bontjuk, akkor közelebb kerülünk a magyarországi helyzet értelmezéséhez. Vizsgáljuk meg első lépésben azt, hogy egy-egy kohorszon belül a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők 25 éves⁴ korukig milyen arányban választották első partnerkapcsolatként az élettársi viszonyt. A tanulmányozást az 1957–61, illetve az 1962–66 között születettek összevetésével érdemes indítani. Ekkor kezdtek ugyanis tért hódítani az élettársi kapcsolatok. A folyamat dinamikája mind a legalacsonyabb, mind pedig a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők között erős: az arány az előbbieket között 14,7%-ról 30,3%-ra, az utóbbiak között 5,7%-ról 18,8%-ra emelkedett. Míg tehát az arányszám a legalacsonyabb végzettségűek között a legmagasabb, a növekedés üteme a felsőfokúak között a leggyorsabb. A következő kohorszot tekintve ugyanakkor a csak általános iskolai végzettséggel rendelkezők között 49,3%-ra nő a partnerkapcsolati életpályájuk első állomásaként az élettársi viszonyt választók hányada, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között ez az arány 24,0%. E kohorszok tagjai közül a közepesen képzettek kezdenek a felsőfokú végzettségűekhez hasonlóan viselkedni. A legfiatalabb kohorszot tekintve, az alapfokú végzettségűekén kívül minden kategóriában egyformán emelkedik a részarány, és szinte egységesen 35% körül áll.

⁴ A 20. életév mint határ elemzése nem megfelelő, mert a felsőfokú végzettségűek még iskolába járnak, és emiatt az eredmények torzulnak.

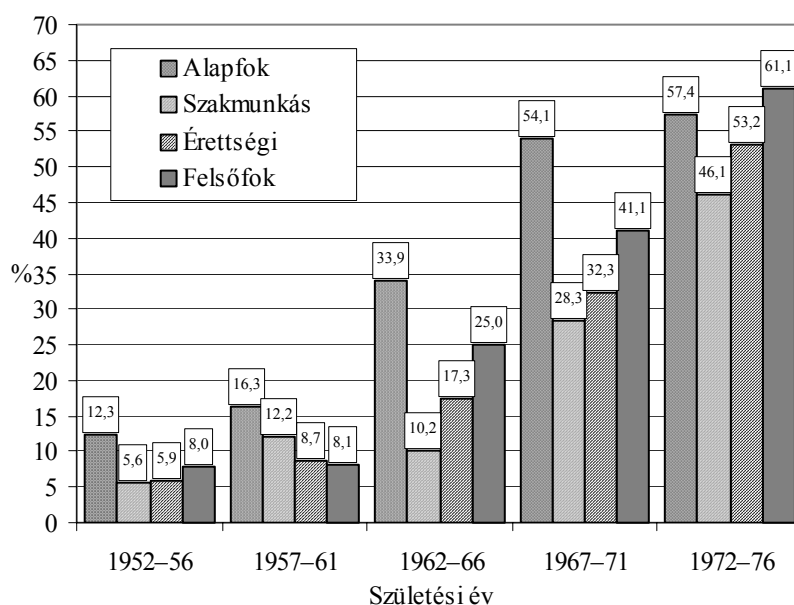
II. A 25. életév betöltéséig első párkapcsolatként az élettársi viszonyt választók aránya a különböző születési kohorszba tartozó összes nő körében, iskolai végzettség szerint (%)

The ratio of women choosing cohabitation as first union at age 25, by levels of education and by different cohorts (%)

Az ismertetett arányszámok az élettársi kapcsolat terjedését jelző egyik indikátor értékei, amely az adott korcsoporthoz tartozó összes személyhez viszonyít. Ez megfelelő eljárás, ám érdemes azt is megvizsgálni, hogy a valaha párkapcsolatot létesítők között – legyen az házasság vagy élettársi viszony – milyen az élettársi kapcsolat terjedése. Ekkor kiszűrjük annak a körülménynek a hatását, hogy a felsőfokú végzettségűeknek 25 éves korukig valamivel kevesebb idejük volt tartós partnerkapcsolatot létesíteni, mint a rövidebb ideig iskolába járó közepes végzettségűeknek.

Az így kiszámított arányszámok tovább árnyalják az eddig kialakult képet, ám nem utalnak az előbbiekkal szemben álló összefüggésekre. A legfiatalabb kohorszot – az 1972-76 között születetteket – kivéve minden évjáratban a legalacsonyabb végzettségűek között a legmagasabb a partnerkapcsolati életpályájukat élettársi viszonytal kezdők aránya, körükben válik először dominánssá (az 50%-os arányt meghaladóvá) ez a választás. Az 1967-71-ben születetteknél tapasztaljuk ezt először, a következő kohorszban már valamennyi iskolázottsági

kategóriában 50% körüli, illetve a feletti az arány.⁵ Ugyanakkor azt is észre kell venni, hogy a felsőfokú végzettségűek körében igen erős a terjedés dinamikája. Míg az 1957–61 között születettek esetében 8%-os az arány, a szomszédos, náluk fiatalabb kohorszban 25, majd rendre 41,1, illetve 61,1%-os.

III. Az első párkapcsolatként az élettársi viszonyt választók aránya a különböző születési kohorszokhoz tartozó, a párkapcsolatot 25. életévükig létesítő nők körében, iskolai végzettség szerint (%)

The ratio of woman choosing cohabitation as first union until age 25 in relation to those entering any kind of union by different cohorts and by levels of education (%)

Eredményeinket a következőképpen foglalhatjuk össze: azokban a kohorszokban, amelyek esetében a partnerkapcsolat-alapítás döntően házasságkötést jelentett, a legalacsonyabb végzettséggel rendelkezők között átlagot meghaladó, 10% feletti volt a partnerkapcsolati életpályájukat élettársi viszonyra indító hányada. A dinamikus növekedés a legalacsonyabb és a legmagasabb végzettségűek között egyszerre indult el, karakteresen az 1962–66-ban született nők korosztályában. Mivel az alacsony végzettségűek között – a legfiatalabb kohorsztól, az 1972–76 között születetteket kivéve – rendre átlag feletti volt ez az arány, vezető pozíciójukat végig megőrizték. A közepesen képzettek

⁵ Ez utóbbi kohorsz partnerkapcsolati életpályája jellemzően a rendszerváltás utáni időben kezdődik.

a vizsgált időszak egészében „követő” magatartást tanúsítottak. Semmiképpen nem állíthatjuk tehát, hogy az élettársi kapcsolat mint életforma, mint minta fentről lefelé terjedt volna. A folyamat az alsó társadalmi csoportnál indult be, majd a társadalmi hierarchia mindkét pólusán felgyorsult. A középső helyzetűek késleltetéssel igazodtak a trendhez.

Eredményeink tehát inkább a „munkásosztály-feltevést” támasztják alá, de talán előnyös lenne kidolgozni egy olyan megközelítést, amely összefogja a két folyamatot: a lentől felfelé irányuló „kapillaritást” és ennek ellentétjét, a leszivárgást is. Egy ilyen indíttatású koncepció részeként figyelembe lehetne venni a házasságon kívüli és az élettársi kapcsolatból származó születések sajátosságait (*S. Molnár* és szerzőtársai 1998; *Spéder* 2004). A házasságon kívüli születésekre irányuló többváltozós elemzésünk szerint ugyanis az élettársi kapcsolatban gyermeket vállaló nők vagy sokkal fiatalabbak, vagy sokkal idősebbek, mint akik házasságban szülnék. Iskolai végzettségük alacsony, inkább nem vallásosak, és sok közülük a roma. A vizsgálat következtetése az volt, hogy bár az élettársi viszony minden társadalmi csoportban, de különösen a társadalmi hierarchia két pólusán népszerű párkapcsolati forma, gyermeket ennek keretében sokkal nagyobb valószínűséggel vállalnak az alsó rétegekbe tartozók. E megállapítás továbbgondolása során az óvatosság kötelező, mert ezek az elemzések nem korlátozódtak az első kapcsolatokra.

Bukodi az érintettek munkapiaci helyzetének tulajdonít nagy jelentőséget az élettársi kapcsolatok kialakulásában. Elemzése szerint az élettársi kapcsolat erőteljesen kötődik az iskolából a munkapiacra történő, és szerinte egyre hosszabbá váló életpályaszakaszhoz. A bizonytalan munkapiaci státus ugyanis nem teszi lehetővé a tartós házassági kapcsolat megalapítását (*Bukodi* 2004).

Mіндеzt összevetve azt gondoljuk, hogy az élettársi kapcsolatok terjedését eltérő erők, strukturális és mentális motívumok ösztönzik az előnyös és a hátrányos társadalmi helyzetben élők körében. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ennek a párkapcsolati formának a térhódítása az alacsonyabb társadalmi rétegekbe tartozó emberek esetében gyakran párosul gyermekvállalással. Míg tehát az előbbi esetben olyan mintakövetéssel lehet dolgunk, ami mögött minden valószínűség szerint a második demográfiai átmenet paradigmájában összegezhető motívumrendszer (individualizálódás) áll, addig a lentől felfelé irányuló terjedésben egy marginalizált csoport magatartásmintája nyer teret. A társadalmilag középen álló csoportok tagjai, úgy tűnik, egyfelől az előnyösebb státusúak képviselte trendeket követik, másfelől megpróbálják távol tartani magukat az alacsonyabb státusú csoportok körében népszerű életstílustól, megerősítve a domináns és tradicionális mintákat. Végül emlékeztetnünk kell arra, hogy volt és most is van az élettársi kapcsolatoknak egy harmadik, elterjedt típusa Magyarországon: a házasság utáni együttélés. A fenti megfontolások összhangban vannak Kiernan és mások feltevésével, amely szerint a gyakran szemben álló kutatási eredmények „figyelmeztetnek minket arra a lehetőségre, hogy külön-

böző mozgató erők állhatnak a gyermektelen és a gyermekes együttélések mögött” (Kiernan 2002: 6; Villeneuve-Gokpal 1991).

3. AZ (ELSŐ) ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT: PRÓBAHÁZASSÁG VAGY A HÁZASSÁG ALTERNATÍVÁJA

Az élettársi kapcsolatok terjedése nem jelenti szükségszerűen a házasság elterjedtségének (jelentőségének) csökkenését, ugyanakkor egyértelműen a két változat kölcsönkapcsolatának átrendeződésével járt és jár napjainkban is. A jelentésváltozás szempontjából alapvető kérdés, hogy az élettársi viszonyként elkezdett partnerkapcsolat rögzül-e ebben a formában vagy házasságba fordul. A lakossági vélemények az élettársi kapcsolat „próbaházassági” jellegét tartja előnyösnek, de vannak olyanok is, akik a házasság alternatíváját látják benne. E kérdés megválaszolása érdekében azt kell megvizsgálni, hogy meghatározott idő eltelte után mi lesz az élettársi kapcsolat sorsa: változatlanul fennáll-e, vagy a felek összeházasodnak, esetleg felbomlik az együttélés.

Kiindulásként – figyelmen kívül hagyva az időbeli változásokat – azt vizsgáljuk meg, hogy egy meghatározott idő (12, 24, 60 hónap) elteltével mi történik az élettársi viszonyként induló párkapcsolatokkal. Az eredmények szerint az indulásától eltelt idő egyértelműen meghatározza, hogy a feltett kérdésre milyen választ adhatunk. Míg 12 hónap eltelte után az élettársi kapcsolatok döntő többsége (70,8%) fennáll, öt év után már alig több mint egyötödükéről (22,6%) mondható el ugyanez. Ezzel párhuzamosan nő az élettársiból házassággá alakuló kapcsolatok részaránya: már egy év után is 18,5%-os a hányaduk, ám 5 év elteltével 54,8%-ra emelkedik. A partnerkapcsolat kezdete óta eltelt idővel párhuzamosan lesz mind magasabb a felbomló kapcsolatok aránya is: öt év után 13,3%-ot tett ki. Az esetek közel egytizedében (9,3%) pedig az történt, hogy az élettársi viszonyként indult párkapcsolatot házasság, majd ezt válás követte.

6. Az első élettársi kapcsolatok átmenetei 12, 24, 60 hónappal az élettársi kapcsolat létesítését követően

The development of first cohabitation 12, 24, 60 months after its start

Élettársi pályák	12 hónap	24 hónap	60 hónap
Folyamatos élettársi kapcsolat	70,8	50,7	22,6
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	18,3	33,0	54,8
Felbomlott élettársi kapcsolat	6,0	8,8	9,3
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	5,0	7,4	13,3
Összesen %	100	100	100
N	2312	2216	2023

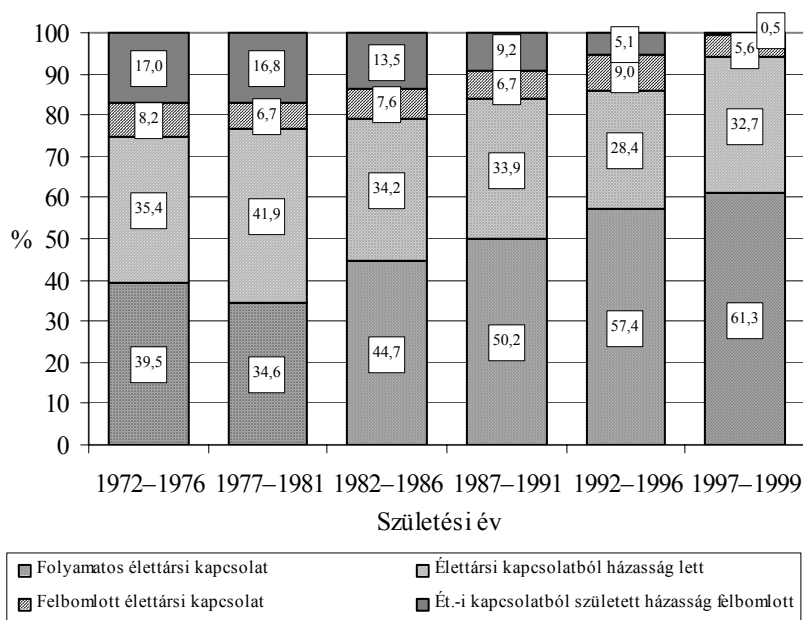
Perspektívájuk felmérése érdekében érdemes összehasonlítani az élettársi-ként, illetve a közvetlenül házasságként induló párkapcsolatok tartósságát – tekintet nélkül a formaváltozásokra. Az eredmények szerint az utóbbiak tartósabbak, mint az előbbiek. Az élettársi kapcsolatoknak a partnerkapcsolati életpályán betöltött funkciója, illetve a kapcsolatok tartamában játszott szerepe további tisztázásra szorul és vizsgálatokat igényel.

7. A házastársi és élettársi kapcsolatok tartóssága a létesítése óta eltelt idő függvényében
Stability of marriage and cohabitation according to the duration of the partnership

Az indulástól eltelt idő	Induló párkapcsolat			
	házasság		élettársi kapcsolat	
	fennáll	felbomlott	fennáll	felbomlott
12 hónap után	99,1	0,9	89,0	11,0
24 hónap után	97,5	2,5	83,8	16,2
60 hónap után	93,1	6,9	77,4	22,6

Az élettársi viszony, illetve a házasság kölcsönkapcsolatának és értelmezésének időbeli módosulásait az világítja meg, ha megvizsgáljuk, vajon van-e különbség az 1970-es, az 1980-as és az 1990-es években élettársi kapcsolatok életpályájában, illetve a partnerkapcsolati státusok közötti átmenetben. Ennek érdekében a népesség születés szerinti csoportosítását (születési kohorszok) partnerkapcsolati kohorszokkal váltjuk fel. Egy *partnerkapcsolati kohorszba* tartoznak azok, akik ugyanazon történelmi időben létesítették első partnerkapcsolatukat. Úgy gondoljuk, hogy ha a történelmi időszaknak, egy adott időszakhoz köthető társadalmi elvárásrendszernek, intézményes konfigurációknak van hatása a partnerkapcsolatok alakulására, akkor az időbeli változásokat leg pontosabban ezzel az eljárással követhetjük.⁶ A megfelelő arányszámokat a 12, a 24 és a 60 hónapos időtartamra egyaránt kiszámítottuk, és ahogy a fejezet végén található táblázatokból megállapítható, az átmenetek tendenciája a kiválasztott időtartamoktól függetlenül ugyanaz. Ezért elegendő egy időtartamot részletesebben értelmezni (vö. *IV. ábra*).

⁶ A partnerkapcsolati kohorszok igen erősen korrelálnak a születési kohorszokkal, ám nem esnek egybe velük.

IV. Az élettársi kapcsolatok mint első párkapcsolatok jellemzői 24 hónappal létesítésük után, párkapcsolati kohorszok szerint
Characteristics of first partnership as cohabitation 24 months after its start, by partnership-cohorts (%)

Adataink szerint az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján létesített első élettársi kapcsolatok bizonyultak a legkevésbé időtállóknak: alig több mint egyharmaduk (34,6%) állt fenn 2 évvel a létrehozása után is. Ezt követően – az első élettársi kapcsolatok terjedésével párhuzamosan – nőtt az élettársi életforma tartóssága. Az 1990-es években létesített élettársi kapcsolatok 60%-a maradt fenn ugyanebben a formában 24 hónapon keresztül. Ebből arra következtethetünk – különösen a 60 hónapos periódusra vonatkozó adatok tükrében (vö. 8. táblázat) –, hogy ezek ma ritkábban és később válnak házastársi viszonyvá. A házassággá alakuló élettársi kapcsolatok aránya az 1980-as évek fordulóján volt a legmagasabb: két év alatt az esetek kétötödében (41,9%) történt meg a formaváltás. Ezt követően az arány egyharmad körül stabilizálódott, talán némi apadást is mutat. Eszerint az élettársi kapcsolatok elsősorban nem a házasságkötés rovására váltak tartósabbá, hanem az együttélés felmondásának a gyakorisága csökkent. Ha a tartós élettársi kapcsolatokat a házassággal felváltott élettársi kapcsolatokkal hasonlítjuk össze, akkor természetesen egyértelmű visszaszorulásról, késleltetett formaváltásról kell beszélnünk. A partnerkapcsolo-

latok közül azoknak a részarányában figyelhetünk meg csökkenést, ahol az élettársi kapcsolatból született házasságot már fel is bontották.

Térjünk ezek után vissza a címben feltett kérdésre: az élettársi kapcsolatok mint első partnerkapcsolatok terjedése vajon a próbaházasság vagy az élettársi kapcsolat mint alternatív életforma térnyerésének értelmezhető-e. Az minden kétséget kizáró tény, hogy többségben vannak azok az első élettársi kapcsolatok, amelyekből házasság lesz. Az első élettársi kapcsolatok nagy része tehát házasság előtti, ún. „próbaházasság”. Ugyanakkor a trendek megfigyeléséből arra következtethetünk, hogy az élettársi kapcsolatok egyre később válnak házassággá. Annak is mutatkoznak jelei, hogy az élettársi kapcsolat önálló, tartós, alternatív életformává lesz, elterjedéséről, arányairól még közelítőleg is nehéz bármit mondani.

8. Párkapcsolati státus 12, 24, 60 hónappal az élettársi kapcsolat mint első párkapcsolat után, párkapcsolati kohorszok szerint (%).
Transitions from first partnership as cohabitation:
12,24,60 months after, by partnership-cohorts (%)

Az átmenet típusa	Az élettársi kapcsolat, mint első párkapcsolat létesítésének ideje				
	1977–1981	1982–1986	1987–1991	1992–1996	1997–1999*
<i>1 év (12 hónap) után*</i>					
Folyamatos élettársi kapcsolat	57,1	65,1	70,0	75,0	81,1
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	28,2	19,7	18,4	15,6	14,6
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	10,2	11,2	7,0	3,7	0,2
Felbomlott élettársi kapcsolat	4,5	3,9	4,7	5,7	4,1
<i>2 év (24 hónap) után</i>					
Folyamatos élettársi kapcsolat	34,6	44,7	50,2	57,4	61,3
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	41,9	34,2	33,9	28,4	32,7
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	16,8	13,5	9,2	5,1	0,5
Felbomlott élettársi kapcsolat	6,7	7,6	6,7	9,0	5,5
<i>5 év (60 hónap) után</i>					
Folyamatos élettársi kapcsolat	16,9	20,4	26,7	32,1	
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	55,1	52,6	51,8	50,4	
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	16,9	15,1	7,8	3,2	
Felbomlott élettársi kapcsolat	11,2	11,8	13,7	14,4	

* Az utolsó párkapcsolati kohorsz a 12 hónapos kritérium esetén: 1997–2000.

4. AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT MINT ELSŐ PÁRKAPCSOLAT MEGJELENÉSÉNEK ÉS TERJEDÉSÉNEK NÉHÁNY LEHETSÉGES OKA

Az első párkapcsolatot élettársi formában létesítők egyértelműen a rendszerváltozást (1990) követően kerültek többségbe a közvetlenül házasságot kötőkkel szemben. Számtalan már tesztelt és még csak feltételezett tényező játsz(hat)ott ebben szerepet: így az oktatási rendszer expanziója, az első munkahely megszerzésének növekvő nehézségei, a sokrétű státuszbizonytalanság, az új értékek terjedése (Bukodi 2004). De vajon mely tényezők motiválták a folyamatot az 1990 év előtti Magyarországon? E kérdésre választ keresve fogalmazunk meg az alábbiakban néhány feltételezést. Olyan elemeket, szorító és ösztönző indítékokat keresünk tehát, amelyek még a rendszerváltozás előtt lehetővé és/vagy előnyössé tették, hogy a fiatalok párkapcsolati életpályájukat ne házassággal kezdjék.

Ismert, hogy Magyarországon, a volt szocialista országokhoz hasonlóan, a '80-as évekre a politikai rendszer által is kondicionált családi rezsím formálódott ki (NiBrochlain 1991). Ennek jellemzője volt a fiatal korban kötött házasság és vállalt gyermek, továbbá a kettő szoros összekapcsolódása. Az élettársi viszony mint első párkapcsolat megjelenése – nem beszélve a házasságon kívüli szülésről – mindenképpen a szigorú reláció oldódására utal. Milyen tényezők játszottak tehát szerepet abban, hogy a párkapcsolati életpályájukat a kérdezettek ne a házassággal kezdjék? Annak, hogy az uralkodótól eltérő életforma (itt: párkapcsolati forma) teret nyerjen, van két előfeltétele (megkönnyítője): (1) az érintettek (a társadalmi aktorok) kérdőjelezzék meg azt a hitet, hogy a házasság a párkapcsolat egyetlen legitim formája; (2) az intézmények (struktúrák) – legyenek azok államiak vagy közösségiek –, ne várják el, ne írják elő és ne ösztönözzék a házasságot mint kizárólagos párkapcsolati formát. Nekünk tehát mind az egyéni intenciók alakulását és kontextusát, mind az elvárásokat, mind pedig a strukturáló erőket számba kellene vennünk.

4.1. A válások számának hirtelen növekedése a szocializmus kezdeti szakaszában

Lesthaeghe véleményét követve és elfogadva (Lesthaeghe 1996) úgy gondoljuk, hogy a válásoknak az 1960-as években beinduló és folyamatos terjedése döntő szerepet játszott a házasság intézményének megkérdőjelezésében és megingatásában. Ez a folyamat számtalan módon elősegítette az élettársi kapcsolatok térnyerését.

Először is a válások emelkedő száma elkoptatta és lerombolta azt az ideát, hogy „a házasság egy életre szól”. Magyarországon és más szocialista országban a teljes válási arányszám (TDR) az 1960-as évektől kezdve európai összehasonlításban a legmagasabbak közé tartozott. Az 1970-es adatok világosan

példázzák ezt a helyzetet: míg Franciaországban 0,12, Hollandiában pedig 0,11 volt a mutató értéke, addig Magyarországon 0,25, míg Csehszlovákiában 0,26. Igaz, Svédország és Dánia szintén magas TDR-rel (0,23, illetve 0,25) hívta fel magára a figyelmet, ám Oroszország még ezeknél is magasabbal (0,34).⁷ A szocialista országoknak más európai országokét jócskán meghaladó teljes válási arányszáma – néhány kisebb módosulással – a társadalmi-gazdasági átalakulás idejéig stabilnak bizonyult.

Másodsor, a válási arány emelkedése azt is elősegítette, hogy „válás utáni” életformák alakuljanak ki. A megözvegyülés utáni újrահázasodás évszázados gyakorlata magától értetődően átvihető a válás utáni helyzetre is. Ezen túl, illetve az egyedülálló életforma mellett a házasságon kívüli együttélés is terjedt az 1970-es évek Magyarországon – ahogy erre Carlson és Klinger rámutatott (*Carlson – Klinger* 1987). Nincsen világos magyarázatunk arra, hogy nálunk a válás után új párkapcsolatot létesítők miért részesítették egyre inkább előnyben az együttélést a házassággal szemben.⁸ Bármi is legyen az ok, a gyakoriság fokozatos emelkedése világosan jelzi, hogy a házasságkötés nélkül létesített párkapcsolatok elfogadottsága nőtt. Sőt, a válást követő élettársi együttélés gyakorlata egyengethette az első párkapcsolatként létrejövő élettársi kapcsolatok útját is.

Harmadsor, a magatartásminták generációk közötti átadása szintén közrejátszhatott az élettársi viszony mint első párkapcsolat megjelenésében és terjedésében. Jól ismert jelenség, hogy az elvált szülők gyermekei sokkal nagyobb valószínűséggel választják elsőként az élettársi kapcsolatot (*Cherlin* és szerzőtársai 1995, *Thornton* 1991, *Villeneuve-Gokpal* 1991). Ugyanez érvényes azoknak a szülőknek a gyermekeire, akik a válás után élettársi viszonyt létesítettek. Hasonló összefüggés Magyarországon is kimutatható⁹ (vö. *Bukodi* 2004). Annak a kohorszának a gyermekei, amelyben a tömeges válás először megjelent, a megfelelő kort elérve a párkapcsolatoknak valamely nem ortodox formája, így az élettársi kapcsolat mellett döntöttek – elővigyázatosságból vagy más okból.

A házasságot követően élettársi kapcsolatban élők és az élettársi kapcsolatot mint első párkapcsolatot választók hasonló strukturális helyzete megerősíthet bennünket abban, hogy a jelenség terjedése a fentebb leírt mechanizmushoz köthető. Ahogy Carlson és Klinger rámutatott, Magyarországon a házasságon kívüli kapcsolatban élők a leghátrányosabb társadalmi rétegekből jöttek. Ez

⁷ Az adatok a „Recent demographic trends in Europe, 2001”-ből valók (66. o.).

⁸ Az új párkapcsolat jogi megerősítése talán kedvezőtlen lett volna bizonyos társadalmi rétegek számára, esetleg a váló felek nemcsak egymást, hanem a házasság intézményét is hibásnak tartották.

⁹ A 2001-es adatok szerint a 30–39 éves korosztály azon tagjai közül, akiknek a szülei elváltak, 49,5% választotta első párkapcsolatként az élettársi viszonyt. Ugyanez az arány a házastársi viszonyukat fenntartó szülők gyermekei körében 32,9%. A fiatalabb korosztályba tartozó nők között ez az arány 80, illetve 63,1%. Ennek a kérdésnek az átfogó, más adatokat használó elemzése található Bukodinál (2004).

különböztette meg a magyar „élettársakat” a nyugat-európai „együttélőktől””. A korábbiakban bemutattuk, hogy az első párkapcsolatként választott élettársi viszony is a legalacsonyabb iskolázottságúak között kezdett teret nyerni, az 1980-as években egyértelműen ők voltak a mintaadók, és még most is körükben fordul elő a legnagyobb valószínűséggel. Ezért megállapítható, hogy mind a házasságot követő, mind az első párkapcsolatként létrejövő élettársi viszony a társadalmi hierarchia alsó szintjén volt – vélhetően hasonló „szociális miliőben” – a leginkább gyakorlatban.

4.2. Általános értékorientációk az 1980-as években

A „második demográfiai átmenet” koncepciójának képviselői azt vallják, hogy az értékváltozásoknak kulcsszerepe van az új magatartások létrejöttében és terjedésében (*Lesthaeghe – van de Kaa 1987, Lesthaeghe 1996*). Ezek kapcsán az individualizálódás újabb hullámain, a posztmateriális értékek térnyerését, az autoritásokkal szembeni lázadást, a hagyományos nemi szerepek megkérdőjeleződését, a jelenközpontúságot hangsúlyozzák a leggyakrabban. A volt szocialista országokban végbemenő változások szintén új értékek elterjedését hozzák magukkal, motiválva a családformálódás modellváltozását. Az élettársi kapcsolatok rendszerváltozást megelőző térhódítására gondolva felmerül az a kérdés, hogy az értékorientációkat tekintve nem találunk-e olyan kezdeményeket, melyek a majdani demográfiai átmenet előzményeinek tekinthetők. E felvetés első látásra némileg merésznek tűnik, hiszen a szocializmusbeli funkcióiról szóló kutatások szerint a család „menedékhelynek” számított, a „biztonságot” jelentette a társadalom tagjai számára. Emellett a kötöttségek és az általános, mindenre kiterjedő korlátozások időszakában a hagyományos család megteremtése és működtetése jelentette a mindennapi ember számára az egyéni szabadság és kiteljesülés egyetlen módozatát (*Andorka 1997, Csernák 1992, Mozny 1997, Somlai 1997*). A szocialista rendszer eszerint akaratlanul erősítette a család értékét, a családi együttélés tradicionális formáját.

Ugyanakkor számtalan olyan mechanizmus is működött, amely a „második demográfiai átmenetben” hangsúlyozott értékorientációk megszületésének kedvezett. Lévéen témánk az uralkodó életmódtól (közelebbről: párkapcsolattól) eltérő minták terjedése, a következőkben ezeket vesszük számba.

Hankiss Elemérék értékvizsgálatukban a magyar és amerikai értékstruktúra összehasonlítása során több mint váratlan eredményre jutottak: az értékorientációk a feltételezett különbségek helyett a hasonlóság magas fokát mutatták, mindkét társadalmat erős individualizáció jellemezte. Lényeges eltéréseket is találtak, amelyek alapvetően abban mutatkoztak meg, hogy a magyarok körében hiányzott az egyén közösségekbe, horizontális szervezetekbe való beágya-

zottsága. Ezért is nevezték el a magyarországi változatot „üres individualizációnak” (*Hankiss és szerzőtársai 1982*).

A mából visszatekintve persze könnyebb észrevenni azokat a mechanizmusokat, amelyek ezt a jelenséget létrehozták. Elég csak arra gondolnunk, hogy a totalitárius rendszernek elemei érdeke volt az összes korábban létező szervezetet (vallási és civil szervezetet, ifjúsági és sportegyesületeket stb.) megszüntetni, felosztatni, és egyben akadályozni a hierarchikus szerveződéstől eltérő mindenmű horizontális integrációt, mivel ez koncepcionális és egzisztenciális kihívást jelentett számára. A totalitárius rendszer tehát egyedeire bontotta a társadalmat, hogy aztán hierarchiába szervezhesse. A folyamatot indirekt mechanizmusok is segítették. Az erőltetett iparosítás és az azt követő térbeli és társadalmi mobilitás a szándékától függetlenül hozzájárult a hagyományos közösségi szerveződések felbomlásához, a társadalom atomizálódásához.

Miért olyan fontos témánk szempontjából előtérbe állítani az „üres individualizáció” jelenségét, hangsúlyozni a „közösségek felosztatását”, a közösség-hiányt? Mert a házasság értelmezésünk szerint nem kizárólag magánügy, de közösségi jelentéssel is bír (vö. *Thornton és szerzőtársai 2005*). Bár jogilag és első jelentésében két magánember viszonya, de nem feledkezhetünk el arról sem, hogy szülőket, rokonokat, a szűkebb közösség tagjait is összeköti. A házassággal a társak elismerték és elfogadták az őket körülvevő közösség szabályait, és nem csak magánemberként, de a közösség tagjaként és annak fóruma előtt fogadnak örök hűséget egymásnak. Ezzel akaratlanul alanyává válnak annak az informális közösségi szabályozásnak, amely meghatározott szerepeket, életvitelt pozitívan ítél meg, míg másokat elítél. A közösségek meggyengülése és szétesése tehát sok-sok áttételen keresztül kiüresíti a párkapcsolatokat reguláló értékrendet, és megkönnyíti a dominánstól eltérő formák elterjedését és kialakulását.

Az „üres individualizáció” tézisének természetesen a „második demográfiai átmenet” elmélete számára is van mondanivalója: az individualizálódás, a közösségi kötelekekből való kibontakozás nemcsak a modern társadalmak piacgazdaságának lehetett a következménye, hanem a totalitárius, horizontális közösségeket felbontó, azok újjászerveződését akadályozó centralizált társadalomintegrációnak is.

A nyolcvanas éveket jellemző, a párkapcsolatok szempontjából releváns értékek számbavétele során nem térhetünk ki az elől, hogy röviden felidézzük a nők foglalkoztatási szintjének rohamos emelkedését, teljessé válását és ezek következményeit. A nyugat-európai viszonyokra kialakított magyarázatkísérleteknek ugyanis kulcseleme, hogy a család átalakulásában, a gyermekvállalási és a házassági kedv visszaszorulásában, a hagyományos családmódel megkérdőjelezésében a nők foglalkoztatásának bővülése kulcsszerepet játszott (Becker, Oppenheimer). Vajon ez az összefüggés a volt szocialista országok valóságára is érvényes?

A kutatási eredmények szerint a volt szocialista országokban sok érintett nő érezte a munkavállalást anyagi és politikai kényszernek. Ezzel összhangban állnak azok a megállapítások, amelyek szerint a magyar nőknek nagyon is hagyományos nézeteik vannak a családról, a házasságról és a gyermekvállalásról (Pongrácz – S. Molnár 1994). Az a tény, hogy foglalkoztatotti státusuk dacára szinte valamennyi házimunkát magukra vállaltak, arra utal, hogy a tradicionális értékek a gyakorlatban is működtek. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a nőknek a munkavállalásból adódó anyagi önállósulása szerepet játszhatott a válások számának növekedésében, és aligha feltételezhető, hogy ugyanez a körülmény ne segítette volna a nemi azonosságtudat új elemeinek kialakulását is. Az anyagi önállósodás, a foglalkoztatottként végzett munka elismerése ugyanis megítélésünk szerint túlmutat a hagyományos nemi szerepeken.

Fordítsunk azonban nézőpontunkon, bár szándékunkat akadályozza, hogy a férfiak/férjek/apák nemi szerepeit ritkábban vizsgáljuk. Az empirikus adatok szerint a férfiak a nőknél is hagyományosabb elképzeléseket vallottak a családról. De figyelembe vettük-e már, hogy noha nekik volt munkahelyük, családjukat a fizetésükből ellátni nem tudták, így a „kenyérkereső, családját eltartó férfi” tradicionális funkcióját maradéktalanul nem tölthették be? Továbbá mennyiben erősítette a hagyományos szerepeket, hogy amíg a feleség otthon a házimunkát végezte, ő a hivatalos munkahelyén végigdolgozott „első” után a „második műszakot” kezdte el.

Vajon a fentiek mennyiben járult hozzá a partnerkapcsolati konfliktusokhoz (váláshoz), a hagyományos nemi szerepek ártéltelmeződéséhez? A feltett kérdések megválaszolása külön tanulmányt igényelne. Valószínű, hogy differenciáltabb modellben kell gondolkodnunk. Nem zárható ki, hogy a női foglalkoztatás általánossá válása segítette az individualizációt, és ha nem is ösztönözte, de biztosan nem is gátolta, hogy a tradicionális családformáktól eltérő életstílusok (párkapcsolati formák) is kialakuljanak.

Természetesen nem kívánjuk túlhajtani ezeket a feltételezéseket az alternatív párkapcsolati és családformák kialakulásának lehetséges tényezőiről. Tudatában vagyunk ugyanis annak és ennek hangot is adtunk, hogy a centralizált társadalomintegráció paradox módon erősítette a házasság és a család intézményét. A nézőpontok differenciálását azonban szükségesnek tartjuk.

4.3. A családdal és a népességgel kapcsolatos intézkedések hatásossága

A család- és népesedéspolitikai intézkedések a szocialista államok működésének egészen korai szakaszában váltak a társadalompolitikai rendszer részévé. Magyarország már az 1960-as években szembesült az alacsony termékenység problémájával, és erre reagálnia kellett, de a tömeges női foglalkoztatás is lehetetlen lett volna gyermekgondozási intézmények (bölcsődék és óvodák) kiépíté-

se nélkül (*Kamarás* 1995, *Tárkányi* 1998). Ezek a körülmények nagyon komoly szerepet játszottak a korai házasságkötések és a korai gyermekvállalás mintájának kialakulásában, a magas házassági arány fennmaradásában (*Andorka – Vukovich* 1985, *Frejka* 1980, *NiBorchlain* 1991, *Monier – Rychterikova* 1992, *Macura – MacDonald* 2003, *Tomka* 2002). A standardtól való eltérés általában komoly hátrányokkal és pénzbeli veszteségekkel járt, mert akkor az érintettek csak életük későbbi szakaszában (illetve gyermek híján egyáltalán nem) szerezhettek jogosultságot az olyan juttatásokra és támogatásokra, mint a családi pótlék, a lakáskiutalás és az ifjú házasoknak nyújtott egyéb támogatások és kölcsönök, gyermekgondozási segély (gyes) stb. Az 1980-as évtized végéig a család- és népesedéspolitikai intézkedések folyamatosan bővültek. A gyermekgondozási díj intézményét például csak 1985-ben vezették be. Az 1980-as évekhez kötődik azonban néhány olyan változás is, amelyből következően a fiatalok kevesebb készletet éreztek a családalapításra.

Ezek közül a lakáshoz jutás módozatainak átalakulása tűnik a leglényegesebbnek. Az 1970-es években az állami lakásépítés és -finanszírozás súlya meghatározó volt. A hozzáférés előfeltétele az volt, hogy az igénylőnek legyen házastársa és gyermeke. A következő évtizedben azonban a helyzet alapvetően megváltozott: míg 1980-ban 18 097 állami lakás épült, 1989-ben csak 2776, ami 85%-os visszaesést jelent.¹⁰ Ezzel párhuzamosan előtérbe kerültek a magánépítkezések. A gyermekes házaspárok ebben is számos előnyt élveztek, de nem nélkülözheték a saját anyagi forrásokat (*Farkas – Vajda* 1990). A gondolatmenetünket rövidre fogva: a korai házasságkötés és korai gyermekvállalás az 1980-as évek közepén-végén már nem jelentett olyan kizárólagos kritériumot a lakáshoz jutásban, mint az azt megelőző időszakban. Talán nem hibás tehát azt feltételeznünk, hogy az állami lakásépítés és -finanszírozás visszaszorulásával gyengültek a korai házasságra ösztönző erők.

4.4. A demográfiai rezsimváltás előzményei az 1980-as években, a rendszerváltás és az azt követő időszak

Nem szándékoztunk átfogóan értelmezni, hogy milyen tényezők alakították a párkapcsolatokat a szocialista társadalmi berendezkedés idején. Arra tettünk kísérletet, hogy feltárjuk azokat az összefüggéseket, strukturális folyamatokat és kulturális változásokat, amelyek folytán már 1990 előtt mérséklődött a házasság dominanciája a párkapcsolatokban, és gyermekvállalás is kevésbé kötődött ehhez az előfeltételhez. Igen nagy jelentőséget tulajdonítunk a

¹⁰ Hasonló nagyságrendű csökkenést tapasztalunk a kizárólag teljesen államilag finanszírozott lakásépítések számában. Forrás: Lakásstatisztikai évkönyv, 2003. KSH

- válások terjedésének, amely megszüntette az „életre szóló házasság” eszményét;
- a válások utáni együttélés terjedésének, amely megkérdőjelezte a „házasság kizárólagos” ideáját;
- a közösségek felszámolására irányuló, illetve alakulását gátló társadalmpolitikának, amely akadályozta a párkapcsolatok közösségi szabályozását, legitimálását;
- az atomizálódásnak és az erőltetett mobilitásnak, amely kulcsszerepet játszott az „üres individualizációban”, illetve a válások számának növekedésében;
- a női foglalkoztatásnak, amely vélhetőleg nem hagyta érintetlenül a hagyományos nemi szerepmegosztást;
- az állami lakásépítés radikális csökkenésének és a lakásfinanszírozási rendszer átalakulásának, amely gyengítette a korai házasság és korai gyermekvállalás modelljének követésére készítő erőket.

Jelenleg rendelkezésre álló adataink nem teszik lehetővé annak tesztelését, hogy mely tényezőknek milyen volt a tényleges súlya mindebben. Feltételezéseink átfogó empirikus ellenőrzésére a jövőben sem lesz mód, hiszen ahhoz számtalan, szubjektív tényezőkre is kiterjedő retrospektív adatra lenne szükség. Az „Életünk fordulópontjai” c. adatfelvétel további hullámai azonban néhány feltételezés ellenőrzését lehetővé teszik majd, és az intézményi elemzések is további összefüggéseket tárhatnak fel. Így egyes hipotéziseink vélhetően módosításra és pontosításra is fognak szorulni.

Azt megállapíthatjuk, hogy a demográfiai változások nem a transzformációval kezdődtek. Noha elfogadjuk, hogy a rendszerváltoztatás nyomán a párkapcsolat-alakulásnak átalakult a közege (vö. *Kamarás* 2003, *Spéder* 2003), hangsúlyozni kell, hogy Magyarországon 1989–90 előtt számtalan olyan folyamat létezett csírájában, lappangtak olyan értékek, amelyek kibontakozásának a társadalmi átalakulás adott lendületet. Az új konzervatív kormány egyik első intézkedésével valorizálta az inflációban elértéktelenedett családi pótlékot, ami minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a termékenység nem kezdett azonnal csökkenni. A mindennapi élet színterein az 1992-ben megjelenő recesszió és munkanélküliség indítja el a radikális változásokat. Ekkor lesz ugyanis sokak számára nyilvánvalóvá, hogy teljesen új körülmények formálják majd a mindennapjainkat, ekkora uralkodik el a bizonytalanság, kerül veszélybe a megélhetés, nőnek az egyenlőtlenségek. A „krízis” (*Macura*) és a „diszkontinuitás” (*Philopov*) egyidejű jelenléte jellemzi a helyzetet. Noha erőteljes és növekvő az orientációhiány azt azonban nem mondhatjuk, hogy az emberek értékvákuumban élnek, hogy a posztmaterális értékek ezt töltik ki. Pontosabb talán az az értelmezés, hogy a társadalomban a rendszerváltozás idején és azt követően sokféle érték van jelen, folyik ezek újrarangsorolása és ezzel párhuzamosan a cselekvést befolyásoló struktúrák, intézmények újrendeződése. Ebben az

átalakulási folyamatban pedig a szokásosnál elterjedtebbek – Merton fogalmi apparátusát kölcsönözve – a nonkonform magatartás formák. Az „újítás” (pl. élettársi kapcsolat, házasságon kívüli szülés), a „visszahúzóds” (tartós párkapcsolatnélküliség, gyermektelenség). Ugyanakkor a társadalmi inercia következtében tovább élnek a korábbiakban rögzült, ritualizálódott magatartások is. Némi túlzással azt állíthatjuk, hogy azok az új konform magatartások, amelyekben az értékírányultságok (célok) és a strukturális eljárások (eszközök, életmódok) összhangban vannak, még nem alakultak ki. A diszkontinuitás és az összhang hiányának időszakában ugyanis nem tiszták sem az értékek, sem az értékek realizálását szolgáló eljárások típusai és azok legitimitása.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban az élettársi kapcsolatok magyarországi megjelenését, térnyerését és formáinak változásait írtuk le és értelmeztük. Amellett érveltünk, hogy az először válás utáni kapcsolatformaként tűnt fel és terjedt el („régí típus”), és csak később vált olyan első párkapcsolattá, amely megelőzi vagy helyettesíti a házasságot („új típus”). A két változat kölcsönkapcsolatát elemezve kimutattuk, hogy a régi típus többféleképpen is hozzájárult az új típus elterjedéséhez: alternatívát jelentett a házassággal mint kizárólagos párkapcsolati formával szemben, csökkentette a társadalmi előítéleteket, és hozzájárult az új életstílus elfogadásához.

A párkapcsolatok történetét illetően alapvető feladat volt annak tisztázása, hogy az élettársi együttélés mennyire szorosan kötődött a politikai rendszer változásához, mennyire lehetett annak következményeként értelmezni. Az elemzés azt mutatta ki, hogy az új típusú párkapcsolatnak, az élettársi kapcsolatnak mint első együttélési formának már 1989–1990 előtt jelentős súlya volt.¹¹ Terjedése a rendszerváltás után folytatódott. A folyamatot tehát nem a politikai fordulat idézte elő. Tágabban: a családalapítás gyakorlatának átalakulása, a magyarországi demográfiai paradigma módosulása nem tulajdonítható kizárólag a rendszerváltásnak.¹²

Elemzésünk kulcsszerepet tulajdonít a válások megjelenésének és elterjedésének, mivel az megtépázta az „életre szóló házasság” eszményét, és a generációk közötti közvetítés mechanizmusai révén hozzájárult az élettársi kapcsolat mint első együttélés megjelenéséhez és terjedéséhez. A Magyarországon érvé-

¹¹ Úgy tűnik, a csehszlovákiai tanulmányok is megerősítik ezt. Mozny és Rabusic leírásából tudjuk, hogy Brnóban már az 1980-as évek közepén létezett a házasság előtti élettársi együttélés jelensége (*Mozny – Rabusic* 1992).

¹² Ugyanakkor a termékenységi változások (a termékenység csökkenése, az elhalasztott és a házasságon kívüli szülések), véleményünk szerint, meghatározó mértékben a rendszerváltásnak tulajdoníthatók (*Spéder* 2003).

nyesülő értékrendszerekből azokat az elemeket emeltük ki, amelyek a korábban domináns korai házasság és korai gyermekvállalás modelljét esetleg kikezdehték, így beszéltünk az „üres individualizációról”, a közösségek felszámolásáról; a nemi szerepmegosztás formálódásáról. Ezek feltételezésünk szerint hozzájárultak a házasságnak mint végső életcélnak az eróziójához. Végül kitértünk a lakáshoz jutásban bekövetkező változásokra és ennek egy lehetséges értelmezésére.

Arra is kísérletet tettünk, hogy azonosítsuk a mintaadó társadalmi csoportokat. Világossá vált, hogy az élettársi kapcsolatok a társadalmi hierarchia alsó szintjén elhelyezkedő csoportoktól kiindulva terjedtek el. Ez igaz a mind a házasságot követő, mind az első párkapcsolatként létrejövő változatra. Egy későbbi fázisban a társadalmilag előnyösebb helyzetű csoportok is aktív részesei lettek a folyamatnak. Úgy látszik, hogy az élettársi kapcsolatok diffúzióját eltérő mechanizmusok gerjesztik.

IRODALOM

- Andorka, R.* (1997): Functions and Problems of Families during the Totalitarian System and the Present Transition to a Market-based Democratic System. In: Vaskovics L. (szerk.): Familienleitbilder und Familienrealitäten. Opladen: Leske+Budrich, 326–339.
- Andorka, R. – Vukovich, Gy.* (1985): The Impact of Population Policy on Fertility in Hungary. In: International Population Conference, Florence, 1985. Vol. 3. Liège: International Union for Scientific Study of Population: 403–412.
- Axinn, W.G. – A. Thornton* (2000): The Transformation of the Meaning of Marriage. In: Waite (szerk.): Ties that Bind, New York: de Gruyter, 147–165.
- Barber, J. – Axinn, W.G. – Thornton, A.* (2002): The Influence of Attitudes on Family Formation Processes. In: Lesthaeghe (szerk.) Meaning and Choice, NIDI/CBGS Publications 37, 45–96.
- Bachrach, C. A. – Hindin, M. – Thomson, E.* (2000): The Changing Shape of Ties that Bind: An Overview and Synthesis. In: Waite (szerk.): The Ties that Bind, New York: de Gruyter, 3–16.
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E.* (1990): Das ganz normale Chaos der Liebe, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Blom, S.* (1994): Marriage and Cohabitation in a Changing Society: Experience of Norwegian Men and Women Born in 1945 and 1960. European Journal of Population, Vol. 9, 143–173.
- Bumpass, L.L. – Sweet, J.A.* (1989): National Estimates of Cohabitation: Cohort Levels and Union Stability, Demography, 615–625.
- Bumpass, L.L. – Lu, H.* (2000): Trends in Cohabitation and Implications for Children's Family Context in the United States. Population Studies 54, 29–41.
- Bukodi E.* (2003): Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.

- Carlson, E. – A. Klinger* (1987): Patterns in Life: Unmarried Couples in Hungary. *European Journal of Population*, 3, 85–59.
- Cherlin, A.* (1992): *Marriage, Divorce, (Re)Marriage*. Cambridge, Harvard University Press.
- Cherlin, A. – Kiernan, K. – Chase-Lansdale, P.E.* (1995): Parental Divorce in Childhood and Demographic Outcomes in Young Adulthood. *Demography* 32: 299–318.
- Csernák J.* (1992): Élettársi kapcsolatban élő nők néhány társadalmi, demográfiai jellemzője Magyarországon. In: Csernák, J. – Pongrácz, T. – S. Molnár, Élettársi kapcsolatok Magyarországon. Budapest, KSH, NKI Kutatási Jelentések, 46., 15–58.
- Frejka, T.* (1980): Fertility Trends and Policies: Czechoslovakia in the 1970s. *Population and Development Review* Vol. 6, No. 1, 65–93.
- Farkas János – Vajda Ágnes* (1990): Lakáshelyzet. In: Andorka – Kolosi – Vukovich (szerk.) *Társadalmi riport 1990*.
- Hankiss, E. – Manchin, R. – Füstös, L. – Szakolczai, Á.* (1982): Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének átalakulása 1930–1980 között. Volume 1–2. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Hankiss, E. – Manchin, R. – Füstös, L. – Szakolczai, Á.* (1983): Interaction between Socio-Economic Factors, Way of Life and Value Orientations. Institute of Sociology, Working Papers of Center for Value Sociology. Budapest.
- Hoem, J.* (1986): The Impact of Education on Modern Family-union Formation. *European Journal of Population* Vol. 2., 113–133.
- Kamarás, F.* (1995): Hungary: Population Policy as National Issue. In: Moors – Palomba (szerk.) *Population, Family and Welfare*. Oxford: Clarendon, 139–157.
- Kamarás F.* (1996): Európai termékenységi és családvizsgálat. Budapest, KSH.
- Kamarás F.* (2003): A termékenység irányzatai és jellemzői Európában. In: Spéder Zs. (szerk.) *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI-Századvég, Budapest, 19–64.
- Kantorová, V.* (2004): Family Life Transitions of Young Women in a Changing Society: First union Formation and Birth of First Child in the Czech Republic, 1970–1997. PhD thesis, Charles University in Prague.
- Kapitány B.* (2003) (szerk.): *Módszertan és dokumentáció*. KSH NKI Műhelytanulmányok, No.2.
- Kiernan, K.* (2000): European Perspectives on Union Formation. In: Waite, L. (szerk.) (2000), *The Ties that Bind*. New York, de Gruyter, 40–58.
- Kiernan, K.* (2002): Unmarried Cohabitation and Parenthood: Here to Stay? European Perspectives. Paper presented at the conference on Public Policy and the Future of the Family. October 25. 2002.
- Lesthaeghe, R.* (1996): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In: Mason – Jensen (szerk.), *Gender and Family. Change in Industrialised Countries*, Oxford, Clarendon Press, 17–62.
- Lesthaeghe, R. – J. Surkyn* (2004): When History Moves on: The Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. Conference draft. www.vub.ac/SOCO, 34.
- Macura, M. – MacDonalds, A.L.* (2003): Fertility and Fertility Regulation in Eastern Europe: From the Socialist to the Post-socialist Era. In: Kotowska, I. E. – J. Jozwiak (szerk.). *Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment: 33–690.

- Monier, A. – Rychterikova, J.* (1992): The Division of Europe into East and West. Population: an English Selection. Vol. 4, 129–159.
- Mozny, I.* (1997): The Future of the Family with Reference to East Central European Countries. In: Vaskovics (szerk.): Familienleitbilder und Familienrealitäten. Opladen: Leske+Budrich: 395–403.
- Mozny, I. – Rabusic, L.* (1992) Unmarried Cohabitation. Czechoslovak Sociological Review, 28. Special Issue: 107–117.
- NiBrochlain, M.* (1993): East-West Marriage Contrasts, Old and New. In: Blum, A. – Rallu, J-J. (szerk.) European Population II. Demographic Dynamics. 461–479.
- Pongrácz Tné – S. Molnár E.* (1994): Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. Budapest: KSH NKI Kutatási Jelentések (52).
- Pongrácz Tné – Spéder Zs.* (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. Szociológiai Szemle 4., 55–76.
- Schneider, N.* (2001): Pluralität in Grenzen. Zeitschrift für Familienforschung. No. 2, 85–90.
- S. Molnár, E. – Pongrácz, T. – Kamarás F. – Hablicsek L.* (1998): Házasságon kívüli szülések. Budapest: KSH NKI Kutatási Jelentések (61).
- Smock, P.* (2000): Cohabitation in the United States: and Appraisal of Research Themes, Findings and Implications. Annu. Rev. Sociol. 26., 1–20.
- Somlai, P.* (1997): Die Familie in mittel- und osteuropäische Ländern. In: Vaskovics (szerk.), Familienleitbilder und Familienrealitäten. Opladen: Leske+Budrich, 68–79.
- Spéder Zs.* (2001): Életünk fordulópontjai. Az NKI társadalmi-demográfiai panelfelvétele kutatási koncepciója és a kérdőívének vázlatos ismertetése. Demográfia, Vol. XLIV, 3–4., 305–320.
- Spéder Zs.* (2003): Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyílt fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette. Demográfia, Vol. XLVI., 2–3., 153–176.
- Spéder Zs.* (2004): Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői. Századvég, 1., 83–100.
- Tárkányi Á.* (1998): Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. Demográfia 41(2–3): 233–268.
- Thornton, A.* (1988): Cohabitation and Marriage in the 80s. Demography 25, 497–508.
- Thornton, A. – Axin, W.G. – Teachman, J.D.* (1995): The Influence of School Enrolment and Accumulation on Cohabitation and Marriage in Early adulthood. American Soc. Rev. Vol. 60. October, 762–774.
- Thornton, A. – Young-DeMacro, L.* (2001): Four Decades of Trends in Attitudes toward Family Issues in the United States: the 1960 through the 1990s. Journal of Marriage and Family, Vol. 63. November, 1009–1037.
- Thornton, A. – Axinn, W.G. – Xie, Y.* (2005): Marriage and Cohabitation. Megjelenés alatt.
- Tomka, B.* (2002): Demographic Diversity and Convergence in Europe, 1918–199: The Hungarian Case. Demographic Research, Vol. 6., 47.
- Toulemon, L.* (1997): Cohabitation is Here to Stay. Population: and English Selection 9., 11–46.
- United Nations Economic Commission for Europe (2000): Generation and Gender Programme. Exploring Future Research and Data Collection Options. New York and Geneva, United Nations.

- Utasi Á.* (2002): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In: Spéder Zs. (szerk.) (2002), *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, KSH NKI-Századvég, 231–253.
- van De Kaa, D.* (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, Vol. 42(1) 1–57.
- Valuch T.* (2003): A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: Rainer – Stádeisky (szerk.), *Évkönyv. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 51–78.
- Vaskovics, L. – Rupp, M. – Hoffmann, M.* (1997): *Lebensverlänge in der Moderne: Nichteheleliche Lebensgemeinschaften*, Opladen, Leske+Budrich.
- Villeneuve-Gokalp, C.* (1991): From Marriage to Informal Union: Recent Changes in the Behaviour of French Couples. *Population (an English Selection)*, 3., 81–111.
- Waite, L. J. – Gallagher, M.* (2000): *The Case for Marriage*. New York, Broadway Books.
- Waite, L.J.* (szerk.) (2002): *The Ties that Bind*. New York: de Gruyter.

Tárgyszavak:

Panelvizsgálat
Családdemográfia
Házasság

THE RISE OF COHABITATION AS FIRST UNION IN HUNGARY AND SOME REFLECTIONS ON RECENT DEMOGRAPHIC TRANSITION

Abstract

In this study, we have described and interpreted the emergence of cohabitation in Hungary, its proliferation and changes in its form. We argued that cohabitation first appeared and spread in Hungary as a form of union following a divorce and only later did cohabitation proliferate as a first union preceding or replacing marriage. Correlating the two types of partnership, we pointed out that the old type contributed in a number of ways to the proliferation of the new one: it presented an alternative to marriage as the exclusive form of partnership, it may have diminished social prejudices and contributed to the toleration of a new living arrangement.

With regard to the history of partnership, it was essential to ascertain how strongly the spread of cohabitation was tied to the change of political regime, how much it could be regarded as its consequence. The analysis showed that the new type of partnership, cohabitation as first union, gained considerable grounds even prior to 1989–1990. The proliferation continued after the change of the regime and the indicators signalled tempo change in the process. This seems to suggest that the spread of cohabitation was not triggered exclusively by the change of the political

regime. In other words, the transformation of family formation, the changes in the demographic behaviour in Hungary cannot exclusively be attributed to the political regime change.

The above analysis have attributed a key role to the emergence and spread of divorces, since it undermined the ideal of the 'marriage for life' and contributed to the emergence and spread of cohabitation as first union through some transmission mechanisms down the generations. Examining the system of values, we highlighted the phenomena associated with the working of the system which, through the dissolution of communities, created 'one-sided individualization'. All these changes played their roles in the erosion of marriage as the ultimate life goal. Finally, we have pointed out changes in social policy – such as a decline of state housing construction or the granting of child care subsidies to the parent actually raising the child – that less and less penalized patterns of 'deviant' behaviour.

The analysis also attempted to identify pattern-setting social groups. It became clear that cohabitation spread from groups at the lower end of the social scale. This was true for both post-marital cohabitation and cohabitation as first union. In the later phases of proliferation, groups with social privileges also came to assume an active role. Thus different mechanisms are to be seen behind the diffusion of cohabitation.

PARTNERSZELEKCIÓ A HÁZASSÁGOKBAN ÉS AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLATOKBAN

BUKODI ERZSÉBET

Bevezetés

A különböző társadalmi csoportok tagjai közötti házasságot – hasonlóan a nemzedékek közötti mobilitási mintákhoz – a rétegződéssel foglalkozó kutatók úgy tekintik, mint a társadalom nyitottságának, illetve zártságának egyik indikátorát. Joggal, hiszen ilyen összefüggések hiányában a házastársak kiválasztása véletlenszerű lenne. A partnerszelekciós minták vizsgálata eszerint a rétegződési folyamatok integráns részét alkotja. A társadalmi tagozódással foglalkozó szakirodalom homlokterében annak a kérdésnek a megválaszolása áll, vajon hogyan formálódnak, alakulnak a különböző csoportok közötti határok. Szakértői érvelés szerint a házaspárok társadalmi pozíciója közötti korreláció ugyanúgy értelmezhető, mint a szülők és a gyermekek társadalmi jellemzői közötti asszociáció (*Lipset – Bendix 1959; Hout 1982*).

A párkapcsolati homogámiát és heterogámiát (a hasonló, illetve a különböző társadalmi jellemzőkkel bírók közötti házasság gyakoriságát) általában több dimenzióban vizsgálják a szakemberek. Ha a partnerek közötti hasonlóság alapja elsősorban a származás – a szülők iskolázottsága, foglalkozása, vallási háttere –, akkor a társadalom „aszkríptív” orientációjúnak tekinthető, míg ha a partnerszelekció inkább a saját iskolázottság vagy a saját foglalkozási státus figyelembevételével történik, akkor „teljesítménycentrikusnak” mondható. Ebben a tekintetben az egyik legfontosabb kérdés az időbeli változás: vajon a modern társadalmakban növekszik a „teljesítmény-alapú” párkapcsolatok kialakításának a valószínűsége vagy sem.

A témával foglalkozó munkák jelentős része szerint az elmúlt évtizedekben folyamatosan erősödött az iskolázottsági alapú párkapcsolati homogámia. Ennek egyrészt az az oka, hogy a modern társadalmakban az egyének (családok) jóllétét egyre inkább az olyan jellemzők, erőforrások határozzák meg, mint képzettség, munkapiaci státus, foglalkozási helyzet, kereset (lásd pl. *Kalmijn 1991*). Másrészt a képzési expanzió nyomán a párkapcsolat-teremtésben egyre nagyobb súlyt kap ez a szempont a házassági piaccal szemben (pl. *Mare 1991*). Ezzel párhuzamosan viszont gyengül a származáshoz köthető faktorok, így a

szülők társadalmi-gazdasági erőforrásainak vagy a vallási szocializációnak a szerepe.

A partnerszelekció „többdimenziós” jellege azonban nemcsak a származás és az iskolázottság viszonylatában, hanem az iskolai végzettség és a foglalkozási státus összefüggésében is értelmezhető. *Kalmijn* (1994) szerint az iskolázottság szerinti partnerszelekció fokozatosan átadja a helyét a munkaerő-piaci/foglalkozási pozíción nyugvó párválasztásnak, mint ahogy a fejlett társadalmakban a szülői háttér alapján történő párválasztást felváltotta a képzettség alapú homogámia. *Kalmijn* ezen hipotézise igazolást is nyert – legalábbis az Egyesült Államok népszámlálási adatait elemezve. Eszerint 1970 és 1980 között az iskolai végzettséggel mért kulturális homogámiához viszonyítva jelentősen megemelkedett a foglalkozás alapú választás valószínűsége – habár a domináns szerepet még mindig a képzettség játszotta. Szintén a gazdasági dimenzió növekvő fontosságára utal, hogy a posztmodern társadalmakban nem csupán a partnerszelekció mintáját, de magának a házasodásnak a valószínűségét is egyre nagyobb mértékben befolyásolja a párt keresők munkaerő-piaci státusa.

A vizsgálatok döntő többsége viszont csak a házasságok elemzésére korlátozódott, és nem számolt a házasságon kívüli párkapcsolatok rohamos terjedésével. Ez utóbbiak természetét kutatva eddig csak kevés olyan vizsgálat született, amely felvetette a partnerszelekciós minták tanulmányozásának a fontosságát is. Vajon az élettársi kapcsolatban élők ugyanolyan szempontok szerint választanak maguknak partnert, mint a házások vagy sem? Vajon az élettársi kapcsolatokban a partnerek különböző jellemzői közötti kapcsolat természete ugyanolyan, mint a házasságokban? Van-e valamilyen különbség ebből a szempontból a fiatalabb és az idősebb párok között? Ezekre a kérdésekre keresünk választ ebben a tanulmányban. A kifejtés során a párok munkaerő-piaci, foglalkozási helyzetére koncentrálunk, és egy olyan rétegsémát alkalmazunk, amelyet a KSH munkatársai – az Európai Statisztikai Hivatal ajánlásait követve – nemrégiben fejlesztettek ki.¹ Számításaink a legutóbbi, 2001. évi népszámlálás adatain alapulnak. A tanulmány felépítése a következő: először a házassági homogámiára/heterogámiára vonatkozó legfontosabb hazai kutatások eredményeit foglaljuk össze, majd az élettársi kapcsolatok magyarországi terjedéséről szólunk. Ezután kerül sorra a témával kapcsolatos legfontosabb elméleti felvételek ismertetése. Az ezt követő fejezet a leíró statisztika eszközeit alkalmazva foglalkozik a házások és az együtt élők munkaerő-piaci, foglalkozási összetételével, majd – az ún. log-lineáris statisztikai modellek segítségével – a két párkapcsolati típus partnerszelekciós mechanizmusait részleteiben is elemezzük. A tanulmány végén a főbb eredményeket foglaljuk össze.

¹ A séma elméleti alapjairól és előállításának részleteiről lásd a következő kiadványokat: *Bukodi – Záhonyi* (2004); *Bukodi – Kovács – Záhonyi* (2005); *Bukodi – Altorjai – Tallér* (2005).

A házassági homogámia/heterogámia vizsgálata Magyarországon: az eddigi eredmények

A magyar társadalomstatistikában a házassági homogámia és heterogámia vizsgálatának a hagyománya a második világháború előtti időszakra nyúlik vissza. Az első ilyen típusú információk a partnerek foglalkozási helyzetére vonatkozóan állnak rendelkezésre, és az 1896. évi népszámlálás budapesti kötetében található (Thirring 1898). A múlt század végi fővárosi házaspárok között meglehetősen magas volt a foglalkozási szempontból homogámok aránya, és ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy közöttük nem jutottak képviselőhöz a mezőgazdasági foglalkozásúak, akkor joggal feltételezhetjük, hogy az egyenmű házasságok hányada országos felmérésben még magasabb lett volna.

Az 1948–60 közötti időszakban valamelyest növekedett a különböző foglalkozási rétegek közötti házassági mobilitás, ami értelemszerűen a homogámia indexének csökkenéséhez vezetett (Vukovich 1962). Ez a tendencia folytatódott a későbbiekben is, egészen a nyolcvanas évek közepéig (Andorka és szerzőtársai 1975; Kulcsár 1978; Harcsa – Kulcsár 1986). Andorka (1991) azonban ettől némileg eltérő következtetésre jutott a házassági minták társadalmi rétegek szerinti elemzésekor. Eredményei szerint a társadalmi-foglalkozási csoportok némelyikében (vezetők, értelmiségiek, szakmunkások) a nyolcvanas évek első felére erősödött a homogámia, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a házassági viszonyok feltárása során a szintetikus mutatók mellett elengedhetetlen a réteg-specifikus vizsgálat is.

Egy friss elemzés (Bukodi 2004) szerint az iskolázottsági homogámia jelentősen megemelkedett a hetvenes évek eleje óta; főleg a képzettségi hierarchia legalján és legtetején. Sőt, éppen ez a két társadalmi csoport az, amelyben a házasság mellőzése (illetve a párkapcsolatok életútbeli halasztása) a leginkább jellemző – nyilvánvalóan más-más okokból. Amíg a legfeljebb általános iskolai végzettségűek azért nem tudnak megházasodni, mert nem rendelkeznek olyan munkaerő-piaci pozícióval – ebből következően anyagi erőforrásokkal –, amely alapján a házassági piacon jó eséllyel léphetnének fel, addig a magasan kvalifikáltak várnak munkaperő-piaci/foglalkozási karrierjük kibontakozásáig, amikor viszont még vonzóbb partnerré válhatnak a házassági alkuk során. A partnerszelekciós minták életútbeli változása szintén a homogámia növekedésének irányába hat az iskolai hierarchia két pólusának képviselői között. Minél magasabb életkorban történik ugyanis a házasságkötés, annál nagyobb szerepe van a megfelelő partner kiválasztásában a humán tőkének, illetve a gazdasági erőforrásoknak, azaz a jó társadalmi státusúak annál inkább igyekeznek egymást választani, míg az előnytelenebb státusúak jobb híján egymás mellett köthetnek ki. Végül is ezekből az elemzésekből az következik, hogy a házassági döntések egyre inkább „teljesítmény-alapon” történnek Magyarországon, azaz, a partne-

rek megválasztásakor egyre nagyobb szerep jut az iskolázottságnak, képzettségnek, és az ezekhez kapcsolódó munkaerő-piaci lehetőségeknek, jövedelmi potenciálnak. Ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy ez az „örökölt” jellemzőkön alapuló párválasztás „rovására” történne, hiszen a származási jellemzőkön nyugvó házassági hajlandóság legfeljebb stagnált, de semmiképpen sem csökkent az elmúlt évtizedben.

Az élettársi kapcsolatok terjedése Magyarországon

Magyarországon a házasságkötés nélküli együttélés egészen a kilencvenes évek elejéig inkább deviáns jelenségnek számított, mintsem társadalmilag elfogadott viselkedésmintának; annak ellenére, hogy a hetvenes évek első felétől megemelkedett az élettársi kapcsolatban élők aránya. Ahogyan arra több tanulmány is felhívja a figyelmet, nálunk a nem házas együttélésnek sokáig egészen más szerepe volt, mint a nyugat-európai társadalmakban (*Carlson – Klinger 1987; Csernákné és szerzőtársai 1992*). A párkapcsolatoknak ez a formája sokkal elterjedtebb volt az elváltak és az özvegyek között, mint a hajadonok és nőtlenek körében. A kilencvenes évek azonban lényeges változást hoztak ebben a tekintetben. 1994-ben a párkapcsolatban élő nők közül már minden harmadik az élettársi kapcsolatot választotta; 1980-ban ugyanez az arányszám csak 3 százalékos volt (*Klinger 1996*). Tegyük hozzá, hogy az életük folyamán rövidebb-hosszabb ideig nem házas párkapcsolatban élők aránya még ennél is magasabb.

Minden egyes születési kohorszra igaz az, hogy az élettársi kapcsolatok jelentős felfutására az 1990 utáni időszakban került sor (*Bukodi 2004*). Az elmúlt évtized nagy ívű változásai az 1960 után született férfiak és nők párkapcsolatformálódását befolyásolták a leginkább. Ennek eredményeként a hetvenes évek első felében születettek között minden korábbinál magasabb volt a 20–24 éves korokban élettársi kapcsolatban élők aránya, és az ide tartozók egynegyede harminc éves koráig fenntartotta ezt az együttélési formát. A KSH Népesedéstudományi Kutatóintézetének 2002. évi „Életünk fordulópontjai” című vizsgálata szerint ma a 20–24 éves, partnerkapcsolatban élő nők 46 százaléka választja az élettársi viszonyt, szemben az 1970-es évek elején kimutatott 2 százalékkal, de szembetűnő expanzióról beszélhetünk a 25–34 éveseket illetően is.

Az élettársi kapcsolatban élők iskolai végzettség szerinti összetétele szintén jellegzetességeket mutatott az 1970 és 1990 közötti időszakban: a képzettség emelkedésével csökkent a nem házas együttélések részaránya (*Csernákné és szerzőtársai 1992*). A kilencvenes években ugyanakkor a magasabb végzettségű nők között is növekedett az élettársi kapcsolatban élők hányada. Különösen a 20–29 éves, legalább érettségizett nők esetében volt jelentős a változás. Ennek eredményeként 1996-ban a szakmunkás-végzettségű nőknél volt a legritkább a

nem házas együttélés, az ennél iskolázottabbak viszont egyre nagyobb arányban választották a párkapcsolatnak ezt a formáját (*Szukicsné* 2000).

Bukodi (2004) eredményei arra utalnak, hogy nálunk az élettársi kapcsolat a fiatalok egy része számára a házassághoz vezető út egyik lényeges állomása, míg más részük számára a házasság alternatívájaként rögzül. Kik tartoznak az első és kik a második csoportba? A jól képzett, de még tanuló, ígéretes karrierkilátásokkal rendelkező fiatalok között igen magas a nem házas együttélés választásának az esélye. Ez az állapot azonban a többségük számára csak átmeneti, hiszen iskoláik befejezésével, egy stabil, jó kereseti lehetőségekkel kecsegtető állás elnyerésével, esetleg egy önálló lakás megszerzésével nagy valószínűséggel előbb-utóbb átváltják élettársi kapcsolatukat házassággá. Tehát esetükben a házasság nélküli együttélés tulajdonképpen az udvarlási, jegyben járási periódus részét képezi. A fiatalok másik része viszont nem tud továbblépni élettársi kapcsolatából, hiszen szűkös erőforrásaik (alacsony iskolázottságuk, munkaerő-piaci kudarcaik, ebből következően anyagi ellehetetlenülésük) nem teszik számukra lehetővé, hogy a nagyobb odaadást és nagyobb felelősséget követelő házasságot válasszák.

Homogámia/heterogámia a házasságokban és az élettársi kapcsolatokban: elméleti megfontolások

A házasságok és az élettársi kapcsolatok partnerszelektációs mechanizmusaival foglalkozó kutatások alapvetően háromféle hipotézist fogalmaztak meg és háromféle eredményre jutottak. Az egyik megközelítés gyakorlatilag nem tételez fel különbséget a kétféle kapcsolati forma között: mind a házasságok, mind az élettársi kapcsolatok esetében a „hasonló a hasonlóval” elv dominanciáját hangsúlyozza. Más szavakkal: az azonos iskolázottságúak, foglalkozási helyzetűek, családi háttérűek, a hasonló anyagi körülmények között élők hajlamosak egymást választani partnerül, függetlenül a partnerkapcsolat formájától. Ebből a szempontból tehát az élettársi kapcsolat egyfajta informális házasságnak tekinthető. Ezt az érvelést támasztotta alá például *Spanier* (1985) kutatása, aki amerikai adatokat felhasználva jutott arra a következtetésre, hogy az élettársi kapcsolatban élők különböző jellemzői meglehetősen közel esnek egymáshoz. Ez a vizsgálat azonban nélkülözi a házas és a nem házas párkapcsolatban élők partnerszelektációs mintáinak módszeres összevetését.

A partnerek különböző jellemzői közötti kapcsolatot vizsgáló szakemberek többsége viszont úgy véli, hogy az élettársi viszony a párkapcsolatok kevésbé „homogenizáló” formája, ha nem is minden szempontból. *Schoen* és *Weinick* (1993) elemzése szerint a nem házas kapcsolatban élők jobban hasonlítanak egymáshoz iskolai végzettségüket, munkaerő-piaci pozíciójukat tekintve, mint a házasok. Ugyanakkor a házasságban élők között magasabb az azonos vallás-

felekezethez tartozók, a hasonló származási háttérűek aránya. A szerzők ezt úgy értelmezik, hogy a házasságok inkább az „örökölt” jellemzőkön nyugszanak, míg az élettársi kapcsolatok létrejöttét inkább a „szerzett” tulajdonságok vezérlik. Egyesült Államokbeli adatokat elemezve hasonló következtetésre jutott *Jepsen és Jepsen* (2002), valamint *Brines és Joyner* (1999) is. E mintázat háttérében a kutatók elsősorban a két párkapcsolati formát választók eltérő értékpreferenciáit sejtik. Eszerint a házasságkötés nélkül együtt élők liberálisabb gondolkodásúak, mint a házások. Így kevésbé fontos számukra például a családon belüli tradicionális munkamegosztás; vagy – mivel nem biztosak a kapcsolat kimenetelében – nem helyeznek túlságosan nagy hangsúlyt az olyan „hagyományos” szempontokra, mint a szülői háttér, a gyermekkori szocializáció. Egy másik érvelés *Becker* (1974) párkapcsolati modelljéből indul ki. Eszerint a házasságok – munkaerő-piaci, foglalkozási, jövedelmi szempontokat követve – azért heterogénebbek az együttéléseknél, mert létrejöttükből akkor származik a legnagyobb nyereség, ha a két fél kereseti potenciálja negatív, családi háttere pozitív kapcsolatban áll egymással (a partnerek közötti feladat-specifikációra alapozva). Ha viszont ez így van, akkor a „szerzett” tulajdonságok alapján homogénebb párkapcsolatok nyilvánvalóan az élettársi forma felé tendálnak.

Egy másik amerikai kutatás viszont azt találta, hogy az élettársi kapcsolatban élők iskolai végzettségüket tekintve is jobban különböznek egymástól, mint a házások (*Blackwell – Lichter* 2000). A szerzők az eredményeiket ún. kettős szelekcióként interpretálják. Eszerint az első szelekciós körben az dől el, hogy ki alakít ki élettársi kapcsolatot, illetve köt rögtön házasságot. A nem házas együttélés nagyobb játékteret biztosít a partnereknek, kevesebb a szélesebb értelemben vett előfeltétele, éppen ezért kevésbé szelektív (gyakrabban előfordul, hogy nagyon különböző tulajdonságú egyének kerülnek össze). A második szelekciós körben az dől el, hogy mely élettársi együttélések formálódnak át házassággá. A szerzők szerint azokban a kapcsolatokban a legvalószínűbb ez, amelyekben az összecsiszolódási folyamat eredményeként a partnerek egyre inkább hasonlítanak egymásra – mind iskolázottsági, mind foglalkozási, mind jövedelmi szempontból. Egy svéd kutatás szintén azt találta, hogy a nem házas párkapcsolatban élők nem csupán származási státusukat illetően különböznek jobban egymástól, mint a házások, hanem munkaerő-piaci helyzetüket illetően is (*Henz – Sundström* 2001). A házasságban élők nagyobb valószínűséggel tartoznak párjukkal azonos kereseti csoportba, mint az élettársi együttélést választók, és ez az összefüggés az utóbbi évtizedekben még karakteresebbé vált.

A házasságban és az élettársi kapcsolatban élők munkaerő-piaci/foglalkozási rétegek szerinti helyzete a 2001. évi népszámlálás alapján

Összességében a házaspáros típusú családok 35–35 százaléka alkot olyan formációt, amelyben vagy mindkét partner foglalkoztatott, vagy egyik sem. Az élettársi kapcsolatban élő párok között alacsonyabb – 30 százalékos – azoknak az aránya, ahol egyik partnernek sincs munkaviszonya, és 36 százalékos azoké, ahol mindkettőnek van. Ebben a vonatkozásban azonban figyelemre méltóak az életkori differenciák. Amíg a 30 éven aluliak körében az élettársi kapcsolaton alapuló háztartásoknál, addig a 30 éven felülieknél a házaspáros típusú családoknál magasabb a csak foglalkoztatottakból állók aránya. Például az olyan házasságok esetében, amelyben a férfi partner 40–44 éves, a feleségek 60 százaléka szintén dolgozik; az élettársi kapcsolatokat tekintve ez az arány mintegy 20 százalékponttal alacsonyabb. Ahol a férj 25–29 éves, ugyanez a hányad 37, illetve 47 százalék. Mindez arra vezethető vissza, hogy a fiatal házaspáros típusú családok körében jóval magasabb az olyanok aránya, amelyben csak a férj dolgozik, míg a feleség gyermekgondozás céljából otthon van, mint az élettársi kapcsolatban élők között.

A 15–59 évesek generációját tekintve, az élettársi kapcsolaton alapuló párok minden korcsoportjában magasabb az olyan esetek hányada, amikor egyik partner sem foglalkoztatott, mint a házaspáros típusú családok között. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a mutató életkori lefutása U alakú görbét követ: a 25 évesnél fiatalabb párok körében viszonylag magas ez az arányszám, majd visszaesik, hogy az 50 éven felülieknél ismét felugorjon. Az a körülmény, hogy az aktív generációkban a munkaviszonyban nem állók hányada az élettársi kapcsolatban élő párok között következetesen magasabb, arra utal, hogy ezt a kapcsolati formát inkább a kedvezőtlenebb társadalmi státusúak választják.

A különböző társadalmi-foglalkozási rétegekhez tartozók között eltérő a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők aránya (*1. tábla*). A házasok hányada a nagy- és középvállalkozók, a felső és közép szintű vezetők, valamint a kisfoglalkoztatottak és a vállalkozók körében a legmagasabb. Foglalkozási státusuk szerint a legtöbben a munkaerőpiacról kiszakadók (a tartósan munkanélküliek és a már nem tanuló, de még nem dolgozó fiatalok) közül élnek élettársi kapcsolatban: a nők 16, a férfiak 12 százaléka. Általánosságban elmondható, hogy minél feljebb haladunk a foglalkozási hierarchiában, annál alacsonyabb ez a részarány. Kivételt csak a mezőgazdasági vállalkozók képeznek, akik között az érintett férfiaknak aránya 6, a nőké 3 százalék. A kétféle pártípus előfordulásában megmutatkozó rétegekülönbségeket több okra is visszavezethetjük. Az egyik kétségkívül a rétegenként eltérő korszerkezet. Például, a munkaerőpiacról kiszakadók jelentős hányada ahhoz a fiatal generációhoz tartozik, amelyben az elmúlt évtized során megnövekedett a házasság előtt együtt élők aránya; míg a mezőgazdasági önállóak nagy része idősebb, de legalábbis a közepgeneráció

tagja. Ezen túlmenően az is feltételezhető, hogy a munkaerő-piaci – és ebből következően egzisztenciális – szempontból hátrányos helyzetűek esetében, éppen a megfelelő anyagi források híján, erősebb a kényszer a kevesebb elkötelezettséggel, felelősségvállalással járó élettársi kapcsolat választására. Különösen igaz ez a fiatalok első párkapcsolat-teremtésére.

1. A házasok és az élettársi kapcsolatban élők aránya társadalmi rétegenként a 15–74 évesek között

Proportion of the married and those living in cohabitation by social strata in the age groups 15–74

Társadalmi réteg	Százalék			
	Férfi		Nő	
	házasok	élettársi kapcsolatban élők	házasok	élettársi kapcsolatban élők
Felső és középszintű vezetők, nagy- és közép vállalkozók	81,1	7,2	66,4	5,9
Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok, szakértők	71,2	6,3	61,0	5,0
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányítói foglalkozásúak	69,6	7,0	61,7	6,0
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	55,5	8,6	58,3	7,7
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	70,7	9,2	63,8	7,4
Mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	72,9	5,9	55,9	3,4
Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	61,4	8,0	60,0	7,8
Betanított munkát végzők	61,8	8,7	58,1	8,2
Egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők	50,3	12,0	55,4	8,1
A munkaerőpiacról kiszakadók	29,3	11,8	44,3	16,3
Inaktívak, akik sohasem dolgoztak	2,4	1,3	13,9	2,6
<i>Átlag</i>	<i>55,1</i>	<i>7,9</i>	<i>52,7</i>	<i>7,2</i>

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A „ki kivel házasodik” problémakörére térve, összességében a párokból álló családok 31 százaléka tekinthető a partnerek társadalmi-foglalkozási rétege szerint homogámnak² ebben az esetben (2. tábla). Ebben tekintve gyakorlatilag nincs különbség a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők között. A differenciák inkább életkori metszetben jelentkeznek: a legfiatalabbak – a 25 éven aluliak – korosztályában az élettársak körében magasabb az azonos társadalmi réteghez tartozók aránya, mint a házaspárokéban. A középgenerációkban nincsenek lényeges differenciák; a 60 éven felüliek közül a házaspáros típusú családok esetében magasabb a mutató értéke. Általában is elmondható, hogy az idősebbekre inkább jellemző a homogám kapcsolat, mint a középgenerációkra. Emögött többféle okot is sejthetünk: egyrészt a korosabbak foglalkozási összetétele sajátos, felülreprezentáltak közöttük azok a rétegek, amelyekben a homogámia egyébként is erősebb; másrészt – a rétegenként eltérő mortalitási ráta folytán – az azonos társadalmi pozíciójú párok nagyobb valószínűséggel élnek tovább, mint heterogám társaik; harmadrészt a válás is alacsonyabb az azonos társadalmi csoporthoz tartozók között, azaz nagyobb az esélyük, hogy idősebb korukra együtt maradjanak.

² A homogámia/heterogámia mértékének kalkulálása a következőképpen történt: Olyan kombinációs táblákat szerkesztettünk, amelyek a partnerek társadalmi-foglalkozási réteg szerinti helyzetét vetik össze egymással. Ebben az esetben – a foglalkozási réteg szerinti helyzet nemek közötti speciális eltéréséből következően – viszonylag összevont kategorizálást alkalmazunk, amelyet az ún. kétdimenziós skálázás segítségével alakítottunk ki. Ez a számítási mód a párkapcsolati táblák arányszámait alapul véve származtatja a társadalmi-foglalkozási kategóriák közötti távolságmértékeket, és ezen mutatók alapján megadja a réteglaszifikáció „térképét”, vagyis a sémában szereplő kategóriák egymáshoz viszonyított elhelyezkedését. Azokat a csoportokat, ahol az „átjárás” nagy (az egymás közötti párkapcsolat-teremtés gyakori), azonos társadalmi rétegbe soroltuk, és az elemzésben az így adódó kategóriák között vizsgáltuk a házassági/élettársi kapcsolat homogámiáját (heterogámiáját). Mindezek alapján a következő nagyobb társadalmi-foglalkozási rétegek adódtak: 1) nagy- és középvállalkozók, felső és középszintű vezetők, magasan képzett értelmiségiek, szakértők; 2) alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, magasan képzett munkairányítók, hivatalnokok; 3) képzett technikus, szolgáltatási, kereskedelmi, irodai foglalkozásúak; 4) kisközpontok, egyéni vállalkozók; 5) mezőgazdasági vállalkozók; 6) termelésirányítók, szak-képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők; 7) egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők; 8) munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívok, akik soha nem dolgoztak. A log-lineáris elemzéseknél – a nem mezőgazdasági és a mezőgazdasági vállalkozókat összevonva – a kategorizálást tovább szűkítettük, és egy 7×7-es párkapcsolati táblával dolgoztunk.

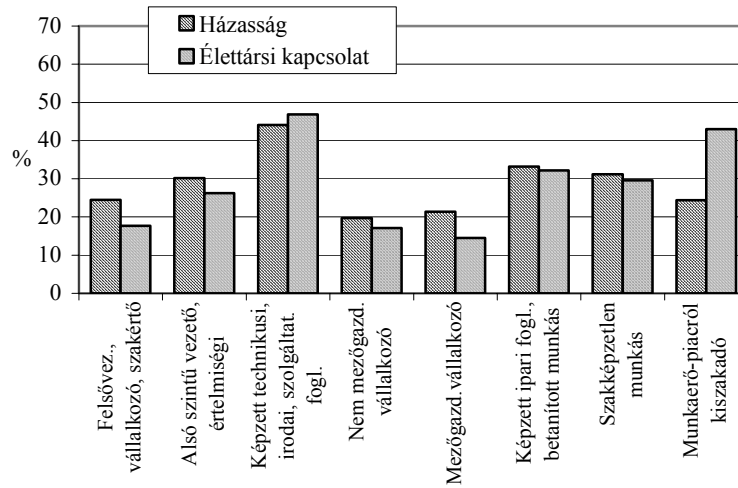
2. A homogám párok aránya a férfi korcsoportja szerint
Proportion of the homogenous couples by the age group of the man

A férfi korcsoportja	Házaspárok	Százalék
		Élettársi kapcsolatban élők
25 év alatti	33,2	37,1
25–29 éves	31,2	31,5
30–39 éves	29,8	30,4
40–49 éves	29,7	29,8
50–59 éves	29,8	29,1
60–69 éves	34,6	32,6
70– x éves	34,2	32,0
Átlag	31,1	31,3

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

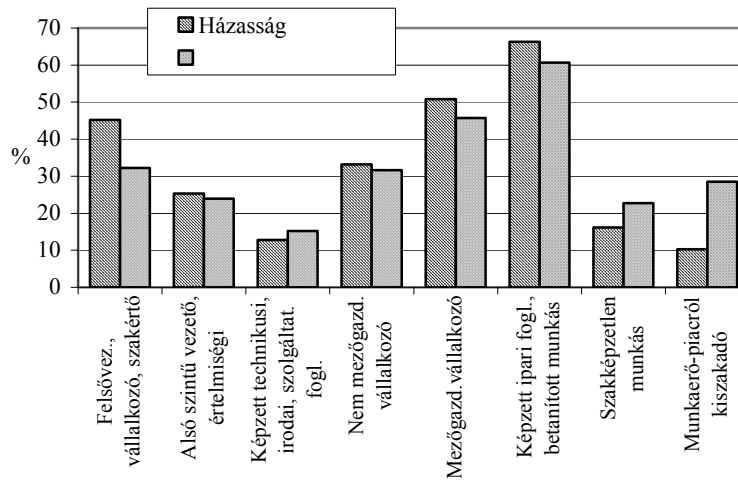
Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A homogám kapcsolatban élők aránya nyilvánvalóan különbözik társadalmi-foglalkozási rétegek szerint (*I.1. ábra*). Arányuk a férfiak esetében a „szervízrétegben” – a képzett technikai, szolgáltatási foglalkozásúak körében – a legmagasabb, függetlenül a párkapcsolat típusától; viszonylag magas még a képzett ipari foglalkozásúak, a betanított munkát végzők között és az élettársi kapcsolaton alapuló párok közül a legkedvezőtlenebb helyzetűek – a munkaerőpiacról kiszakadók, a munkapiachoz semmilyen szállal nem kötődők – esetében is. A nőknél – az eltérő foglalkozási szerkezetből következően – kissé más mintázat adódik (*I.2. ábra*). Közülük a képzett ipari foglalkozásúak és a betanított munkát végzők, a mezőgazdasági vállalkozók, valamint az elithez – a felső szintű vezetőkhöz, jól képzett szakértőkhöz – tartozók élnek leginkább olyan partnerrel, aki szintén a szóban forgó réteg tagja. Ami a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők közötti különbségeket illeti, a következőket kell kiemelnünk: a felső rétegekben a homogámia a házaspárokra jellemzőbb, míg a legkedvezőtlenebb helyzetű inaktívak között, a munkaerőpiachoz alig kötődők körében inkább az élettársi kapcsolatban élőkre.

I.1 A homogám kapcsolatban élő párok aránya a férfi társadalmi-foglalkozási rétege szerint

Proportion of the couples living in homogenous conjugal union by the man's social-occupational status

I.2. A homogám kapcsolatban élő párok aránya a nő társadalmi-foglalkozási rétege szerint

Proportion of the couples living in homogenous conjugal union by the woman's social-occupational status

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A következőkben néhány réteget kiemelve részletesebben is összehasonlítjuk a partnerek társadalmi-foglalkozási pozícióját. Külön elemezzük a fiatal párok összetételét, mivel az ő esetükben a kapott eredmények még viszonylag jól tükrözik a párválasztási preferenciák alakulását (kicsi a foglalkozási karrierből vagy a – rétegspecifikus – válási arányokból eredő eltérő hatás).

A nagy- és középvállalkozó, a felső és középszintű vezető, a magasan képzett értelmiségi férfiak – ha nem ehhez a réteghez tartozó partnerrel élnek együtt – leginkább alsó szintű vezető, alsó szintű értelmiségi vagy képzett technikus, szolgáltatási, irodai foglalkozású feleséggel alkotnak egy családot (3.1. tábla). A házaspárokra inkább az előbbi, az élettársi kapcsolaton alapuló párokra inkább az utóbbi a jellemző. Az élettársi kapcsolatok esetében egyébként magasabb az „alacsonyabb szintű választók”, a lényegesen rosszabb pozíciójú partnerrel élők aránya, mint a házaspároknál: 14 százalékos a képzett ipari foglalkozású, illetve ennél is kedvezőtlenebb státusú partnerrel élők hány, míg a házásoknál 7 százalék ez az arányszám. Ami a fiatalokat illeti, lényeges eltérés éppen az „alacsonyabb szintű választók” gyakoriságában mutatkozik: körükben ugyanis – főleg ami a házaspárokat illeti – elterjedtebb ez a jelenség, mint a párok összességénél. A különbség azonban – feltehetően – inkább életciklushatás következménye, és a későbbi életpálya folyamán ki is egyenlítődik, és a partnerek társadalmi-foglalkozási helyzete közelebb kerül egymáshoz.

3.1. *A nagy- és középvállalkozó, a felső és közép szintű vezető, a magasan képzett értelmiségi férfiak párkapcsolati jellemzői*
Conjugal characteristics of the male owners of big and medium-size enterprises, of the upper and middle level male managers and of the highly qualified intellectual males

A nő társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=184 050)</i>		
Felső és középszintű vezetők, nagy- és középvállalkozók, magasan képzett értelmiségiek, szakértők	24,5	17,7
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányítói foglalkozásúak	32,3	27,0
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	27,9	33,0
Nem mezőgazdasági kifizogalkoztatók, vállalkozók	6,8	7,9
Egyéb	7,5	14,4
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=9543)</i>		
Felső és középszintű vezetők, nagy- és középvállalkozók, magasan képzett értelmiségiek, szakértők	23,8	19,5
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányítói foglalkozásúak	30,3	27,2
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	27,7	31,1
Nem mezőgazdasági kifizogalkoztatók, vállalkozók	3,9	4,3
Egyéb	14,3	17,9
Összesen	100,0	100,0

3.2. A nagy- és középvállalkozó, a felső és közép szintű vezető, a magasan képzett értelmiségű nők párkapcsolati jellemzői
Conjugal characteristics of the female owners of big and medium-size enterprises, of the upper and middle level female managers and of the highly qualified intellectual females

A férfi társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=99 860)</i>		
Felső és középszintű vezetők, nagy- és középvállalkozók, magasan képzett értelmiségiek, szakértők	45,2	32,2
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányítói foglalkozásúak	25,3	23,9
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	7,1	10,5
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	8,8	12,3
Egyéb	13,5	21,1
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=6053)</i>		
Felső és középszintű vezetők, nagy- és középvállalkozók, magasan képzett értelmiségiek, szakértők	37,1	31,6
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányítói foglalkozásúak	27,4	28,1
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	11,5	12,6
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	7,3	8,1
Egyéb	16,7	19,6
Összesen	100,0	100,0

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

Az elithez tartozó nők körében a férfiakénál jóval magasabb – a házasoknál 45, az élettársi együttélésekben 32 százalék – a homogám kapcsolatban élők aránya (3.2. tábla). Alacsonyabb viszont azok hányada, akiknek a partnere a „középrétegekhez” – az alsó szintű vezetőkhez, alsó szintű értelmiségiekhez, képzett szolgáltatási, technikus foglalkozásúakhoz – sorolható. Emellett gyakrabban fordul elő náluk, hogy az övéknél lényegesen rosszabb státusú férfivel alkotnak családot; az élettársi kapcsolatban élők több mint egyötödéről mondhatjuk el ezt.

A képzett technikus, szolgáltatási, irodai foglalkozású férfiak esetében a legerősebb a homogámia – ahogyan ezt a fentebbiekben már említettük (4.1. tábla). Különösen igaz ez a fiatal párokra: a 25–29 évesek több mint felének a társa ugyanehhez a réteghez tartozik. Az önmagukénál jobb státusú partnerrel élők aránya a házaspárok között magasabb, legalábbis a párok összességét tekintve. A réteghez tartozó férfiak 15–16 százalékának a felesége képzett ipari foglalkozású, illetve betanított munkás; a házasok 12, az élettársi kapcsolatban élők 15 százalékának partnere pedig szakképzetlen munkás vagy nem kötődik a munkaerőpiachoz.

*4.1. A képzett technikus, irodai, szolgáltatási foglalkozású férfiak
párkapcsolati jellemzői*
*Conjugal characteristics of the qualified male technicians, office workers
and of the male workers in service industry*

A nő társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=201 954)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	20,4	15,9
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	44,1	46,9
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	7,0	7,4
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	16,5	15,0
Egyéb	11,9	14,8
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=25 084)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	17,7	16,7
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	51,3	53,4
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	6,3	6,7
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	15,2	11,9
Egyéb	9,5	11,3
Összesen	100,0	100,0

A réteghez tartozó nők többsége heterogám kapcsolatban él; a legtöbbször párja – 43–44 százaléknyi arányban – képzett ipari foglalkozású vagy betanított munkás (4.2. tábla). Ellentétben a felső rétegekhez tartozó nőkkel, itt a férfiakénál valamivel nagyobb a „magasabb szintről” és kisebb az „alacsonyabb szintről választók” aránya.

4.2. *A képzett technikus, irodai, szolgáltatási foglalkozású nők
párkapcsolati jellemzői*
*Conjugal characteristics of the qualified female technicians, office workers
and of the female workers in service industry*

A férfi társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=684 424)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	24,5	17,3
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	12,8	15,2
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	11,8	13,2
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	44,3	43,3
Egyéb	6,6	11,0
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=68 971)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	13,8	16,7
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	18,4	20,0
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	11,8	11,4
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	48,3	41,7
Egyéb	7,7	10,2
Összesen	100,0	100,0

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A párkapcsolatban élő nem mezőgazdasági kisfoglalkoztató, vállalkozó férfiak 18–20 százalékának van ugyanehhez a társadalmi réteghez tartozó partnere (5.1. tábla). A többség – a fiatalok 42–46 százaléka – azonban olyan család tagja, amelyben a feleség képzett szolgáltatási, irodai foglalkozású. Az élettársi kapcsolaton alapuló párok körében ebben az esetben is magasabb a rosszabb státusú társsal élők részaránya, mint a házasok között: az érintett vállalkozó férfiak 16 százalékának a partnere szakképzetlen munkás, illetve nincs (vagy soha nem is volt) munkaviszonya; ez a házaspárok 12 százalékára igaz. A házas vállalkozó nők 33, az élettársi kapcsolatban élők 32 százalékának a társa is ehhez a réteghez tartozik; 27–28 százalékuk férje képzett ipari foglalkozású vagy betanított munkás. Rájuk is érvényes az a megfigyelés, hogy a rosszabb

státusú partnerrel élők aránya az élettársi kapcsolaton alapuló családokban a magasabb (5.2. tábla).

*5.1. A nem mezőgazdasági kisfoglalkoztató, vállalkozó férfiak
párkapcsolati jellemzői
Conjugal characteristics of the non-agricultural small businessmen*

A nő társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=224 435)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	19,3	15,0
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	36,3	37,2
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	19,7	17,7
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	13,1	13,6
Egyéb	11,6	16,5
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=17 991)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	14,6	14,5
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	45,7	42,2
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	13,4	14,1
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	14,1	11,9
Egyéb	12,2	17,3
Összesen	100,0	100,0

5.2. A nem mezőgazdasági kisfoglalkoztató, vállalkozó nők
párkapcsolati jellemzői
Conjugal characteristics of the non-agricultural small businesswomen

A férfi társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=132 503)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	21,8	16,5
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	10,6	12,0
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	33,2	31,6
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	26,9	27,8
Egyéb	7,5	12,1
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=9290)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	12,6	13,9
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	17,0	17,9
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	26,0	27,3
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	34,9	28,8
Egyéb	9,5	12,1
Összesen	100,0	100,0

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A képzett ipari foglalkozású, betanított munkát végző férfiak – ha nem a saját rétegükhöz tartozó társsal élnek együtt – leginkább szakképzett szolgáltatási, irodai réteghez tartozó partnerrel alkotnak családot; ez főleg a fiatal párokra jellemző (6.1. tábla). A réteghez sorolható nők többsége homogám háztartás tagja, az élettársi kapcsolatban élők egyötödének, a házások 14 százalékának a párja pedig szakképzetlen munkás vagy nem foglalkoztatott (6.2. tábla). Csakúgy mint a korábbiakban bemutatott társadalmi csoportok esetében, itt is az élettársi kapcsolatban élőkre a jellemzőbb a „lefelé irányuló választás”.

6.1. A képzett ipari foglalkozású, betanított munkát végző férfiak
párkapcsolati jellemzői
Conjugal characteristics of the industrial semi-skilled male workers

A nő társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=1 045 117)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	9,5	7,6
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	29,0	28,6
Nem mezőgazdasági kislefoglalkoztatók, vállalkozók	3,4	3,7
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	33,2	32,2
Egyéb	25,0	27,9
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=84 797)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	9,0	8,4
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	38,5	36,0
Nem mezőgazdasági kislefoglalkoztatók, vállalkozók	3,7	3,5
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	32,3	30,5
Egyéb	16,5	21,6
Összesen	100,0	100,0

6.2. A képzett ipari foglalkozású, betanított munkát végző nők
párkapcsolati jellemzői
Conjugal characteristics of the industrial semi-skilled female workers

A férfi társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=527 397)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	8,3	5,8
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	6,3	6,1
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	5,5	6,0
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	66,3	60,7
Egyéb	13,6	21,4
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=41 863)</i>		
Nagy- és középvállalkozók, vezetők, értelmiségiek	4,9	5,5
Technikusi, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	8,9	7,7
Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, vállalkozók	5,9	5,5
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	65,9	60,6
Egyéb	14,4	20,7
Összesen	100,0	100,0

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A munkaerőpiachoz laza szálal kötődő családok társadalmi-foglalkozási rétegek szerinti helyzetét vizsgálva nagyon lényeges különbségek fedezhetők fel a két vizsgált párkapcsolati forma szerint (7.1. és 7.2. tábla). Az élettársi viszonyban élők között jóval nagyobb a homogám kapcsolatok és lényegesen kisebb a „magasabb szintről választók” hányada, főleg a férfiak körében. Például az élettársi kapcsolaton alapuló olyan fiatal családok 45 százaléka esetében, amelyekben a férfi munkaerő-piaci szempontból rendkívül kedvezőtlen helyzetű, a nő is az. A házaspárokat illetően ez az arányszám alacsonyabb, 33 százalék.

*7.1. A munkaerőpiacról kiszakadó, (még) soha nem dolgozó férfiak
párkapcsolati jellemzői*
*Conjugal characteristics of the males being out of the labour market who have
never worked*

A nő társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=84 701)</i>		
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	24,5	19,5
Egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők	15,1	14,2
Munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívak, akik még nem dolgoztak	24,4	43,0
Egyéb	36,0	23,3
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=13 889)</i>		
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	22,7	18,1
Egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők	9,0	9,5
Munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívak, akik még nem dolgoztak	33,5	44,9
Egyéb	34,8	27,5
Összesen	100,0	100,0

7.2. *A munkaerőpiacról kiszakadó, (még) soha nem dolgozó nők
párkapcsolati jellemzői*
*Conjugal characteristics of the females being out of the labour market who
have never worked*

A férfi társadalmi rétege	Százalék	
	A párkapcsolat típusa	
	házaspár	élettársi kapcsolat
<i>Az összes pár (N=25 630)</i>		
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	50,0	33,3
Egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők	12,6	18,1
Munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívak, akik még nem dolgoztak	10,3	28,5
Egyéb	27,2	20,1
Összesen	100,0	100,0
<i>Azok a párok, amelyeknek a férfi tagja 25–29 éves (N=6911)</i>		
Képzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	42,2	31,9
Egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők	13,7	17,3
Munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívak, akik még nem dolgoztak	15,1	25,8
Egyéb	29,0	25,0
Összesen	100,0	100,0

Megjegyzés: A felmérés idején nem dolgozók az utolsó munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójukkal szerepelnek.

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A log-lineáris elemzés eredményei

Az előzőekben a leíró statisztika eszközeivel igyekeztünk feltárni a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők munkaerőpiaci/foglalkozási jellemzőinek különbségeit. A következőkben ennél tovább megyünk, és ún. *log-lineáris* modellekkel kísérjük meg meghatározni a leglényegesebb differenciákat. Ahhoz azonban, hogy helyesen értelmezhesük a modellekből származó eredményeket, elengedhetetlen magának a statisztikai eszköznek a rövid bemutatása.

A házasodási mintákkal foglalkozó elemzések alapja általában egy olyan kereszt tábla, amely a partnerek iskolázottságának vagy foglalkozásának együttes megoszlását tartalmazza. Ennek elemzése során az érdeklődés középpontjában a főatlón elhelyezkedő arányszámok – az ún. *abszolút homogámiaindexek* – állnak, hiszen ezek képviselik a homogám párkapcsolatok arányát. Azonban

már a (házassági) mobilitáskutatások korai generációjához tartozó tanulmányok némelyikében is megjelenik az a felismerés, hogy a párválasztásnak kizárólag abszolút arányszámok alapján történő vizsgálata bizonyos tekintetben hibás következtetésekre vezethet (Berent 1954). Az a tény, hogy a párok jelentős hányada a házassági tábla főátlóján kívül helyezkedik el, nem feltétlenül jelenti a heterogámia magas szintjét. Ez részben következhet abból, hogy az adott szempontból (pl. foglalkozási helyzet) a férfiak és nők népességen belüli megoszlása lényegesen eltér egymástól. Ebben az esetben viszont a homogám házasságok arányának természetesen alacsonyabbnak kell lennie, mint egyenes eloszlás esetén. Ezért a partnerválasztási mintázatok elemzésekor helyesebb az ún. *relatív homogámia* indexekre támaszkodni, ahogyan azt a későbbi kutatások teszik.

Az 1970-es évek mobilitáskutatásainak központi kérdésévé vált a társadalmi szerkezet változásából adódó átrétegződés vizsgálata. A szakértők legfőbb érvként azt hozzák fel, hogy adott szerkezeti változások mellett nem kerülhetnek többen a korábbinál jobb helyzetbe, mint amennyit a szerkezet megenged, így hiábavalónak tűnik az egyének társadalmi helyzetük javítását célzó minden erőfeszítése. Ezzel az elméleti feltevessel párhuzamosan jelent meg egy új vizsgálati módszer, a log-lineáris elemzés, amely lehetőséget ad a strukturális hatások elkülönítésére és elemzésére (Hauser 1978). A szóban forgó technika természetesen nemcsak a mobilitási tendenciák, hanem a párkapcsolati táblák analízisére is használható. Az eljárás alapja az ún. *esélyhányadosok* kiszámítása; ezek az arányszámok – a mi tárgykörünkre vonatkoztatva – azt mutatják meg, hogy bizonyos társadalmi csoportokba tartozóknak más paraméterekkel rendelkezőkhöz viszonyítva milyen esélyük van arra, hogy egy adott társadalmi csoportba tartozó egyénnel kössenek házasságot.

Az esélyhányadosokra épülő log-lineáris elemzés során olyan modelleknek a tényleges adatokhoz való illeszkedését teszteljük, amelyek az egyének társadalmi jellemzői között különböző természetű és erősségű kapcsolatokat fogalmaznak meg. Tekintsük példaként a háromdimenziós házassági táblát. Ebben a férj és a feleség társadalmi helyzetének összefüggését mutatjuk be különböző történeti időszakokra nézve, vagyis a homogámia/heterogámia időbeli változását dokumentáljuk. A házastársak társadalmi pozíciója közötti kapcsolatot interakciónak nevezzük. A hipotetikus modelleket úgy konstruáljuk, hogy azokba különböző interakciókat építünk be, majd a modellekből nyert adatokat hasonlítjuk össze a tényleges adatokkal. Most pedig térjünk rá az általunk alkalmazott eljárásokra.

Jelöljük t -vel a párkapcsolat típusát (házasság vagy együttélés), i -vel és j -vel a t típusra vonatkozó párkapcsolati tábla tetszőleges celláját. Ebben az esetben az n_{ijt} -vel jelölt gyakoriság azoknak a párkapcsolatoknak a megfigyelt számát mutatja, ahol t együttélési formában (pl. házasságban) a férfi partner az i -edik (pl. magasan képzett értelmiségi), a női partner a j -edik (pl. képzett szolgáltató-

si foglalkozású) rétegbe tartozik. Statisztikai elemzésünk „bemenő” adatait ezen gyakoriságok várható értékei (m_{ijt}) alkotják. Modelljeink szerkesztése során arra törekedtünk, hogy azok a lehető legtakarékosabban, néhány paraméter segítségével, de a lehető legprecízebben becsüljék meg ezeket az értékeket.

Tekintsük első modellünket:

$$\log(m_{ijt}) = \lambda + \lambda_i^H + \lambda_j^W + \lambda_t^T + \lambda_{it}^{HT} + \lambda_{jt}^{WT} . \quad (1. \text{modell})$$

Az egyenlet bal oldalán találjuk függő változónkat, a háromdimenziós párkapcsolati tábla egy tetszőleges celláját. A jobb oldalon olyan magyarázó változók szerepelnek, amelyeket a különböző dimenziók (típus, a férfi partner munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciója, a női partner réteghelyzete) szerint adódó széleloszlások és bizonyos peremeloszlások közötti kapcsolatok (az interakciók) határoznak meg. Első modellünk esetében ezek a magyarázó változók a következők: a λ_i^H főhatás fejezi ki a férfiak rétegek szerinti megoszlását a nők munkaerő-piaci helyzetétől és a kapcsolat típusától függetlenül. Hasonlóképpen értelmezhetjük a λ_j^W paramétert is, azzal a különbséggel, hogy ez a feleségekre (a női partnerekre) vonatkozik. A λ_{it}^{HT} interakciós tag képes kezelni a férfiak munkaerő-piaci/foglalkozási pozíció szerint eltérő összetételét a két együttélési formában; ugyanez érvényes a λ_{jt}^{WT} paraméterre is, csak éppen a feleségekre vonatkoztatva. Kiinduló modellünk viszont azt feltételezi, hogy a partnerek réteghelyzete között sem a házasságok, sem az élettársi kapcsolatok esetében nincs összefüggés, azaz a párkapcsolatok teljesen véletlenszerűen jönnek létre. (Ezért is nevezik az ilyen típusú egyenleteket a teljes függetlenség modelljének.) Ez a feltételezés persze – ahogy már az eddigiekből is kiderült – feltehetően hamis.

Második modellünkben ezért továbblépünk, és bevonjuk a partnerek réteghelyzete közötti kapcsolatot kifejező interakciót is, mégpedig a következő formában:

$$\log(m_{ijt}) = \lambda + \lambda_i^H + \lambda_j^W + \lambda_t^T + \lambda_{it}^{HT} + \lambda_{jt}^{WT} + \lambda_{ij}^{HW} . \quad (2. \text{modell})$$

A λ_{ij}^{HW} tag szerepeltetésével azt a hipotézisünket juttatjuk kifejezésre, hogy a férfiak és a feleségek társadalmi jellemzői között van statisztikai kapcsolat, ugyanakkor ez az összefüggés párkapcsolati típusonként nem különbözik.

A következő lépésben egyrészt megpróbáljuk megbecsülni, hogy mennyire szoros a partnerek réteghelyzete közötti kapcsolat, másrészt azt teszteljük, hogy valóban egyformának tekinthető-e a munkaerő-piaci/foglalkozási státuson nyugvó partnerszelekció a házasságok és az élettársi kapcsolatok esetében. Ennek érdekében viszont komplexebb modellépítési stratégiára van szükségünk, ezért alkalmazzuk az ún. UNIDIFF statisztikai modelleket (Xie 1992). Tekintsük a következő egyenletet:

$$\log(m_{ijt}) = \lambda + \lambda_i^H + \lambda_j^W + \lambda_t^T + \lambda_{it}^{HT} + \lambda_{jt}^{WT} + \beta_t \psi_{ij}. \quad (3. \text{modell})$$

Láthatjuk, hogy a 2. modellben szereplő λ_{ij}^{HW} interakciós tagot kicseréltük egy olyan kapcsolategyüttesre, amely két összetevőből áll: a ψ paraméterből, amely a partnerek rétegpozíciója közötti összefüggés párkapcsolati típustól független részét tartalmazza és a β_t paraméterből, amely ezen asszociáció erősségét fejezi ki a két együttélési forma esetében. Az ilyen típusú modellek nagy előnye, hogy a különböző társadalmi jellemzők differenciáit takarékosan, „egy számmal” fejezi ki. A hangsúly a β_t paramétereken van, amelyek értelmezése a következő. Válasszuk egyik párkapcsolati típust viszonyítási alapnak – nálunk ez a házasság – és ezt jelöljük 1-gyel. Ekkor az ettől való pozitív eltérés (1 fölötti érték) az adott társadalmi kapcsolat – nálunk a partnerek réteghelyzete közötti összefüggés – szorosságának az erősebb voltát jelenti; míg a negatív eltérés (1 alatti érték) éppen fordítva, az interakció gyengeségére utal.

Térjünk most vissza 2. statisztikai modellünkhöz, a párok munkaerőpiaci/foglalkozási rétegek szerinti helyzete közötti kapcsolat egyneműségét feltételező egyenlethez, és tekintsük ezt kiindulási alapnak. A következőkben hipotéziseinket *csak a párkapcsolati tábla főátlójára* – a homogám együttélésekre – vonatkozóan fogalmazzuk meg.³ Az első hipotézisünk szerint a homogám kapcsolat valószínűsége más a házasságoknál és más az élettársi kapcsolatok esetében, de az eltérés iránya és mértéke minden egyes társadalmi réteg esetében ugyanaz:

$$\log(m_{ijt}) = \lambda + \lambda_i^H + \lambda_j^W + \lambda_t^T + \lambda_{it}^{HT} + \lambda_{jt}^{WT} + \lambda_{ij}^{HW} + \alpha_t d_{ij}. \quad (4. \text{modell})$$

A fenti egyenletben a d_{ij} változó 1-es értéket vesz fel a tábla főátlóján lévő cellák esetében – tehát amikor az i egyenlő j -vel –, és 0-át, ha a főátlón kívüli cellákról van szó. Ennek a változónak a modellben való szerepeltetésével adunk kitéüntetett szerepet a homogám típusú házasságoknak. Az α_t paraméter a homogám partnerkapcsolatoknak a két együttélési formában megmutatkozó különbségeire utal, és értelmezése a fentiekben tárgyalt β együttható interpretációjához hasonló, azzal a megszorítással, hogy itt a referenciának tekintett házasságban élőkhez nem az 1-es, hanem a 0 értéket kapcsoljuk.

A következő modellünkben azzal a feltételezéssel élünk, hogy a homogámia valószínűsége nemcsak a két párkapcsolatban más és más, hanem munkaerőpiaci/foglalkozási rétegenként is eltérő:

$$\log(m_{ijt}) = \lambda + \lambda_i^H + \lambda_j^W + \lambda_t^T + \lambda_{it}^{HT} + \lambda_{jt}^{WT} + \lambda_{ij}^{HW} + \alpha_{it} d_{ij}. \quad (5. \text{modell})$$

³ Ez azt jelenti, hogy eltekintünk a főátlón felüli és az azon aluli celláktól.

A d_{ij} változó itt is a főátló megjelölésére szolgál, az α együttható pedig az élettársi kapcsolatok esetében mutatja a különböző rétegekre vonatkozó homogámia esélyét a házasságban élőkhez viszonyítva.

A definiált öt modell eredményeit az összes párra nézve a δ ., a fiatal párokat (a férj 35 év alatti) tekintve a 9. és a fiatal dolgozó (mindkét partner foglalkoztatott) párokat illetően a 10. tábla tartalmazza⁴. Illeszkedési statisztikák alapján tudjuk eldönteni, hogy melyik a legalkalmasabb modellünk, vagyis az előre megfogalmazott hipotetikus kapcsolatrendszerek közül melyik áll a legközelebb a valósághoz. Erre a célra a likelihoodhányados-teszt⁵ és az ún. BIC-statisztikát⁶ (Raftery 1986) használjuk. Nagyon leegyszerűsítve, minél alacsonyabb ezen utóbbi mutató értéke, annál jobbnak tekinthető az adott modell, vagyis a legalacsonyabb BIC-értéket felvevő változat írja le a leginkább valószínűleg a partnerek különböző jellemzői közötti tényleges kapcsolatrendszert.

⁴ A statisztikai becslések az ún. LEM programcsomag segítségével történtek, amelyet kifejezetten log-lineáris technikák alkalmazására dolgoztak ki (Vermunt 1993).

⁵ Kiszámítási módja: $L^2 = 2 \sum n_{ij} \log(n_{ij}/m_{ij})$, ahol n_{ij} a házassági tábla egy adott cellájának megfigyelt gyakorisága és m_{ij} ugyanazon cella várható gyakorisága.

⁶ Kiszámítási módja: $L^2 - df \log(N)$, ahol a L^2 a likelihoodhányados-statisztikát, a df a szabadságfokot, N a mintaelemszámot jelöli.

8. Párkapcsolati mintázatok a házasságok és az együttélések esetében:
 a modellek illeszkedése és paraméterei – az összes pár
*Conjugal patterns of marriages and cohabitation: fitting and parameters of
 the models, all couples*

Modell	Szabad- ságfok ⁷	L ²	BIC	Paraméterek
1) Teljes heterogámia mindkét párkapcsolattípusban (teljes függetlenségi modell)	72	136076,889	135135,356	
2) Egyforma természetű kapcsolat a partnerek munkaerőpiaci/foglalkozási jellemzőiben	36	304,427	-166,338	
3) A partnerek jellemzői közötti összefüggés más a házasoknál és más az élettársi kapcsolatban élőkénél, de a különbség természete és mértéke minden réteg esetében ugyanaz	35	303,548	-154,141	$\beta_{\text{élettárs}} = 1,0008$
4) A homogámia mértéke mindkét párkapcsolatban más és más, de a különbségek iránya és mértéke minden réteg esetében ugyanaz	35	297,380	-160,309	$\alpha_{\text{élettárs}} = 0,0292^*$
5) A homogámia mértéke mindkét párkapcsolatban más és más, és a különbségek természete és mértéke rétegenként eltérő	29	212,728	-166,500	$\alpha_{\text{elit_élettárs}} = -0,3816$ $\alpha_{\text{alsóért_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{közep_élettárs}} = 0,0932$ $\alpha_{\text{vállalkozó_élettárs}} = -0,165$ $\alpha_{\text{szakbet_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{képzetlen_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{kiszakadó_élettárs}} = 0,191$

* (szignifikancia): $p < 0,05$

n.s.: nem szignifikáns

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

⁷ A kiszámítás módja: Az elemzésben szereplő cellák száma mínusz a log-lineáris paraméterek száma. Pl. az 1. modell esetében a cellák száma 98 ($7 \times 7 \times 2$), a log-lineáris paraméterek száma 26 (1 λ paraméter [a főhatás], 6 λ^H paraméter [a munkapiacról kiszakadó férj jelenti a referenciát], 6 λ^W paraméter [szintén a munkapiacról kiszakadók alkotják a referenciát], 1 λ^T paraméter [a házások képezik a viszonyítási alapot], 6 λ^{HT} paraméter és 6 λ^{WT} paraméter). Tehát a szabadságfok: $(98 - 26) = 72$.

9. Párkapcsolati mintázatok a házasságok és az együttélések esetében:
 a modellek illeszkedése és paraméterei – a férj 35 év alatti
*Conjugal patterns of marriages and cohabitation: fitting and parameters of
 the models, husband is younger than 35*

Modell	Szabad- ságfok	L ²	BIC	Paraméterek
1) Teljes heterogámia mindkét párkapcsolattípusban (teljes függetlenségi modell)	72	24624,31	23797,51	
2) Egyforma természetű kapcsolat a partnerek munkaerőpiaci/foglalkozási jellemzőiben	36	134,724	-278,678	
3) A partnerek jellemzői közötti összefüggés más a házasoknál és más az élettársi kapcsolatban élőknel, de a különbség természete és mértéke minden réteg esetében ugyanaz	35	111,091	-290,823	$\beta_{\text{élettárs}} = 1,0765$
4) A homogámia mértéke mindkét párkapcsolatban más és más, de a különbségek iránya és mértéke minden réteg esetében ugyanaz	35	106,221	-293,698	$\alpha_{\text{élettárs}} = 0,0965^{***}$
5) A homogámia mértéke mindkét párkapcsolatban más és más, és a különbségek természete és mértéke rétegenként eltérő	29	69,801	-298,217	$\alpha_{\text{elit_élettárs}} = -0,4514$ $\alpha_{\text{alsóert_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{közép_élettárs}} = 0,1127$ $\alpha_{\text{vállalkozó_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{szakbet_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{képzetlen_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{kiszakadó_élettárs}} = 0,25$

*** (szignifikancia): $p < 0,001$

n.s.: nem szignifikáns

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

*10. Párkapcsolati mintázatok a házasságok és az együttélések esetében:
a modellek illeszkedése és paraméterei – a férj 35 év alatti és
mindkét partner dolgozik*

*Conjugal patterns of marriages and cohabitation: fitting and parameters of the
models, husband is younger than 35 and both of the partners are working*

Modell	Szabad- ságfok	L ²	BIC	Paraméterek
1) Teljes heterogámia mindkét párkapcsolattípusban (teljes függetlenségi modell)	50	9343,343	285313,906	
2) Egyforma természetű kapcsolat a partnerek munkaerő-piaci/foglalkozási jellemzőiben	25	57,464	-207,373	
3) A partnerek jellemzői közötti összefüggés más a házasoknál és más az élettársi kapcsolatban élőknel, de a különbség természete és mértéke minden réteg esetében ugyanaz	35	57,400	-196,844	$\beta_{\text{élettárs}} = 1,006$
4) A homogámia mértéke mindkét párkapcsolatban más és más, de a különbségek iránya és mértéke minden réteg esetében ugyanaz	24	52,2285	-202,016	$\alpha_{\text{élettárs}} = 0,0423^*$
5) A homogámia mértéke mindkét párkapcsolatban más és más, és a különbségek természete és mértéke rétegenként eltérő	19	27,728	-173,549	$\alpha_{\text{elit_élettárs}} = -0,4915$ $\alpha_{\text{alsóért_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{közép_élettárs}} = 0,1158$ $\alpha_{\text{vállalkozó_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{szakbet_élettárs}} = \text{n.s.}$ $\alpha_{\text{képzetlen_élettárs}} = \text{n.s.}$

* (szignifikancia): $p < 0,05$

n.s.: nem szignifikáns

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A házastársak társadalmi jellemzői között függetlenséget feltételező modell nagyon távol áll a valóságtól, olyannyira, hogy az illeszkedést kifejező mutató – a BIC-statisztika – értéke pozitív és viszonylag magas akár a párok összességét, akár a 35 év alattiakat tekintjük. Nem így az az egyenlet, amely statisztikai kapcsolatot tételez a partnerek munkaerő-piaci/foglalkozási jellemzői között, és az összefüggés természetét, valamint erősségét mindkét párkapcsolatnál egyformának tekinti. Ez a modell mindhárom esetben meglehetősen jól illeszkedik a ténylegesen megfigyelt adatainkhoz, e szerint tehát a partnerszelekciónak

lényeges meghatározója a munkaerő-piaci/foglalkozási pozíció, ugyanakkor ebben a vonatkozásban nincs lényegi különbség a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők között.

Annak tisztázása érdekében, hogy valóban így van-e, mindkét partnerkapcsolati formára kiszámítottuk az esélyhányadosokat. Ezek megmutatják, hogy mely rétegek vannak egymáshoz közel, illetve melyek helyezkednek el egymástól nagyon távol, figyelembe véve a párkapcsolat-teremtési mintákat; továbbá van-e valamilyen különbség az egyes csoportok közötti „távolságban” aszerint, hogy valaki házasságban vagy élettársi kapcsolatban él.⁸

A 11.1. és a 11.2. táblából látható, hogy a munkaerő-piaci/foglalkozási hierarchia két szélén elhelyezkedő rétegek tagjai között a párkapcsolat nagyon ritka – legalábbis ami a fiatalokat illeti –, legyen szó házasságról vagy együttélésről. Például a nagyvállalkozó, a felső szintű vezető, az értelmiségi elithez tartozó férfiak több mint kétezerszer nagyobb eséllyel élnek együtt egy olyan nővel, aki szintén ennek a rétegnek a tagja, mint egy szakképzetlen fizikai foglalkozásával. Az esélyhányadosok alapján az is világos, hogy minél közelebb kerülünk a főátlóhoz – azaz a saját társadalmi csoporthoz –, annál nagyobb a heterogámia valószínűsége. Vagyis az elit, ha nem a saját kategóriájából választ társat, akkor azt leginkább az alsószintű vezetők, az alacsonyabb beosztású értelmiségiek, hivatalnokok közül teszi. Ehhez hasonlóan, a technikai, képzett irodai, szolgáltatási, kereskedelmi foglalkozásúakhoz a hierarchiában szomszédos rétegek tagjai – az alsó szintű értelmiségiek, a képzett ipari foglalkozásúak, a vállalkozók – állnak a legközelebb. A heterogám házasságban élő ipari szakmunkások és a betanított foglalkozásúak leginkább szakképzetlen munkásokkal alkotnak egy családot. Ez utóbbiak leggyakrabban a munkaerőpiacról kiszakadók közül választanak partnert.

A következő kérdés az, vajon az esélyhányadosok mértékében milyen különbségek mutatkoznak a házások és az élettársi kapcsolatban élők között. Úgy tűnik, hogy az elit – a nagyvállalkozók, a felső szintű vezetők, a magas beosztású értelmiségiek – esetében a házások olyan értelemben zártabb réteget alkotnak, mint az élettársak, hogy párkapcsolatuk nagyobb valószínűséggel homogám. Például amíg az ide tartozó házások férfiak száznyolcvanszor nagyobb eséllyel alkotnak párt egy szakértőként vagy felső szintű vezetőként dolgozó nővel, mint egy képzett ipari vagy betanított foglalkozásával, addig az élettársi

⁸ Példának okáért tekintsünk két férjet, az egyikük az i -edik a másikuk a j -edik rétegbe tartozik. Ebben az esetben az esélyhányados kiszámítási módja a következő:

$$n_{ii} \times n_{jj} / n_{ij} \times n_{ji}.$$

Az így kapott arányszám azt fejezi ki, hogy hányszor nagyobb az i -edik rétegbe tartozó egyénnek az esélye arra, hogy egy olyan partnert válasszon, aki szintén az i -edik kategória tagja – ahhoz viszonyítva, hogy egy, a j -edik rétegbe tartozó társat választ –, mint a j -edik munkaerő-piaci/foglalkozási csoport tagjának az esélye az i -edik rétegbe történő beházasodásra a j -edik csoportba való beházasodáshoz képest.

kapcsolatban élőknel ez a különbség kisebb, 132-szeres. A többi foglalkozási kategória esetében viszont a nem házas partnerkapcsolatok tűnnek zártabbnak, egyneműbbeknek.

11.1. A partnerválasztás esélyhányadosai munkaerő-piaci/foglalkozási helyzet szerint – házasságban élők, a férj 35 évnél fiatalabb
Employment/occupational status of the partners one compared with the other: chance ratio – married couples, husband is younger than 35

A férj rétege	A feleség rétege						
	Nagy- és közép-vállalkozók, felső szintű vezetők, szakértők	Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek	Technikusi irodai, képzett szolgáltatási fogl.	Vállalkozók	Képzett ipari foglalkozások, betanított munkát végzők	Egyszerű munkát végzők	Munkaerő-piacról kiszakadók
Nagy- és középvállalkozók, felső szintű vezetők, magasan képzett értelmiségiek	1	2,57	14,32	29,20	181,10	2646,9	90,60
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, magasan képzett technikus foglalkozásúak	2,57	1	2,83	6,47	12,45	105,61	27,37
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	14,32	2,83	1	2,56	2,75	13,91	11,96
Kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	29,20	6,47	2,56	1	8,49	42,60	13,23
Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	181,10	12,45	2,75	8,49	1	2,37	4,38
Egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők	2646,9	105,61	13,91	42,60	2,37	1	2,22
A munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívak, akik sohasem dolgoztak	90,60	27,37	11,96	13,23	4,38	2,22	1

11.2. A partnerválasztás esélyhányadosai munkaerő-piaci/foglalkozási helyzet szerint – élettársi kapcsolatban élők, a férfi partner 35 évnél fiatalabb
Employment/occupational status of the partners one compared with the other: chance ratio – couples living in cohabitation, male partner is younger than 35

A férfi rétege	A nő rétege						
	Nagy- és közép-vállalkozók, felső szintű vezetők, szakértők	Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek	Technikusirodai, képzett szolgáltatási fogl.	Vállalkozók	Képzett ipari foglalkozások, betanított munkát végzők	Egyszerű munkát végzők	Munkaerőpiacról kiszakadók
Nagy- és középvállalkozók, felső szintű vezetők, magasan képzett értelmiségiek	1	2,13	7,52	18,42	132,20	995,69	82,43
Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, magasan képzett technikus foglalkozásúak	2,13	1	3,17	7,29	15,90	180,68	39,02
Technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	7,52	3,17	1	3,22	3,41	19,91	17,98
Kisfoglalkoztatottak, önálló vállalkozók	18,42	7,29	3,22	1	10,36	71,46	26,01
Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak, betanított munkát végzők	132,20	15,90	3,41	10,36	1	2,77	5,87
Egyszerű (szakképzetlen) munkát végzők	995,69	180,68	19,91	71,46	2,77	1	2,66
A munkaerőpiacról kiszakadók, inaktívak, akik sohasem dolgoztak	82,43	39,02	17,98	26,01	5,87	2,66	1

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001.

A 8. táblában közölt harmadik modellel éppen annak tisztázása a célunk, hogy az esélyhányadosokban mutatkozó differenciák statisztikai értelemben lényegesek-e. Azt a hipotézisünket teszteljük tehát, hogy a partnerek munkaerő-piaci/foglalkozási jellemzői közötti összefüggés ugyan más a házások és más az élettársi kapcsolatban élők esetében, de a különbségek természete és nagyságrendje minden réteg esetében (statisztikai értelemben) azonos. Eredményünk az, hogy a párok összességére vonatkozó modellünk rosszabbul illeszkedik a tényleges adatokhoz, mint a második – a két partnerkapcsolati formánál azonos

természetű összefüggést tételező – egyenlet. Általánosságban elmondható tehát, hogy a partnerek munkaerő-piaci/foglalkozási pozíciójában szoros kapcsolat van, és ebben a tekintetben nincs lényeges különbség a házások és az együtt élők között. Azonban ha a fiatal párokra koncentrálunk, más következtetésre jutunk (9. tábla). Ekkor a harmadik modell illeszkedik jobban a megfigyelt adatokhoz. Ahogyan a vonatkozó becslés – a β paraméter – mutatja, az olyan párok esetében, amelyben a férfi 35 éven aluli, az élettársi kapcsolatok – munkaerő-piaci/foglalkozási értelemben – zártabbak, homogénebbek, mint a házások. Figyelemre méltó, hogy ha tovább szűkítjük a megfigyelték körét és csak azokra a fiatal párokra fókuszálunk, amelyeknek mindkét tagja foglalkoztatott, a statisztikák ismét a második modell illeszkedését mutatják jobbnak (10. tábla). Eszerint az aktív fiatal párok foglalkozási rétegek szerinti helyzetének összefüggése ugyanaz az élettársi kapcsolatban élőkénél, mint a házásoknál.

A következő két modell a foglalkozási homogámia mintázatának részletesebb feltárását szolgálja, továbbá igyekszik rávilágítani a párkapcsolati típusok ebben mutatkozó leglényegesebb különbségeire (ha vannak). A 4. modell mindhárom csoport – a párok összessége, a fiatalok és a fiatal dolgozók – esetében viszonylag jól illeszkedik az adatokhoz, és – az α paraméter segítségével – azt mutatja, hogy az élettársi kapcsolatban élők körében a munkaerő-piaci/foglalkozási homogámia erősebb, mint a házásoknál; különösen így van ez a fiatal párokat illetően. A 11. tábla esélyhányadosai viszont arra utalnak, hogy a homogámia mértékében vannak rétegenkénti különbségek a két párkapcsolati típusba tartozók között. Az 5. modell statisztikai eredményei alátámasztják ezt a feltételezést. Az elit az egyetlen réteg, amelyben a homogám kapcsolat valószínűbb a házások, mint az együttélők között; a többi esetben nem találunk szignifikáns különbséget, illetve az élettársi kapcsolatban élők esetében nagyobb az esélye az egynemű párkapcsolatnak. Leginkább a munkaerőpiactól távol lévőköt kell kiemelnünk mint olyan réteget, amelyben az együttélők között jóval nagyobb a homogámia valószínűsége, mint a házásoknál; hangsúlyozottan igaz ez a fiatal párokra.

Összegzés

A partnerek munkaerő-piaci/foglalkozási rétegek szerinti helyzete nagyon erősen összefügg egymással. A kapcsolat természetét illetően csak a fiatalok körében mutatkoznak lényeges különbségek a házások és az élettársi kapcsolatban élők között, azaz ebben a korosztályban – amelyben a házások egyébként is kisebbségben vannak – némileg nagyobb a homogámia valószínűsége az együttélők esetében. Ez leginkább a legkedvezőtlenebb munkaerő-piaci helyzetűek körében van így, akik amellet, hogy arányukban felülreprezentáltak az élettársi kapcsolatokban, lényegesen nagyobb valószínűséggel alkotnak párt

ilyen formában, mint a házaspárként. A gyenge munkaerő-piaci státusú fiatal párok jelentős hányada tehát élettársi kapcsolatot tart fent, és erőforrásai szűkössége miatt nem is válthatja ezt házasságra. Ugyanakkor a társadalmi hierarchia másik pólusán, az elitben nemcsak a házasság előfordulási gyakorisága nagyobb, hanem annak homogám volta is. Eszerint a nagyvállalkozók, a felső szintű vezetők és a magas beosztású értelmiségiek lényegesen nagyobb valószínűséggel élnek házasként olyan partnerrel, aki szintén ehhez a társadalmi csoporthoz tartozik, mint ha élettársi kapcsolatot tartanak fent. Ez utóbbi esetben viszont jóval nagyobb az alacsonyabb szintről történő választás esélye.

Az elméleti megközelítésekre visszatérve, elemzéseink leginkább az „informális házasság” hipotézisét támasztják alá, hiszen munkaerő-piaci/foglalkozási szempontból nem találtunk lényeges eltérést a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők partnerszelekciós mechanizmusaiban. Kérdés azonban, hogy a partnerek egyéb jellemzőit – családi hátterüket, iskolai végzettségüket – tekintve is hasonló eredmények adódnak-e. Tisztázandó az is, hogy a házasságokban, illetve az élettársi kapcsolatokban a párválasztási mintázatok ugyanúgy változnak-e a történelmi idő és az egyéni életút függvényében. Minderre csak az elkövetkező vizsgálatok adhatnak választ.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R.* (1991): A házasságok társadalmi helyzete egymáshoz viszonyítva. In: Utasi Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest: Gondolat. 20–39.
- Andorka R. – Harcsa I. – Kulcsár R.* (1975): A társadalmi mobilitás történelmi tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények, 343. 114–126.
- Becker, G. S.* (1974): A Theory of Marriage. In Schultz, T. W. (szerk.): Economics of the Family, Marriage, Children and Human Capital. Chicago–London: University of Chicago Press. 299–344.
- Berent, J.* (1954): Social Mobility and Marriage: A Study of Trends in England and Wales. In: Glass, D. V. (szerk.): Social Mobility in Britain. London: Routledge. 321–346.
- Blackwell, D. L. – Lichter, D. T.* (2000): Mate Selection among Married and Cohabiting Couples. Journal of Family Issues, 21. 275–302.
- Brines, J. – Joyner, K.* (1999): The ties that bind: Principles of cohesion in cohabitation and marriage. American Sociological Review, 64: 333–355.
- Bukodi E.* (2004): Ki kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon. Budapest: Századvég.
- Bukodi E. – Záhonyi M.* (2004): A társadalom rétegződése. Népszámlálás 16. kötet. Budapest: KSH.
- Bukodi E. – Kovács M. – Záhonyi M.* (2005): A háztartások rétegződése. Népszámlálás 25. kötet. Budapest: KSH.
- Bukodi E. – Altorjai Sz. – Tallér A.* (2005): A társadalmi rétegződés aspektusai. Társadalomstatistikai Füzetek. Budapest: KSH.

- Carlson, E. – Klinger A.* (1987): Partners in Life: Unmarried Couples in Hungary. *European Journal of Population*, 3. 85–99.
- Csernák J.* (1992): Házasság és család: a demográfiai változások újabb irányvonalai és összefüggései. *Demográfia*, 1. 87–112.
- Harcza I. – Kulcsár R.* (1986): Társadalmi mobilitás és presztízs. Budapest: KSH.
- Hauser, R. M.* (1978): A Structural Model for the Mobility Table. *Social Forces*, 56. 919–953.
- Henz, U. – Sundström, M.* (2001): Partner Choice and Women's Paid Work in Sweden: The Role of Earnings. *European Sociological Review*, 17. 295–316.
- Hout, M.* (1982): The Association between Husbands' and Wives' Occupations in Two-earner Families. *American Journal of Sociology*, 88. 397–409.
- Jepsen, L. K. – Jepsen, C. A.* (2002): An Empirical Analysis of the Matching Patterns of Same-sex and Opposite-sex Couples. *Demography*, 39. 435–453.
- Kalmijn, M.* (1991): Status Homogamy in the United States. *American Journal of Sociology*, 97. 496–523.
- Kalmijn, M.* (1994): Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology* 100. 422–452.
- Klinger A.* (1996): Magyarország népességfejlődése. *Statisztikai Szemle*, 8–9. 629–650.
- Kulcsár R.* (1978): A házasság mint a társadalmi átrétegződés egyik „csatornája”. *Statisztikai Szemle*, 56. 516–631.
- Lipset, M. S. – Bendix, R.* (1959): *Social Mobility in Industrial Society*. London: Heinemann.
- Mare, R.* (1991): Five Decades of Educational Assortative Mating. *American Sociological Review*, 56. 15–32.
- Raferty, A. E.* (1986): Choosing Models for Cross-classifications. *American Sociological Review*, 51. 145–146.
- Schoen, R. – Weinick, R. M.* (1993): Partner Choice in Marriages and Cohabitations. *Journal of Marriage and the Family*, 55. 408–414.
- Spainer, G.* (1985): Cohabitation in the 1980s: Recent Changes in the United States. In Davis, K. (szerk): *Contemporary Marriage: Comparative Perspective on a Changing Institution*. New York: Sage.
- Szukicsné Serfőző K.* (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 4. 445–476.
- Thirring G.* (1898): *Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve, 1895–1896*. Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatala.
- Vermunt, J. K.* (1993): LEM: Log-linear and Event History Analysis with Missing Data Using the LEM Algorithm. WORC Paper. Tilburg University.
- Vukovich Gy.* (1962): A három alapvető társadalmi réteg házassági mobilitása. *Demográfia*, 3. 288–314.

Tárgyszavak:

Házasság
Házasságszociológia
Családdemográfia

PARTNER SELECTION IN MARRIAGE AND COHABITATION*Abstract*

This article examines the patterns of occupational class assortative mating or homogamy among married and cohabiting couples. The analysis is based on data from the last (2001) census. Log-linear models of partners' cross-classified occupational data provide several conclusions. First, married and cohabiting couples are highly homogamous with respect to their occupational class. Second, in general, there are no significant differences in the patterns of occupational homogamy/heterogamy between married and cohabiting couples. Third, for young couples married ones are less homogamous than cohabiting ones. Fourth, there are substantial social class differences in the strength of homogamy. For couples in consensual union the homogamy is the strongest for those excluded from the labour market, while for married couples the incidence of homogamy is highest for those in class of high managers and high professionals. Fifth, women in cohabitation are less likely than married women to be living with partners with higher occupational class than themselves.

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS A POLITIKAI VÁLTÓGAZDASÁG DEMOGRÁFIAI HATÁSAI*

SZAKOLCZAI GYÖRGY

A magyar népesedés alakulását és ennek megfelelően a népesedési kérdések vizsgálatát a legutóbbi évtizedekben és különösképpen a legutóbbi években öt alapvető és hosszú távú irányzat határozta meg:

- a születési arányszám csökkenése;
- a házasságkötések számának csökkenése;
- a terhességmegszakítások számának korábbi növekedése, majd az utóbbi időben bekövetkezett csökkenése;
- az utóbbi időben a halálozás csökkenése és a várható életkor növekedése; valamint
- a társadalom elöregedése és ennek messzemenő gazdasági hatásai.

Itt csak a fentieket taglaló legújabb irodalomra utalhatunk. A legfontosabb kérdés természetesen a termékenység. Ennek hosszabb távú, az 1880-as évekre is visszatekintő alakulásával *Szukicsné* (2000) foglalkozott, kiemelve az 1990 utáni nagymértékű csökkenését. Ezeket a kritikus 1990-es éveket és az ezredforduló idejét tárgyalja *Kamarás* (2001), részletesen bemutatva a családalapítás és gyermekvállalás szociológiai meghatározóit és demográfiai mutatószámait. Ennek az időszaknak az eseményeit elsősorban a rendszerváltás és a transzformációs recesszió határozta meg. Ezzel az alapvető változással és ennek a gyermekvállalásra gyakorolt hatásaival *Spéder* (2003a) (2003b) foglalkozik. A termékenység és a népesedés alakulása nagymértékben függ a családpolitikától. Az 1980 utáni magyar és kelet-közép-európai családpolitikai intézkedéseket és ezek feltehető hatásait *Tárkányi* (2002) mutatja be, egy másik munkájában (*Tárkányi* 2003) kiterjesztve ezt az összehasonlítást egyes nyugat-európai országokra is. Ennek a legutóbbi másfél évtizednek az eseményei egészen más-

* A szerző ezúton köszöni meg a Központi Statisztikai Hivatal és a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet munkatársainak és személy szerint Spéder Zsoltnak, Kamarás Ferencnek és Hilbert Lászlónénak, a Medián Közvélemény- és Piackutató Szolgáltató Kft.-nek és személy szerint Hann Endrének, a TÁRKI Társadalomkutató Intézet Rt.-nek és személy szerint Gábos Andrásnak, hogy a munka elvégzéséhez szükséges kiinduló adatokat rendelkezésre bocsátották, Cseh-Szombathy Lászlónak és Vukovich Györgynek, továbbá a Demográfia szerkesztőségének, személy szerint Spéder Zsoltnak, Hablicsek Lászlónak, Kamarás Ferencnek, Ságbi Gábornak és Őri Péternek a kézirat elolvasását, valamint értékes megjegyzéseiket és tanácsaikat. A megmaradó hibákért csak a szerző felelős.

ként alakultak, mint ahogy ezt korábban feltételezni lehetett. Az előzetes elképzelések és a tények összevetése érdekes következtetésekre vezethet, erre vállalkozott a KSH Népeségtudományi Intézetének egy terjedelmes jelentése (A népesedés és a népesedéspolitikai a hosszú távú tervezés összefoglaló dokumentumaiban, 1968–1985).

A jelzett hosszú távú irányzatok alapja – eltekintve a halálozástól – a társadalom hagyományos értékrendjének és magatartásmódjának megingása és megváltozása, valamint a döntéshozatal racionális szempontjainak az előtérbe kerülése. Magyarozatuk ezért nagyrészt szociológiai tényezőkből keresendő. Hogy terjedelmi okokból ismét csak a legutóbbi irodalomra utaljunk, a gyermekvállalás motívumainak magyarozatával – az előző bekezdésben már bemutatott munkákon kívül – *Borchardt* és *Stöbel-Richter* (2004), a (nem)házasodás motívumaival és összefüggéseivel pedig *Bukodi* (2004) foglalkozik. A terhességmegszakításoknak a jogi szabályozással való összefüggése különösképpen nyilvánvaló, ezt *Balogh Hajnalka* (2000) tárgyalja, hazai számszerű alakulásáról *Kamarás* (2000), míg nemzetközi irányzatairól *Tárkányi* (2000) számol be. A társadalom elöregedésének messzemenő, a jóléti állam fenntartásának lehetőségeit és jövőjét is befolyásoló következményei vannak, ezeket *Mellár* (2003) mutatja be. A tárgyalt hosszú távú irányzatokat az ideológia és a politika is befolyásolja. Erre sokan rámutattak, legutóbb *Tárkányi* (2000, 29. o.) azt írta, hogy „világszerte megfigyelhető, hogy – a női emancipáció ügyének támogatásával összekapcsolva – inkább a baloldali pártok támogatták az abortusz minél szélesebb körű jogi lehetőségét, míg a jobboldali pártok ellenezték azt”, de ennek a kérdésnek önálló irodalmáról nem tudunk.

Mindeddig csak a hosszú távú irányzatokról volt szó, felvetődik azonban az a kérdés, hogy a demográfiai mutatószámokat nem alakítják-e rövidebb távon érvényesülő gazdasági és politikai változások, sőt akár a közhangulat vagy társadalmi-magatartásbeli divatok. Ez a publikáció ezt a kérdést veti föl.

A gazdasági helyzet rövid távú változásai és a népesedés közti kapcsolat nyilvánvalónak látszik. Egy gazdasági válságnak vagy a tőzsdei árfolyamok összeomlásának szükségképpen hatással van az öngyilkosságok számára. Ugyanez érvényes a munkanélküliségre is. Ha az tartós és kiterjedt, növeli az öngyilkosságok, illetve csökkenti a házasságok és a születések számát vagy akár a várható élettartamot, és így befolyásolja a népmozgalmi mutatószámokat. Ha viszont rendeződik a gazdasági helyzet, nő a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatás, és optimista lesz a közhangulat, megköttenek az elhalasztott házasságok, megszületnek a korábban nem vállalt gyermekek – ha ugyan minderre van még lehetőség. Az ezzel foglalkozó kiterjedt történeti demográfiai irodalom idézésére itt nincs lehetőség, az 1990 utáni transzformációs válság ilyen jellegű hatásait viszont részletesen tárgyalják a fent megadott szakmunkák.

Teljes joggal vetődik fel a kérdés, hogy nincs-e hasonló kapcsolat a népese-
dési mutatószámok és a rövidebb távú társadalmi-politikai változások között.
Nem vitatható, hogy a több gyermek vállalása, a házasságnak az együttéléssel
és főként a rendezetlen párkapcsolattal szembeni preferálása és az abortusz
elutasítása konzervatív felfogás és magatartásmód, az ezzel ellentétes pedig
inkább szocialista vagy liberális. Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy a poli-
tikai mérleg egyik vagy másik irányba való átbillenése nem motiválja-e olyan
mértékben az uralkodó magatartásmódot, hogy ez még a demográfiai mutató-
számokban is észlelhető, noha ez a hatás a hosszú távú tendenciákkal szemben
csak másodlagos lehet. Ezen túlmenően még az a kérdés is felvethető, hogy
nem befolyásolja-e ugyanezeket a mutatószámokat az akár a társadalom egé-
szére vagy csak egy nagyobb részére kiterjedő optimizmus vagy pesszimizmus
is.

A most leírtak szerint mind a gazdasági, mind pedig az ideológiai, társadal-
mi és politikai megfontolások az optimizmus és a pesszimizmus ellentétpárjá-
hoz vezetnek át. Nem látszik teljesen megalapozatlannak az a feltevés, hogy az
optimista közhangulat – legyen ennek eredete gazdasági, társadalmi vagy poli-
tikai – kedvez a házassodásnak és a gyermekvállalásnak, és talán még a
terhességmegszakítások számát is csökkenti, a pesszimista közhangulat pedig
talán a házasság és a gyermekvállalás elutasítására vagy elhalasztására, és en-
nek megfelelően alkalmasint az abortuszok számának növekedésére is vezet.
Vajon nem lehetnek-e hasonló következményei az optimizmus és pesszimiz-
mus gazdasági, társadalmi és politikai okok által kiváltott hirtelen hullámainak
is, noha az ilyen indítékokat igencsak nehéz vagy akár lehetetlen számszerűsí-
teni?

Ez azt jelenti, hogy maga az optimizmus, azaz a pusztán remény vagy maga a
pesszimizmus, azaz a pusztán reménytelenség is valóságformáló erő lehet. Itt
egy alapvető fontosságú közgazdasági fogalomra és összefüggésre, a várakozá-
sok, az expektációk szerepére is utalnunk kell. Bizonyított tény, hogy ha a gaz-
dasági szereplők a gazdaság fellendülését vagy a tőzsdeindex javulását várják,
illetve fordítva, a fellendülés vagy a javulás – illetve a visszaesés vagy romlás –
már pusztán a várakozások hatására is bekövetkezik. Ez is a mellett szól, hogy
a kedvező politikai változás pusztán reményének, különösképpen, ha ez megala-
pozott, tényleges és mérhető demográfiai hatása is lehet. Amint ezt látni fogjuk,
a legutóbbi évtizedek magyar valóságában feltehetőleg ténylegesen érvényesül-
tek ilyen effektusok, bár ennek egyértelmű és egzakt bizonyítása nehéz vagy
akár lehetetlen is.

Ezek a kérdések azok, amelyek e sorok íróját, aki nem demográfus, de eh-
hez hasonló okok miatt egyszer már tett kirándulást a demográfia területére
(*Szakolczai 1976*), arra indították, hogy megkísérelje ezeknek az összefüggé-
seknek a megvizsgálását. A továbbiakban először azt elemezzük, hogy volt-e
befolyása a rendszerváltásnak, illetve az azt követő politikai váltógazdaság

eseményeinek az élveszületések, a házasságkötések és a terhességmegszakítások alakulására. Már most, a bevezetésben újólá hangsúlyozni kell, hogy ezek az összefüggések az alapvető, hosszú távú irányzatokhoz képest csak másodlagosak lehetnek, és a tudományág hagyományait követő bizonyításuk nehézséget okoz vagy akár lehetetlen.

1. A RENDSZERVÁLTÁS DEMOGRÁFIAI HATÁSAI

(1.1.) Az élveszületések. Arra, hogy a nagyobb politikai események – és így a rendszerváltás – számszerűen is kimutatható módon hathatnak a demográfiai mutatószámok alakulására, az hívta fel figyelmünket, hogy a születések száma 1990-ben és 1991-ben megnőtt. Az 1990. és 1991. évi születések esetében a gyermekvállalásra vonatkozó döntéseket – amennyiben és amilyen mértékben racionális választásról volt szó – 1989-ben és 1990-ben kellett meghozni. Ezeket az éveket Magyarországon olyan mértékben uralta a rendszerváltás, hogy lehetetlen nem gondolni a két esemény összefüggésére. Mi sem természetesebb, mint azt feltételezni, hogy ha megnőtt a születések száma, akkor ez a rendszerváltással járó általános optimizmusnak lehetett a következménye, a későbbi csökkenés pedig annak, hogy nyilvánvalóvá váltak az ezzel járó súlyos gazdasági problémák, így ez az optimizmus megtört, de akár pesszimizmusba is átválthatott. Hipotézisünket az is támogatja, hogy ekkor nem került sor a gyermekvállalást befolyásoló népesedéspolitikai intézkedésekre, tehát egyszerűen nincs más ok, amelynek a születésszám megnövekedése betudható lenne. Amennyire tudjuk, a születésszám ekkor tapasztalt növekedésének ilyen magyarázatával a demográfusok – talán kivétel nélkül – egyetértenek.

Az összefüggések érvényességének és az elsődleges feltevés realitásának tisztázása érdekében mutassuk be tehát ezeket a számokat. Az *1. tábla* az élveszületések számának alakulását és az egyes évek születésszámai közötti különbségeket mutatja be az ennek a cikknek a keretében vizsgált egész időszakra, tehát az 1980 és 2005 közti 26 évre.

1. Az élveszületések száma és változása az előző évhez képest, 1980–2005
Number of live births and the changes compared with the previous year,
1980–2005

Év	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Adat	148 673	142 890	133 559	127 258	125 359	130 200	128 204
Változás ^a	–	–5 783	–9 331	–6 301	–1 899	4 841	–1 996
Év	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Adat	125 840	124 296	123 304	125 679	127 207	121 724	117 033
Változás ^a	–2 364	–1 544	–992	2 375	1 528	–5 483	–4 691
Év	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Adat	115 598	112 054	105 272	100 350	97 301	94 645	97 597
Változás ^a	–1 435	–3 544	–6 782	–4 922	–3 049	–2 656	2 952
Év	2001	2002	2003	2004	2003 ^b	2004 ^b	2005 ^{b,c}
Adat	97 047	96 804	94 647	95 137	38 297	37 932	39 444
Változás ^a	–550	–243	–2 157	490	–	–365	1 512

Forrás: 1980–2004: A KSH és a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének közlése,
a KSH Statisztikai Évkönyveiben megjelentekkel megegyező adatok.
2005: Statisztikai havi közlemények, KSH, Budapest, 2005. július.

^a Változás az előző évhez képest.

^b Az első öt hónap adatai.

^c Előzetes, részben becsült adat.

Adataink szerint a születésszám folyamatos és nagymértékű csökkenése négy esetben állt meg, illetve váltott át növekedésbe: 1985-ben, 1990–91-ben, 2000-ben és végül 2004 utolsó és 2005 első hónapjaiban. Az első három növekedési szakasz lezárult, az utolsó még folyamatban van. Itt csak az első két szakasszal foglalkozunk, a másik kettő a következő fejezet tárgya.

Az 1985. és 1990–91. évi növekedési szakaszokat a születésszám korábbiánál sokkal kisebb mértékű csökkenése, gyakorlatilag stagnálása köti össze. Ennek általánosan elfogadott magyarázata a gyed bevezetése 1985. elején. Ez az érvelés racionális, és semmiképpen sem utasítható el, hogy az intézkedés az adott évben megnövelte, azután pedig gyakorlatilag szinten tartotta a születések számát. Van azonban alap annak feltételezésére is, hogy már az 1985. évi növekedésnek és az ez utáni csekély csökkenésnek vagy szinte stagnálásnak is volt politikai motívuma, nevezetesen a rendszerváltás előérzete. Ennek a feltevésnek az alátámasztására tekintsük át az 1983 végi, 1984. évi és az 1985. eleji legfontosabb politikai eseményeket. A történeti kronológia (Magyar történeti kronológia 1994) alapján a következőket célszerű kiemelni, szószerinti idézetben.

1983., az év folyamán: [...] A nemzeti jövedelem nem nő, az ipari termelés 1%-kal emelkedik, a mezőgazdasági termelés 3%-kal csökken, az építőipar teljesítménye 2%-kal csökken, a belföldi fogyasztás 2%-kal csökken, az egy lakosra jutó reáljövedelem nem változik. [...] Magyarország teljes külkereskedelmi forgalmának 36%-a a fejlett tőkés országokkal bonyolódik. [...]

1984. február 2–4. Először látogat Magyarországra brit miniszterelnök Margaret Thatcher személyében.

február 9. Meghal J. Andropov, a Szovjetunió Kommunista pártja főtitkára, a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke.

február 13–14. Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára vezetésével küldöttség utazik J. Andropov temetésére. – A 73 éves Konsztantyin Csernyenkó lesz a Szovjetunió Kommunista Pártjának új főtitkára.

április 17–20. Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter Magyarországon tartózkodik. – A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tanácskozási a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól.

április 19–20. A Varsói Szerződés Tagállamai Külügyminisztereinek Bizottsága ülészik Budapesten. Szerződést javasol a NATO-tagállamoknak a katonai erő alkalmazásáról való kölcsönös lemondásról és a békés kapcsolatok fenntartásáról.

november 6. Elsőpró fölényel ismét R. Reagant választják az Egyesült Államok elnökévé.

1985. március 10. Meghal K. Csernyenkó, a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára.

március 11. Mihail Gorbacsov a Szovjetunió Kommunista Pártja új főtitkára.

március 25–28. A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa. Középpontban a gazdasági problémák. Feladat a fizetőképesség további megőrzése, a legszélesebb értelemben vett reformpolitika folytatása. Szokatlanul kritikus hangú hozzászólások.

Ezek az események, amelyeket az idősebb olvasók most már nem tudnak fejből ilyen pontossággal felidézni és amelyekre a fiatalabbak nem emlékezhetnek, félreérthetetlenül jelzik, hogy a szovjet rendszer és ennek magyarországi függvénye közeledik az összeomláshoz. Azt a feltevést, hogy erre a fejleményre a magyar társadalom optimista közhangulattal és ennek folytán a születésszám 1985. évi megnövekedésével, majd ennek gyakorlatilag változatlan szintjével reagált, nem lehet eleve elutasítani. Különösképpen akkor nem, ha a rendszerváltásnak a születésszám alakulására gyakorolt pozitív hatását gyakorlatilag senki sem tagadja.

Amennyiben a társadalom nem reagált volna mindkét említett politikai változásra a születésszám növekedésével, véletlen egybeesésről lehetne beszélni.

1985 és 1990–91 együttesen viszont, még ha matematikai statisztikai jellegű bizonyító erővel nem is rendelkezik, alátámasztja a születésszám változásának politikai motiváltságát. Ebből természetesen nem következik, hogy a születésszám alakulását 1985-ben és az ezt követő években a gyed bevezetése nem befolyásolta volna. Az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a két hatás együtt érvényesült, erősítette egymást.

A demográfiai események azonban nem értékelhetők megfelelőképpen csupán a nyers mutatószámok alapján. Így vizsgálatunk szűkebb tárgya, a születések száma nyilvánvalóan függ a szülőképes korban lévő női népesség számától. Ezért, továbbá a különböző női korcsoportok eltérő demográfiai magatartása miatt is meg kell vizsgálnunk az ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések alakulását is. A számokat 2. tábla közli.

2. Az ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések száma és a teljes termékenységi arányszám, 1980–2004

Number of live births per 1000 women of given age and the total fertility rate, 1980–2004

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49	TTA ^a
1980	68,0	158,6	100,0	40,9	13,7	1,5	57,6	1,92
1981	62,4	155,9	100,6	40,6	12,8	1,5	55,7	1,88
1982	58,3	149,5	95,6	38,5	12,3	1,4	52,2	1,78
1983	53,3	145,4	94,2	37,6	12,0	1,3	49,8	1,73
1984	52,1	146,1	94,6	39,1	12,1	1,3	49,0	1,73
1985	51,5	152,5	102,9	43,0	13,6	1,4	50,9	1,83
1986	48,8	148,3	107,1	43,9	14,5	1,4	50,1	1,83
1987	47,1	145,4	107,1	44,3	14,7	1,5	49,2	1,81
1988	44,1	143,5	109,5	43,5	14,7	1,5	48,5	1,79
1989	40,8	141,8	110,7	43,9	15,3	1,6	47,9	1,78
1990	39,5	147,2	115,4	46,9	16,4	1,6	49,4	1,84
1991	38,1	146,1	117,4	49,7	16,8	1,8	49,7	1,86
1992	35,6	136,3	113,5	48,0	16,5	1,7	47,3	1,77
1993	34,0	123,2	112,3	48,1	16,1	1,9	45,3	1,69
1994	33,6	113,9	110,3	50,2	17,2	2,0	44,7	1,64
1995	31,4	103,9	108,6	49,8	16,9	1,9	43,3	1,57
1996	29,5	92,6	100,0	48,9	16,9	1,8	40,7	1,46
1997	27,6	83,7	95,5	48,3	17,1	1,8	38,9	1,38
1998	26,1	77,1	93,4	49,8	17,0	1,6	38,0	1,33
1999	24,0	72,4	90,4	51,1	17,5	1,6	37,2	1,29
2000	24,4	69,9	93,1	55,3	19,8	1,7	38,7	1,33
2001	21,8	65,0	92,7	58,1	21,1	1,8	38,1	1,31
2002	21,3	60,7	92,5	60,1	22,2	1,9	38,3	1,31
2003	20,6	56,4	88,8	62,0	23,3	1,8	37,8	1,28
2004	20,7	51,8	88,5	66,2	25,2	2,0	38,4	1,28

Forrás: A KSH közlése.

^a Teljes termékenységi arányszám.

Ezek a számok két irányzat együttes érvényesülésére, szuperponálódására utalnak, és megerősítik az eddigi következtetéseket. Az egyik folyamat a születési arányszám közismert és sokat tárgyalt meredek csökkenése a legfiatalabb évjáratokban és a – visszafogott – gyermekvállalásnak a későbbi korévekre való áttolódása, a másik pedig a születésszámok 1985. évi és 1990–91. évi növekedése.

A 15–19 éves korcsoportban a csökkenési tendencia olyannyira domináns, hogy itt még 1984-ben és 1985-ben is folytatódott, bár mind a korábnál, mind a későbbinél kisebb intenzitással. Az összes többi korcsoportban a születési arányszám 1983-ban került a legalacsonyabb szintre, ezt növekedés követte, amely a 20–24 évesek esetében 1985-ig, a 25–29 évesek esetében 1991-ig, míg a 30–49 évesek mindhárom korcsoportja esetében 1994-ig tartott. Itt tehát részben olyan hosszabb távú tendenciákról van szó, amelyek már átvezetnek a tanulmány második részében tárgyalandó kérdésekhez.

A 15–49 éves nőkre vonatkozó összevont arányszámok közül kiemelkedik az 1985. évi és az 1990–91. évi – viszonylagos értelemben – igen magas érték. Különösképpen jól mutatja ezeket a változásokat a teljes termékenységi arányszám alakulása. Ez az 1982–83. évi 1,73-ról 1985–86-ban 1,83-ra, majd az 1989. évi 1,78-ról 1990–91-ben 1,84-re, illetve 1,86-ra nőtt. Ennek a két – az első esetben részben, a másodikban pedig teljes egészében – politikailag motiváltnak látszó időszaknak az adatai tehát kiugranak közvetlen környezetükből.

Az eddigiek alapján nem indokolatlan, hogy az 1980 és 1991 közötti 12 évet négy szakaszra, pesszimista, majd optimista, ezt követően ismét pesszimista, majd ismét optimista évekre tagoljuk, még ha ez a felosztás nem nélkülöz is bizonyos az önkényességet. A számokat a 3. tábla mutatja be.

3. Az ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések és a teljes termékenységi arányszám változása 1983–1985 és 1989–1991 között
Changes in the number of live births per 1000 women of given age and in the total fertility rate, 1983–1985, and 1989–1991

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49	TTA ^a
1980–82	–9,7	–9,1	–4,4	–2,4	–1,4	–0,1	–5,4	–0,14
1983–85	–1,8	7,1	8,7	5,4	1,6	0,1	1,1	0,10
1986–88	–4,7	–4,8	2,4	–0,4	0,2	0,1	–1,6	–0,04
1989–91	–2,7	4,3	6,7	5,8	1,5	0,2	1,8	0,08

Forrás: A 2. táblából számított adatok.

^a A teljes termékenységi arányszám változása.

Az általános következtetéseinket ebben az esetben is a teljes termékenységi arányszámok változását jelző utolsó oszlop illusztrálja a legjobban. Ez az arányszám 1980-ról 1982-re, azaz a pesszimizmus éveiben 14 ponttal romlott; 1983 és 1985 között, azaz az optimizmus éveiben 10 ponttal javult; 1986-ról

1988-ra, azaz a mérsékelt pesszimizmus és feltételes optimizmus éveiben már csak 4 ponttal romlott; majd 1989-ről 1991-re, azaz az optimizmus újólagos dominanciájának éveiben 8 ponttal javult. Ez az összehasonlítás megerősíti az 1985. évi kiemelkedő érték legalább részbeni politikai motiváltságáról tett állítást, de nyilván nem negligálja a gyed bevezetésének kedvező hatásáról mondottakat.

Ugyanezt mutatja az utolsó előtti oszlop, az ezer 15–49 éves nőre együttesen jutó élvezületek arányának változása is: az első időszakban meredek csökkenés, a másodikban növekedés, a harmadikban a korábbinál sokkal mérsékeltebb csökkenés, és a negyedikben ismét növekedés. A számértékek: $-5,4$; $+1,1$; $-1,6$ és $+1,8$. Ugyanígy alakulnak az adatok valamennyi korcsoportban. A második és a negyedik szakaszban pozitív értékeket találunk valamennyi 20 év fölötti korcsoport esetében. Csak a legfiatalabbaknál folyamatos a csökkenés, de esetükben is mérséklődik a két optimista, a második és negyedik szakaszban. Ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ez az összefüggés matematikai statisztikai értelemben nem bizonyított és nem is bizonyítható, de az összes szempont megfelelő figyelembevételével nem tekinthető megalapozatlannak.

(1.2.) *A házasságkötések.* A házasságkötések számát és az egymást követő években mutatkozó eltéréseket a 4. tábla mutatja be. A tábla szerkezete azonos az 1. tábláéval.

4. *A házasságkötések száma és változása az előző évhez képest, 1980–2005*
Number of marriages and the changes compared with the values of the previous year, 1980-2005

Év	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Adat	80 331	77 131	75 550	75 969	74 951	73 238	72 434
Változás ^a	–	–3 200	–1 581	419	–1 018	–1 713	–804
Év	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Adat	66 082	65 907	66 949	66 405	61 198	57 005	54 099
Változás ^a	–6 352	–175	1 042	–544	–5 207	–4 193	–2 906
Év	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Adat	54 114	53 463	48 930	46 905	44 915	45 465	48 110
Változás ^a	15	–651	–4 533	–2 025	–1 990	550	2 645
Év	2001	2002	2003	2004	2003 ^b	2004 ^b	2005 ^{b,c}
Adat	43 583	46 008	45 398	43 791	15 174	14 280	13 964
Változás ^a	–4 527	2 425	–610	–1 607	–	–894	–316

Forrás: 1980–2004: A KSH és a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének közlése,
a KSH Statisztikai Évkönyveiben megjelentekkel megegyező adatok.
2005: Statisztikai havi közlemények, KSH, Budapest, 2005. július.

^a Változás az előző évhez képest.

^b Az első öt havi adat.

^c Előzetes, részben becsült adat.

A házasságkötések esetében a nyers adatok nem utalnak az 1985, illetve az 1990 körüli évek eltérő jellegére, és ezért itt csak a standardizált értékekből vonhatunk le következtetéseket. Ezeket az 5. tábla közli.

*5. Az ezer nem házas megfelelő korú nőre jutó házasságkötések száma
1980–2004*

Number of marriages per 1000 unmarried women of given age, 1980–2004

Év	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–	Összesen
1980	95,0	241,7	151,7	80,3	44,6	23,6	8,6	1,4	51,1
1981	89,3	238,4	148,1	77,3	42,6	22,7	8,3	1,3	48,5
1982	83,9	236,1	144,0	76,9	43,9	23,3	8,8	1,5	46,9
1983	81,2	242,0	145,2	77,1	42,1	23,0	8,5	1,3	46,4
1984	78,2	238,6	140,5	73,8	42,6	22,5	8,4	1,3	45,0
1985	74,7	229,4	138,1	71,9	40,8	22,2	7,6	1,3	43,3
1986	72,9	219,6	133,6	71,1	40,4	21,3	7,6	1,2	42,1
1987	60,3	203,8	120,8	59,8	34,6	19,9	6,9	1,1	37,8
1988	56,0	195,9	116,9	61,1	34,1	19,2	6,6	1,1	37,0
1989	55,1	192,7	116,2	56,0	33,4	17,9	5,9	0,9	36,8
1990	50,9	184,9	107,8	52,7	31,2	16,9	5,9	0,9	35,9
1991	44,0	162,6	97,2	47,1	27,0	15,3	5,5	0,8	32,3
1992	39,2	140,3	91,8	43,3	23,4	14,0	5,1	0,7	29,3
1993	35,1	123,9	88,0	39,6	21,1	12,8	4,9	0,7	27,2
1994	32,0	109,8	89,3	42,4	24,1	14,1	5,4	0,7	26,7
1995	27,3	101,3	88,9	41,1	22,1	13,5	5,7	0,7	25,8
1996	22,9	84,7	80,4	38,3	21,1	12,0	4,8	0,6	23,3
1997	18,8	73,6	78,5	38,8	19,9	12,4	5,3	0,7	21,9
1998	15,5	66,9	75,2	37,6	19,6	11,2	4,7	0,4	20,7
1999	14,0	62,4	74,4	40,7	21,7	11,4	4,6	0,5	20,6
2000	12,3	61,2	80,2	47,0	23,3	11,2	4,6	0,5	21,5
2001	9,3	48,6	74,0	45,8	25,1	11,3	4,8	0,5	18,9
2002	8,3	47,3	78,3	49,2	25,1	11,6	5,1	0,5	19,7
2003	6,9	42,7	77,4	49,8	24,1	11,5	5,1	0,4	19,2
2004	5,9	37,7	73,2	48,4	23,9	11,5	5,2	0,5	18,2

Forrás: A KSH közlése.

A tábla egyértelműen jelez két közismert alapirányzatot. Az egyik a házasságkötések számának általános csökkenése, a másik pedig a házasságkötésnek – már amennyiben erre egyáltalán sor kerül – a későbbi életkorra való eltolódása. Ennek megfelelően a 19 éves és ennél fiatalabb nők házasságkötési arányszáma 1980 és 2004 között, tehát 25 év alatt a kiinduló érték egytizede alá, a 20–24 éves korú nők házasságkötési arányszáma pedig a kiinduló érték egyhatoda alá esett vissza. A folyamat az idősebb korcsoportokban is határozot-

tan jelentkezik, de sokkal kevésbé intenzív. Itt tehát a politikai változások, illetve a rendszerváltás esetleges hatása nyers mutatók alapján nem, hanem csak ennél finomabb eszközökkel mutatható ki.

Ennek az elemzésnek a céljára megfelelőnek látszik a születési arányszámok esetében alkalmazott eljárás, tehát az 1980–1991. évi értékek négy szakaszra bontása. Az így meghatározott számokat a 6. tábla tartalmazza

6. Az ezer nem házas megfelelő korú nőre jutó házasságkötések számának változása, 1983–1985 és 1989–1991

Changes in the number of marriages per 1000 unmarried women of given age, 1983–1985 and 1989–1991

Év	–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–	Összesen
1980–82	–11,1	–5,6	–7,7	–3,4	–0,7	–0,3	0,2	0,1	–4,2
1983–85	–6,5	–12,6	–7,1	–5,2	–1,3	–0,8	0,8	0,0	–3,1
1986–88	–16,9	–23,7	–16,7	–10,0	–6,3	–2,1	–1,0	–0,1	–5,1
1989–91	–11,1	–30,1	–19,0	–8,9	–6,4	–2,6	–0,4	–0,1	–4,5

Forrás: Az 5. táblából számított adatok.

Ennek a táblának a számai, ha a születésekre vonatkozóknál sokkal kevésbé határozott módon is, megalapozni látszanak azt a következtetést, hogy a házasságkötéssel kapcsolatos magatartásban is felismerhető a rendszerváltáshoz kötődő politikai motiváltság. A csökkenés mindvégig egyértelműen megmutatkozik, de – amint ezt a 6. tábla utolsó oszlopának számai mutatják – kevésbé karakteres az előzőekben optimistának minősített 1983–1985. és 1989–91. évi időszakokban. Ekkor a csökkenés üteme először 4,2 pontról 3,1 pontra, majd 5,1 pontról 4,5 pontra mérséklődik. Ez a különbség nem nagy, de mégsem elhanyagolható. A korcsoportok szerinti részletezésben már nem mutatható ki szabályszerűség. Ennek ellenére és az itt leírtak alapján van ténybeli alapja annak a feltevésnek, hogy az optimista időszakokban a házassági arányszám csökkenése legalábbis mérséklődött, tehát hogy a politikai motivációnak itt is volt, de legalábbis lehetett szerepe.

Ez az eredmény bizonyos mértékig megerősíteni látszik a születésszám 1985 körüli alakulásának – legalább részleges – politikai motiváltságát. Ha a változás az élveszületések és a házasságkötések esetében párhuzamos és a házasságkötések esetében nincs olyan tényező, mint a gyed bevezetése, akkor ez közvetett módon azt támasztja alá, hogy a politikai motiváltság a születések esetében és 1985 körül is érvényesült. Matematika statisztikai értelemben vett egzakt bizonyításról természetesen nem lehet szó, de ez a megszorítás a gyed joggal feltételezett kedvező hatására is igaz.

(1.3.) *A terhességmegszakítások.* Ezúttal is, akárcsak a korábbiakban, először a tényszámokat mutatjuk be (7. tábla).

7. A terhességmegszakítások száma és változása az előző évhez képest, 1980–2005

Number of abortions and the changes compared with the values of the previous year, 1980–2005

Év	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Adat	80 882	78 421	78 682	78 599	82 191	81 970	83 586
Változás ^a	–	–2 461	261	–84	3 592	–221	–1 616
Év	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Adat	84 587	87 106	90 508	90 394	89 931	87 065	75 250
Változás ^a	1 001	2 519	3 402	–114	–463	–2 866	–11 807
Év	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Adat	74 491	76 957	76 600	74 564	68 971	65 981	59 249
Változás ^a	–767	2 466	–357	–2 036	–5 593	–2 990	–6 732
Év	2001	2002	2003	2004	2003 ^b	2004 ^b	2005 ^{b,c}
Adat	56 404	56 075	53 789	52 539	23 722	23 006	20 206
Változás ^a	–2 845	–329	–2 286	–1 250	–	–716	–2 800

Forrás: 1980–88: Terhességmegszakítások 2000, 93. o.

1989–2004: Statisztikai évkönyvek, KSH, Budapest.

2005: Statisztikai havi közlemények, KSH, Budapest, 2005. július.

^a Változás az előző évhez képest.

^b Az első öt havi adat.

^c Előzetes, részben becsült adat.

A terhességmegszakítások száma mind 1985–1986-ban, mind 1990–92-ben mérséklődött, és ebből első megközelítésben arra következtethetnénk, hogy a politikai motiváltság – mint a korábbiakban tárgyalt esetekben – ezúttal is érvényesült. Ez még sincs így, ugyanis más években, mindenekelőtt 1993-ban, a csökkenés sokkal nagyobb mértékű volt. Azonnal át kell tehát térnünk standardizált adatok vizsgálatára, és ezeket a 8. tábla mutatja be.

8. Az ezer megfelelő korú nőre jutó terhességmegszakítások száma, 1980–2004
Number of abortions per 1000 women of given age, 1980–2004

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–	15–	TAA ^a
1980	25,7	38,5	44,1	44,7	37,4	11,1	31,4	1063,8
1981	25,5	39,2	42,5	43,4	36,4	9,9	30,6	1034,2
1982	25,5	39,8	42,7	42,9	37,7	9,8	30,8	1041,9
1983	25,3	40,5	41,6	43,4	38,2	10,1	30,8	1045,3
1984	27,3	43,6	43,1	45,5	38,9	10,7	32,2	1098,5
1985	26,6	43,2	43,4	44,4	40,6	10,9	32,1	1098,8
1986	26,6	44,0	45,2	45,1	41,6	10,9	32,7	1121,5
1987	25,7	45,0	46,5	46,4	41,2	11,3	33,1	1137,7
1988	26,1	47,1	49,9	46,9	42,9	11,4	34,1	1178,3
1989	30,0	49,1	52,6	48,3	40,7	12,4	35,2	1227,7
1990	30,2	51,2	53,9	50,2	41,1	11,9	35,6	1251,8
1991	32,2	53,9	54,8	49,4	39,8	9,5	35,2	1245,8
1992	32,7	54,7	52,0	48,1	36,1	8,8	33,9	1205,4
1993	30,5	47,2	44,5	40,6	30,8	7,2	29,2	1040,1
1994	31,1	47,1	45,0	40,0	29,3	6,9	28,9	1031,6
1995	31,4	47,9	47,6	41,7	30,1	7,0	29,8	1063,3
1996	29,6	46,6	48,5	43,3	30,6	6,9	29,6	1062,0
1997	28,9	45,7	47,3	41,7	30,3	6,5	28,9	1034,4
1998	27,0	42,1	43,9	39,1	27,5	5,9	26,9	957,9
1999	25,5	40,7	41,8	37,4	27,6	5,3	25,8	918,8
2000	21,7	37,4	37,2	33,5	24,3	4,6	23,2	824,5
2001	19,7	34,7	35,5	32,6	23,7	4,5	22,2	775,2
2002	19,9	34,4	35,2	32,3	24,1	4,3	22,2	772,5
2003	19,5	32,5	32,9	31,2	24,0	4,2	21,5	742,8
2004	19,2	32,2	32,7	29,8	23,2	4,4	21,2	729,6

Forrás: A KSH közlése.

^a Teljes abortuszarány szám 1000 nőre.

Az adatokból egyértelműen látható, hogy itt több irányzat együttes hatása érvényesül, továbbá hogy az általános tendencia éppen a vizsgált időszak közepén, tehát a rendszerváltás idején megfordult. Addig a terhességmegszakítások száma – a legelső néhány évtől eltekintve – minden korcsoportban, de leginkább a legfiatalabbaknál nőtt, hasonlóképpen az ezer nőre jutó teljes abortuszarány szám is, ezután pedig minden korcsoportban és hozzávetőlegesen hasonló mértékben, de határozottan és gyorsan csökkent, és csökkent a teljes abortuszarány szám is. Ez a változás mindazonáltal nem valami politikai motivációnak, hanem a korszerű fogamzásgátló eszközök nagyobb hozzáférhetőségének és szélesebb körű alkalmazásának volt az eredménye. Ebben a tekintetben teljes az egyetértés a demográfusok körében. Ez a fordulat annyira uralja az általános

képet, hogy a rendszerváltás idejére más irányzat hatása nem mutatható ki, és ezért ennek a kérdésnek az elemzését itt nem is folytathatjuk.

Térjünk át most a rendszerváltás utáni politikai váltógazdaság demográfiai hatásainak elemzésére.

2. A POLITIKAI VÁLTÓGAZDASÁG DEMOGRÁFIAI HATÁSAI

(2.1.) *Az élveszületések.* Az 1. tábla adatai szerint az élveszületések száma 1996-ban meredeken csökkent, 2000-ben pedig – hosszú idő óta először – megnőtt. Ezt követően a születések száma 2001-ben és 2002-ben valamelyest mérséklődött, de gyakorlatilag változatlan maradt, 2003-ban pedig ismét visszaesett, majdnem pontosan az 1999. évi szintre. 2004 utolsó néhány és 2005 első öt hónapjában a születések száma újra emelkedett. Két növekedési időszak van tehát a most vizsgált periódusban, a politikai váltógazdaság idején, és lehetőség szerint meg kell megtalálnunk ezek magyarázatát.

Az 1996. évi zuhanás, a 2000. évi növekedés és az azt követő stagnálás szokványos magyarázata a családtámogatási rendszer változása. 1995-ben a Bokros-csomag keretében megszüntették a gyedet, és csökkentették a családtámogatási rendszer más elemeinek reálértékét is, a kormányváltás után viszont a gyedet visszaállították, és a családtámogatási rendszer más elemeinek reálértékét is emelték. Ez tehát a születésszám 1996. évi csökkenésének és 2000. évi növekedésének szokványos és akár kielégítő magyarázata.

Noha ez az érvelés helytálló és vitathatatlan, nem zárja ki azt a feltételezést, hogy a konzervatívabb politikai kurzus – önmagában véve, szelleme folytán, konkrét intézkedések nélkül is – a születések számának növelésére, a szocialista-liberális kurzus pedig a születések számának csökkenésére vezet, mégpedig azért, mert a konzervatív értékrendhez vitathatatlanul közelebb áll a születések nagyobb száma. Ennek a feltevésnek az elemzése céljából folyamodjunk az (1.1.) pontban alkalmazott módszer egy kissé módosított változatához, és csoportosítsuk az 1990–2002. évre vonatkozó adatokat a politikai váltógazdaságnak megfelelően három négy-négy éves egységbe, csatolva ehhez a legutóbbi kétéves szakaszt is. Az így rendezett számokat a 9. tábla mutatja be.

9. Az ezer megfelelő korú nőre jutó élveszületések számának és a teljes termékenységi arányszámnak a változása, 1990–2004
Changes in the number of live births per 1000 women of given age and in the total fertility rate, 1990–1994

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49	TTA ^a
1990–1994	–5,9	–33,3	–5,1	3,3	0,8	0,4	–4,7	–0,20
1994–1998	–5,3	–36,8	–16,9	–0,4	–0,2	–0,4	–6,7	–0,31
1998–2002	–4,8	–16,4	–0,9	10,3	5,2	0,3	0,3	–0,02
2002–2004	–0,6	–8,9	–4,0	6,1	3,0	0,1	0,1	–0,03

Forrás: A 2. táblából számított adatok.

^a A teljes termékenységi arányszám változása.

A táblából levonható következtetések elgondolkoztatók. Foglalkozunk először a teljes termékenységi arányszám változásával. Az 1990 és 1994 közti időszakban, amelynek jellege bizonytalanul konzervatívnak minősíthető, 20 pontos csökkenés mutatkozik, ami igen nagy mértékűnek mondható, és ami nyilván a rendszerváltást követő gazdasági visszaeséssel és bizonytalansággal hozható elsősorban összefüggésbe. Az ezt követő szocialista-liberális kormányzás idején a teljes termékenységi arányszám 31 pontot csökkent, ami négy év alatt döbbenetes mértékű változás. Az újabb, határozottabban konzervatív szelleműnek minősíthető négy éves periódusban a csökkenés 2 pont volt, ami az előző időszak értékének egy tizenötöde, tehát a csökkenés gyakorlatilag megállt. Az utolsó két évben a csökkenés 3 pontot tett ki, vagyis több, mint az ezt megelőző négy év alatt összesen.

Itt természetesen nem lehet elkülöníteni a tényleges családpolitikai intézkedések hatását a kormányok feltételezett szellemének hatásától. A szocialista-liberális kormány idejére esett a Bokros-csomag, megszűnt a gyed és csökkent a családtámogatási rendszer más elemeinek reálértéke, míg a konzervatív kormány visszaállította a gyedet és növelte a családtámogatási rendszer más elemeinek reálértékét. Nem tudhatjuk, hogy mi a konkrét intézkedéseknek és mi a kormányok feltételezett szellemének hatása. Ez azonban – legalábbis ebben az esetben – talán nem is perdöntő, a kormányok intézkedései ugyanis szorosan kapcsolódnak a kormányok szelleméhez. Nincs az a konzervatív többségű parlament, amellyel a gyed megszüntetését el lehetett volna fogadtatni, legyen bármekkora a költségvetés hiánya, és több mint magától értetődő, hogy a konzervatív többségű új parlament gyakorlatilag azonnal visszaállította a gyedet. Ennek figyelembevételével a politikai váltógazdaságnak a születések számára gyakorolt hatása egyértelmű. Emellett azt, hogy itt nem csupán a családpolitikai intézkedéseknek, hanem a társadalmi és politikai közhangulatnak is lehetett

szerepe, az is alátámasztja, hogy – amint ezt azonnal látni fogjuk – nemcsak a születések, hanem a házasságok és abortuszok számában is voltak a politikai rendszerváltás szakaszainak megfelelő változások, márpedig ez utóbbiakat közvetlenül befolyásoló családpolitikai intézkedések nem voltak.

Ugyanilyen, sőt akár még határozottabb következtetésekre juthatunk az ezer 15–49 éves korú nőre jutó élveszületések számának változása alapján. Ennek csökkenése – a 9. tábla utolsó előtti oszlopában szereplő adatok szerint – a két első kormány idején 4,7, illetve 6,7 pont volt, és ezt a harmadik kormány idején 0,3 pontos *növekedés* váltotta fel, amely növekedés ez után is folytatódott. Figyelemre méltó, hogy ez a kedvező fordulat valamennyi korcsoportban külön-külön is bekövetkezett. Emlékeztetünk arra, és visszalapozva a 2. táblához, láthatjuk, hogy a születési arányszámok a 25–29 éves korcsoportban 1991-ig, az ennél idősebb három korcsoportban pedig 1994-ig emelkedtek, és csak ezt követően – tehát az utóbbi három esetben a második kormány idején – kezdtek újra csökkenni. A 30 éven felüliek korcsoportjában ezt a csökkenést a harmadik kormány idején újra növekedés váltotta fel, ami a 30–34 évesek esetében különösképpen hangsúlyos volt. Ugyanakkor a 20–24 éves korcsoportban az arányszám csökkenése 36,8-ról 16,4 pontra mérséklődött, ami jelentős fordulat, a 25–29 éves korcsoportban pedig 16,9-ről 0,9 pontra, ami gyakorlatilag az arányszám csökkenésének megállásaként értelmezhető. Mindez az mutatja, hogy ekkor ez a kedvező változás általános és minden korcsoportra kiterjedő jelenség volt.

Hátra van azonban a 2004 utolsó és 2005 első hónapjaiban bekövetkezett születésszám-növekedés magyarázata. A 9. tábla utolsó sorának számai szerint ennek az az oka, hogy az ezer 30 évesnél idősebb nőre jutó élveszületések száma a 2003–2004-ben tovább emelkedett. Azok a 30 éven felüli nők, akik legalább egy gyereket akarnak, a szülést későbbre már nem halaszthatják, és ez a tendencia olyan erős, hogy – minden más tényezőtől függetlenül – a születések számának növekedésére vezet.

Ennek a jelenségnek a súlyát tovább növeli az ezekbe a korcsoportokba tartozó nők számának alakulása (10. tábla).

10. A női népesség korcsoportok szerint a megadott év január 1-jén,
1995–2005
Female population by age group on the 1st of January of the given year,
1995–2005

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
1995	417 326	372 640	330 923	305 251	382 046	773 046	2 581 232
1996	395 251	394 795	340 767	299 111	357 708	796 093	2 583 725
1997	376 135	412 087	347 533	298 727	336 636	812 266	2 583 384
1998	355 452	424 129	351 085	307 898	321 824	809 490	2 569 878
1999	336 564	429 547	353 535	319 428	310 952	800 609	2 550 635
2000	320 092	416 657	371 905	329 856	303 328	788 329	2 530 167
2001	327 262	395 864	385 527	345 986	305 703	788 717	2 549 059
2002	321 611	381 401	401 824	352 609	305 330	771 128	2 533 903
2003	316 852	364 323	413 333	354 986	314 267	750 476	2 514 237
2004	313 686	349 429	421 713	355 413	325 815	724 522	2 490 578
2005	310 598	336 821	414 201	370 697	336 735	691 264	2 460 316

Forrás: A KSH közlése.

A számokból egyértelműen látható, hogy a 30–34 és 35–39 éves korcsoportokba tartozó nők száma az utóbbi évek során meredeken emelkedett, mert most jutottak ebbe a korba a legnépesebb évjáratok. Két tényező együttes hatása érvényesül tehát: az egyik a későbbi időpontra halasztott szülések realizálása, a másik pedig az érintett 30–34 és 35–39 éves korcsoportba tartozó nők számának növekedése. Ez a viselkedésmód és ez a létszámváltozás független minden politikai irányzattól és ideológiai megfontolástól, hatásuk már az előző kormány idején is megmutatkozott, előidézve a születésszámnak a legutóbbi hónapokban, most már közel egy éve regisztrált növekedését.

(2.2.) *A házasságkötések.* Célszerű ezúttal is ugyanazt a módszert követni, mint az élveszületések esetében. Az ugyanarra a négy időszakra csoportosított adatokat a 11. tábla mutatja be.

11. Az ezer nem házas megfelelő korú nőre jutó házasságkötések
számának változása, 1990–2004
Changes in the number of marriages per 1000 unmarried women of given age,
1990–2004

Év	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–	Összesen
1990–1994	-18,9	-75,1	-18,5	-10,3	-7,1	-2,8	-0,5	-0,2	-9,2
1994–1998	-16,5	-42,9	-14,1	-4,8	-4,5	2,9	-0,7	-0,3	-6,0
1998–2002	-7,2	-19,6	3,1	11,6	5,5	0,4	0,4	0,1	-1,0
2002–2004	-2,4	-9,6	-5,1	-0,8	-1,4	-0,1	0,1	0,0	-1,5

Forrás: Az 5. táblából számított adatok.

Ez a kép lényegében véve megfelel annak, amit az élveszületések esetében kaptunk. A házasságkötések mutatószáma a tábla utolsó oszlopa szerint az első kormány idején 9,2, a második kormány működése során pedig 6,0 ponttal csökkent, a harmadik kormány idején ez csökkenés 1,0 pontra mérséklődött, vagyis szinte megállt, a negyedik kormány működésének első két évében viszont újra felgyorsult. A legutóbbi két év alatti 1,5 pontos csökkenés nagyobb, mint az előző négy év alatti 1,0 pontos. A konzervatívabb kormány szellemének hatása tehát a házasságkötések tekintetében is nagyon határozottan megmutatkozik.

Ez esetben is figyelemre méltók a korcsoportok szerinti eredmények. A harmadik kormány idején a korábbi csökkenést valamennyi 25 évesnél idősebb korcsoport esetében növekedés váltotta fel, ami határozottan pozitív eredmény. A 25 évesnél fiatalabb korcsoportok házasságkötési arányszámának csökkenése ugyanakkor az előző kormány idején tapasztalt mértéknek a fele alá csökkent. Ha figyelembe vesszük, hogy a 25 évnél és főként a 20 évnél fiatalabb vagy 20 év körüli nők házasodási arányszámának csökkenése nemcsak elkerülhetetlen, hanem kívánatos – az ilyen korú lányok tanuljanak, és ne házasodjanak –, akkor akár az is mondhatjuk, hogy a házasságkötések aránya a harmadik kormány idején már nem csökkent, hanem azokban a korcsoportokban, ahol a házasságkötés kívánatos, határozottan nőtt. A negyedik kormány idején viszont a csökkenés valamennyi korcsoportban megmutatkozott, eltekintve az 50 éven felüliektől, ahol azonban a kis esetszám miatt a tizedszázalékos értékeknek nincs jelentőségük. Mindezeknek a kérdésnek az alaposabb vizsgálata megkívánná a későbbre halasztott házasságok számának vizsgálatát is, de erre itt nincs lehetőség.

Ennek az eredménynek külön hangsúlyt ad, hogy a rendszerváltás idejére vonatkozóan csak nagyon halovány és bizonytalan kapcsolatot lehetett kimutatni a feltételezhető politikai jellegű indítékok és a házasságkötések száma között. Ez esetben viszont a különbségek nagymértékűek, és a konzervatívabb politikai klíma számszerűsíthető hatása aligha vitatható

(2.3.) *A terhességmegszakítások.* Itt is célszerű ugyanazt a módszert alkalmazni, mint az előző két esetben. Az adatokat a 12. tábla mutatja be.

12. Az ezer megfelelő korú nőre jutó terhességmegszakítások számának változása, 1990–2004

Changes in the number of abortions per 1000 women of given age, 1990–2004

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–	15–	TAA ^a
1990–1994	0,9	-4,1	-8,9	-10,2	-11,8	-5,0	-6,7	220,2
1994–1998	-4,1	-5,0	-1,1	-0,9	-1,8	-1,0	-2,0	73,7
1998–2002	-7,1	-7,7	-8,7	-6,8	-3,4	-1,6	-4,7	185,4
2002–2004	-0,7	-2,2	-2,5	-2,5	-0,9	0,1	-1,0	42,9

Forrás: A 8. táblából számított adatok.

^a Teljes abortuszarány szám ezer nőre.

Vizsgáljuk meg először a legfontosabb összefoglaló mutatószám, az ezer nőre számított teljes abortuszarányszám alakulását. A 8. táblára visszalapozva láthatjuk, hogy ez az indikátor 1990-ben érte el csúcspontját, 1251,8-et, ezután gyorsan csökkent, 2004. évi értéke 729,6. A nagyon öröndetes változás tehát nagymértékű. Üteme azonban távolról sem egyenletes. Mértéke a 12. tábla utolsó oszlopa szerint a négy vizsgált időszakban 220,2, 73,7, 185,4 és 42,9 pont. Az első kormány működése idején tapasztalt gyors csökkenés elsődleges oka a modern fogamzásgátló eszközök már tárgyalt elterjedése. A második kormányzati periódusban a csökkenés mértéke a korábbi harmadára esett vissza. A harmadik kormány idején majdnem elérte az első kormány ideje alatti mértéket, ami tiszteletreméltó, mert ekkor már nem érvényesülhetett olyan nagymértékben és annyira közvetlenül a modern fogamzásgátló eszközök elterjedésének hatása. Végül az utolsó két év adata arra utal, hogy a csökkenés mértéke a negyedik kormány működése idején ismét kisebb lesz. Mindez félreérthetetlenül mutatja, hogy a helyzet javulása a konzervatívabb szellemű kormány idejében kiemelkedően gyors volt.

A nemzedékek szerinti vizsgálat azt igazolja, hogy a harmadik kormány idejében bekövetkezett gyors javulás kiterjedt valamennyi korcsoportra, de különösképpen markánsnak mutatkozott a reprodukció szempontjából dominánssá váló 25–35 évesek között, ahol a második kormány alatti 1 pontos csökkenést 9, illetve 7 pontos csökkenés váltotta fel. Ez nyilván összefügg a születési arányszámnak a (2.1.) pontban leírt és ezekben a korcsoportokban és ebben az időben megmutatkozó kedvező változásával.

A születések számának alakulásán kívül ez az egyetlen mozzanat, amelynek alakulását családpolitikai intézkedések is befolyásolhatták, ugyanis 1993. január 1-jével lépett hatályba a magzatvédelmi törvény. A számok szerint az első kormány idején bekövetkezett csökkenés nagyrészt erre vezethető vissza, mert a 8. táblára visszalapozva láthatjuk, hogy a teljes abortuszarányszám csökkenése 1993-ban kiemelkedő mértékű (65,3 pont) volt. Ez a fordulat valamennyi korcsoportban külön-külön is érvényre jutott, ami a törvény hatásának általános érvényére utal. Húzzuk itt alá, hogy az 1992-t megelőző évek arányszámai lényegében véve az 1992. évi arányszámnak felelnek meg, az 1993 utáni évek arányszámai pedig az 1993. évinek. Ezt meghaladó mértékű csökkenésre csak 2000-ben került sor.

Ennek a pontnak a befejezéseként emlékeztetnünk kell arra, hogy a terhességmegszakítások számának csökkenését illetően semmiféle politikai motívumot nem tudunk kimutatni a rendszerváltás idejére vonatkozóan, hacsak az 1990-nel megnyílt lehetőségeket nem tekintjük politikai jellegű indítéknak, ami azonban nem lenne helyes. Ez tovább növeli a magzatvédelmi törvény feltehető hatásának, valamint a harmadik kormány alatt az e téren elért eredményeknek a súlyát.

(2.4.) *A szavazók életkor és nem szerinti megoszlása.* A harmadik kormány idején elért eredményeket – lásd (2.1.)–(2.3.) pont – annak konzervatívabb szellemével és politikájával magyaráztuk. Ez nem teljesen felel meg a bevezetésben leírtaknak, ahol azt fejtettük ki, hogy a demográfiai mutatószámok alakulását az általános értelemben vett optimista vagy pesszimista közhangulat határozhatja meg. Közhangulatról ebben a 2. részben eddig még szó sem esett. Azt, hogy a harmadik kormány megalakulását osztatlan optimizmus kísérhette, cáfolni látszik, hogy 1998-ban a nemzet megosztott, sőt erősen megosztott volt, és ma is az. A választások eredménye a társadalom egyik felének ugyan öröm, ám a másik felének bánat. A most következő számok elemzése mégis arra fog utalni, hogy az 1998. évi választások kimenetele által kiváltott közhangulat kedvezően hathatott a demográfiai mutatószámok alakulására, mivel a kormányváltást azok tekintették kedvezőnek, akiknek magatartásától a születésszám függ: a fiatalok és főként a fiatal nők. Ezeket a következtetéseket a Medián és a TÁRKI adatai alapozzák meg.

Az egyes pártok szavazóinak életkor szerinti megoszlásánál a Medián felméréséből tájékozódhatunk (13. tábla). A választásokat megelőző másfél nap alatt készült adatfelvétel a szavazási szándékokra irányult, 3000 fős mintán. Az eredmény nagyon jól közelítette a tényleges listás eredményt, és ezért feltétlenül alkalmas az idetartozó következtetések levonására.

13. A szavazók életkor szerinti megoszlása az 1998. évi országgyűlési választásokon, %
Age structure of the voters at the general election in 1998 (%)

	18–29	30–39	40–49	50–59	60 felett	Együtt
FKGP	14	14	14	17	16	15
Fidesz	42	33	30	28	17	30
KDNP	1	2	2	3	9	4
MDF	4	2	5	4	5	4
MIÉP	5	3	3	4	2	3
MSZP	23	28	32	32	38	31
SZDSZ	6	13	10	5	6	8
Egyéb	5	5	4	7	7	5
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet közlése.

Eszerint a választások két fő szereplője közül a Fidesz támogatottsága a 30 éven aluliak körében gyakorlatilag kétszer akkora volt, mint az MSZP-é, és szavazóinak aránya, ha fokozatosan csökkenő mértékben is, a 40 és az 50 éven aluliak körében szintén nagyobb volt. Az MSZP az 50 és különösképpen a 60

éven felettiek között volt népszerűbb, ez utóbbiak között több mint kétszeres mértékben. A házasodás és a gyermekvállalás azonban elsősorban a fiatalok dolga és lehetősége, és ezért nem lehetetlen, sőt még csak nem is meglepő, hogy a fiatalok, akik ezt a politikai változást kedvezőnek ítélték meg, erre a házasságkötések és születések számának növelésével reagáltak.

Ugyanezt a következtetést támasztják alá a Medián további összevont adatai, amelyek a szavazatok nem szerinti megoszlását közlik (14. tábla).

*14. A szavazók nemek szerinti megoszlása az 1998. évi országgyűlési választásokon, %
Voters by sex at the general election in 1998 (%)*

	Férfi	Nő	Együtt
FKGP	18	12	15
Fidesz	29	31	30
KDNP	2	5	4
MDF	4	4	4
MIÉP	3	4	3
MSZP	31	31	31
SZDSZ	8	8	8
Egyéb	5	5	5
Összesen	100	100	100

Forrás: A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet közlése.

Az adatok szerint a Fidesz támogatottsága a nők körében valamivel nagyobb, mint a férfiakéban, az MSZP-é viszont nemenként azonos. A gyermekvállalásra vonatkozó elhatározás az esetek nagy többségében az érintett férfi és nő közös döntése ugyan, de azért mégis feltehető, hogy ebben a nő pozíciója valamivel erősebb. A gyermeket vállaló egyedül élő nők esetében, márpedig ezek aránya növekvő, különösképpen így van ez. A házasságot mindig is inkább preferálták a nők, mint a férfiak, az abortusz elfogadása vagy elutasítása terén pedig szükségképpen nagyobb szerepet kap a nő. Minthogy a nők többségükben a Fideszt támogatták, az általuk kedvezőnek tekintett politikai változás hangulati okok – tehát optimizmus – folytán kedvezően hathatott a demográfiai mutatószámok alakulására.

A TÁRKI az 1998. évi választásokat megelőzően tizenöt ezres mintán végzett vizsgálatot a választási preferenciák feltérképezésére. Ez a mintanagyság részletesebb bontást tesz lehetővé. Bár az adatközlés a teljes népességen és a biztos szavazókön belüli arányokra is kiterjedt, itt, terjedelmi korlátok miatt, csak a biztos szavazókkal foglalkozunk, közölve a százalékos megoszlásukat nem és életkor szerint. Az alkalmazott életkor-kategóriák megegyeznek a Mediánéval.

15. A szavazók nem és életkor szerinti megoszlása az 1998. évi országgyűlési választásokon, biztos szavazók, %
Voters by sex and age at the general election in 1998 (certain voters, %)

		18–29	30–39	40–49	50–59	60 felett	Együtt
FKGP	Férfi	12,8	15,6	17,2	21,2	20,7	17,4
	Nő	8,0	8,7	8,8	11,3	12,4	10,0
	Összesen	10,5	12,0	13,0	16,0	16,1	13,6
Fidesz	Férfi	43,5	35,4	27,0	19,7	18,5	28,9
	Nő	50,2	42,3	33,3	27,4	20,4	33,4
	Összesen	46,6	38,9	30,2	23,8	19,6	31,1
KDNP	Férfi	0,6	0,3	0,7	1,4	3,6	1,4
	Nő	1,9	1,3	2,0	2,7	5,6	3,0
	Összesen	1,2	0,8	1,4	2,1	4,7	2,2
MDF	Férfi	2,0	2,2	2,0	2,5	2,8	2,3
	Nő	2,6	2,0	2,2	3,5	3,8	2,9
	Összesen	2,3	2,1	2,1	3,0	3,4	2,6
MIÉP	Férfi	5,5	5,5	5,4	2,9	2,6	4,4
	Nő	3,0	3,4	3,4	2,2	3,2	3,1
	Összesen	4,4	4,4	4,4	2,5	2,9	3,7
MSZP	Férfi	25,2	29,0	32,1	38,4	40,1	32,9
	Nő	21,3	29,1	34,6	39,5	44,1	34,7
	Összesen	23,4	29,0	33,3	39,0	42,3	33,9
Munkp.	Férfi	1,3	1,5	4,7	6,1	4,7	3,6
	Nő	1,9	0,8	3,0	3,8	3,7	2,8
	Összesen	1,6	1,2	3,9	4,9	4,2	3,2
SZDSZ	Férfi	7,5	9,2	8,5	5,8	4,8	7,1
	Nő	9,4	10,7	10,0	6,8	4,3	7,9
	Összesen	8,4	10,0	9,3	6,3	4,5	7,5
Egyéb	Férfi	1,7	1,3	2,3	2,1	2,1	1,9
	Nő	1,6	1,6	2,6	2,7	2,5	2,2
	Összesen	1,7	1,5	2,4	2,4	2,3	2,1

Forrás: A TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Rt. közlése.

Az eredmények félreérthetetlenül mutatják, hogy a Fideszt preferálók között a nemek szerinti különbség sokkal hangsúlyosabb a fiatalabbak, mint az idősebbek között. A 30 éven aluli korcsoportban a Fidesz támogató férfiak aránya 43,5, a nőké pedig 50,2, azaz 6,7%-kal magasabb, ami számottevő különbség. Egyébként a 18–29 éves nők képezték az egyetlen olyan választói csoportot, amely valamely pártot abszolút többséggel támogatta. A férfiak és nők párválasztásának eltérése hasonló szinten marad 60 éves korig, fölötte viszont már sokkal kisebb lesz.

Ugyanez a háromdimenziós megoszlás nagyon érdekes eredményekre vezet az MSZP esetében is. A Medián nem mutat ki nemek szerinti különbséget a preferenciákban, a TÁRKI viszont igen. Ez utóbbi szerint ugyanis az MSZP-t választók aránya lényegesen alacsonyabb a 18–29 éves nők, mint az azonos korú férfiak között. A 30–39 éves korcsoportban különbségek gyakorlatilag

eltűnnek, e kor fölött viszont már az MSZP-t preferáló nők hányada magasabb, mint a férfiaké.

Az idősebbek és a fiatalabbak, illetve a férfiak és a nők pártpreferenciáinak különbségei arra vezettek, hogy a legfiatalabb korcsoportban a Fideszt választó nők hányada – 50,2% – közel két és félszer akkora volt, mint az azonos korcsoportból az MSZP-t preferáló nőké – 21,3%. A különbség nem ekkora, de még mindig érdemi a 30–39 évesek között. A produktív korban lévő nők tehát határozottan a Fideszt támogatták. Ez a nagy különbség hangulati oldalról is magyarázni látszik a demográfiai mutatók kedvező alakulását az 1998. évi választások után.

A TÁRKI kérésünkre közölte ugyanezeket az adatokat négy korcsoport szerinti bontásban is. Itt is csak a biztos szavazókkal foglalkozunk, noha a teljes népességre vonatkozó számok szintén rendelkezésre állnak. A vonatkozó adatokat a 16. tábla mutatja be.

16. A szavazók nem és életkor szerinti megoszlása az 1998. évi országgyűlési választásokon, biztos szavazók, %

Voters by sex and age at the general election in 1998 (certain voters, %)

		18–34	35–49	50–64	65–	Összesen
FKGP	Férfi	13,3	17,2	20,1	22,2	17,4
	Nő	7,8	9,6	11,6	12,0	10,0
	Összesen	10,7	13,4	15,6	16,5	13,6
Fidesz	Férfi	41,1	29,2	19,6	17,4	28,9
	Nő	47,5	36,4	23,0	21,6	33,4
	Összesen	44,2	32,8	21,4	19,7	31,1
KDNP	Férfi	0,5	0,6	1,3	4,9	1,4
	Nő	1,6	1,8	3,2	6,9	3,0
	Összesen	1,0	1,2	2,3	6,0	2,2
MDF	Férfi	2,0	2,0	2,2	3,6	2,3
	Nő	2,7	1,9	4,0	3,4	2,9
	Összesen	2,3	2,0	3,2	3,5	2,6
MIÉP	Férfi	5,8	4,7	2,9	2,8	4,4
	Nő	3,4	3,2	2,4	3,4	3,1
	Összesen	4,7	4,0	2,6	3,1	3,7
MSZP	Férfi	26,5	31,4	40,4	38,3	32,9
	Nő	22,9	33,3	43,2	42,7	34,7
	Összesen	24,8	32,4	41,9	40,8	33,9
Munkásp.	Férfi	1,1	3,9	6,3	4,3	3,6
	Nő	1,6	2,4	3,8	3,7	2,8
	Összesen	1,4	3,1	5,0	3,9	3,2
SZDSZ	Férfi	8,1	8,9	5,3	4,2	7,1
	Nő	11,0	9,0	6,0	4,2	7,9
	Összesen	9,4	8,9	5,7	4,2	7,5
Egyéb	Férfi	1,6	2,0	1,9	2,4	1,9
	Nő	1,5	2,3	2,9	2,2	2,2
	Összesen	1,6	2,2	2,4	2,3	2,1

Forrás: A TÁRKI Társadalomkutatói Intézet Rt. közlése.

Ez a korcsoport szerinti bontás megfelel annak a nemzetközi gyakorlatnak, amely a népességet „fiatal”, „középkorú”, „idősebb” és „öreg” kategóriákba rendezi. A „fiatal” kategória itteni felső határa fölött a gyermekvállalás már viszonylag ritka, az „idősebbek” kategóriájának felső határa pedig megegyezik a nyugdíjba vonulás legáltalánosabb életkorával, a 65 évvel. Ez a korcsoport szerint bontás általános elemzési szempontból azért nagyon fontos, mert a lehető legpontosabban mutatja be mind a gyermekvállalási korban lévő nők, mind pedig a nyugdíjasok pártpreferenciáit, és ezzel lehetővé teszi az ezekből következő hatások feltárását.

A számok szerint a produktív korban lévő nők 47,5%-a, tehát közel fele a Fideszt támogatja, míg alig 22,9%-uk, azaz negyedük sem választja az MSZP-t. Ez a produktív kor szinte egészére kiterjedő nagyon markáns különbség alátámasztja azt a hipotézist, hogy a demográfiai mutatószámok kedvezőbb alakulását – a népmozgalmi vizsgálatokban mindig is figyelembe vett és domináns szempontok mellett – nem csupán a konzervatívabb kormány általános szelleme, hanem támogatóinak a választási eredményt kísérő és követő optimista közhangulata is előidézhette.

ÖSSZEFOGLALÁS

A demográfiai, a társadalmi, valamint gazdasági folyamatok közti hosszú távú kapcsolatok elemzése a népességtudomány mellőzhetetlen részévé vált. Ezek az összefüggések különösképpen nagy hangsúlyt kaptak az újabb időben, amikor nyilvánvaló lett, hogy megingott a társadalom hagyományos értékrendje, kérdéssé váltak korábbi magatartásmintái, erősödött a racionális elem szerepe a népesedést befolyásoló döntésekben, és a demográfiai változások, elsősorban a társadalmak nagy részének előregedése, messzemenő gazdasági, társadalmi és politikai változásokra vezetnek.

Az erre irányuló eddigi vizsgálatok elsősorban a hosszú távú összefüggéseket és a családpolitikai intézkedéseknek a hatásait hangsúlyozták. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy nincs-e hatásuk a demográfiai mutatószámokra a rövidebb távon érvényesülő gazdasági és politikai változásoknak, sőt akár a közhangulatnak vagy társadalmi-magatartásbeli divatoknak is. Ez a publikáció ezt a kérdést és ezen belül is a politikai változásoknak a demográfiai folyamatokra gyakorolt hatását vizsgálta.

A tanulmány első része a rendszerváltást megelőző eseményeknek és magának a rendszerváltásnak a demográfiai folyamatokra gyakorolt hatását elemzi. Bemutatja, hogy két optimista periódusban – a szovjet rendszernek a rendszerváltást megelőző válsága, valamint a rendszerváltás idején – átmenetileg ugrás-szerűen javultak az élveszületés mutatószámai, és ez, elsősorban a második

periódusban, nagyrészt a társadalomban ekkor felülkerekedő optimizmussal magyarázható. Ugyanezekben az időszakokban a házasságkötések számának csökkenése is mérséklődött, viszont a terhességmegszakítások alakulásában nem mutatható ki politikai környezeti motiváció.

A tanulmány második része a rendszerváltás utáni politikai váltógazdaság hasonló hatásaival foglalkozik. Bemutatja, hogy az 1990 utáni harmadik kormány működése idején a születési arányszám csökkenése a fiatalabb korcsoportokban mérséklődött, az idősebb korcsoportokban pedig a csökkenést növekedés váltotta fel; a terhességmegszakítás valamennyi korcsoportban a korábbi meghaladó mértékben csökkent; a házasságkötések számának csökkenése pedig – a születések számának alakulásához hasonlóan – a fiatalabb korcsoportokban lassult, az idősebb korcsoportokban pedig az arányszám – a korábbi csökkenéssel szemben – nőtt. Ez a születések száma esetében a családpolitikai intézkedéseknek, valamennyi mutatószám tekintetében a konzervatívabb közhangulatnak, továbbá annak is lehetett a következménye, hogy a fiatalok és főként a fiatal nők kedvezően reagáltak ezekre a politikai változásokra.

IRODALOM

- Balogh H.* (2000): Az abortuszok jogi szabályozása a világ országaiban. In: Terhességmegszakítások 2000, 49–68.
- Borchardt, A. – Stöbel-Richter, Y.* (2004): Die Genese des Kinderwunsches bei Paaren – eine qualitative Studie. Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung beim Statistischem Bundesamt, Wiesbaden, 2004, Heft 114, ISSN 0178-918X.
- Bukodi E.* (2004): Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon. Századvég Kiadó – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Kamarás F.* (2000): A terhességmegszakítások hazai irányzatai. In: Terhességmegszakítások 2000, 7–24.
- Kamarás F.* (2001): Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. Demográfia, 44/1–2., 44–73.
- Mellár T.* (2004): Csapdahelyzetben?! Gazdaság és népesedés kapcsolata az új évezredben. Magyar Szemle, 12/9–10., 8–25.
- Spéder Zs.* (szerk.) (2003a): Család és népesség – itthon és Európában. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet – Századvég Kiadó, Budapest.
- Spéder Zs.* (2003b): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. A gyermeket vállaló anyák munkapiaci státusa és iskolai végzettsége az 1990-es évek termékenységszűkülésének idején. In: Spéder (2003a), 86–112.
- Spéder Zs.* (2003c): Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyíló fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette. Demográfia, 46/2–3., 153–176.
- Szakolczai Gy.* (1976): Az abortuszlegalizáció. Demográfia, 19/1., 55–69.
- Szukicsné Serfőző K.* (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. Demográfia, 43/4., 445–476.
- Tárkányi Á.* (2000): Abortuszok a nemzetközi gyakorlatban. In: Terhességmegszakítások 2000, 25–47.

- Tárkányi Á.* (2002): A családpolitika változásainak hatásai a termékenységre Közép-Európában. *Demográfia*, 45/1., 48–71.
- Tárkányi Á.* (2003): A magyar család- és népesedéspolitika európai összehasonlításban. In: Spéder (2003a), 115–147.
- Magyar történelmi kronológia 1971–1990. A függelékben 1992-ig. Összeállította: Dr. Seifert Tibor. IKVA Könyvkiadó Kft., Budapest, 1994.
- A népesedés és a népesedéspolitika a hosszú távú tervezés összefoglaló dokumentumai-ban, 1968–1985, I–II. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései. Demográfiai tájékoztató füzetek 6–7. Budapest, 1989/2–3. 220 és 144 o.
- Népmozgalom 2004. január–december. KSH, Budapest, 2005.
- Terhességmegszakítások 2000. Tanulmányok, adatok, jogszabályok, hazai és nemzet-közi trendek. KSH, Budapest, 2000.

Tárgyszavak:

Demográfiai és gazdasági összefüggések
Termékenység
Házasodás

THE DEMOGRAPHIC IMPACTS OF THE POLITICAL TRANSFORMATION AND THE CHANGES OF GOVERNMENTS

Abstract

The paper deals with the effects of short term political changes on demographic indices including the changes in more general political and social climate.

The first part describes the effects of the events preceding the fundamental changes in East European political system and those of this fundamental change itself. It shows that in two periods of optimistic character – at the time when the final crisis of the Soviet System became evident and at the time of the fundamental political change – the number of live births increased. In these two periods the decrease in the number of marriages became more moderate but no effect of these events on the number of induced abortions can be demonstrated.

The second part analyses the effects of the changes of government on the same indices in the last fifteen years. It pointed out that in the period of the third government (1998–2002) the decrease in the rate of live births became less pronounced in the younger age groups, while the former decrease of those indices was followed by their increase in the older ones. At the same time the decrease in the number of induced abortions became more marked in all age groups. Finally, the number of marriages – just as the number of live births – decreased less in the younger age groups, while after the former decrease it increased in the older age groups. In the case of the live births these changes may be imputed to the changes in the regulations supporting mothers of young children, in the case of all indicators to the more conservative political climate and even to the fact that younger age groups (particularly younger women) reacted favourably to these political changes.

KÖZLEMÉNYEK

A BELGIUMBAN ÉLŐ MAGYAR NÉPESSÉG RÖVID TÖRTÉNETE A XX. SZÁZADBAN¹

HELENA RAJABALY – JEAN-PIERRE HERMIA

Bevezetés

Az Európai Unióba való múlt májusi belépésük nyomán meglehetősen fontossá vált a nyolc kelet-európai új tagország demográfiai súlya. Ezeknek az országoknak 74 millió főnyi a lakossága, ami az új Európa népességének 16%-át teszi ki. Kelet-európai állampolgárok mindig éltek az Európai Unióban, még ha bizonyos országok sokkal több reprezentánst számlálnak is. A különböző tagállamoknak az első tíz legnagyobb bevándorló nemzetiségre vonatkozó statisztikái mindenesetre ritkán tartalmaznak kelet-európai nemzetiségi csoportokat. Lengyelországgal ellentétben, amely a bevándorlói számát tekintve az első ezen országok sorában, Magyarország úgyszólván minden nyugat-európai országban csak igen kis számú képviselőt tud felmutatni (*Okolski* 2000).

Ami Belgiumot illeti, a velük kialakult kapcsolataink jóval a függetlenségük megteremtése előtti időkre mennek vissza, mivel a magyar királyok – hogy a minőségi munkaerő-szükségletüket kielégítsék – már a XII. századtól kezdve hozattak flamand földműveseket és kézműveseket, földet juttatva az egyik és kiváltságokat a másik csoportnak (*Hortobágyi* 2004). Politikai, gazdasági, de kulturális kapcsolatok is szövődtek a két ország között az évszázadok folyamán, és gyakorta számos magyar választotta a belgiumi emigrációt.

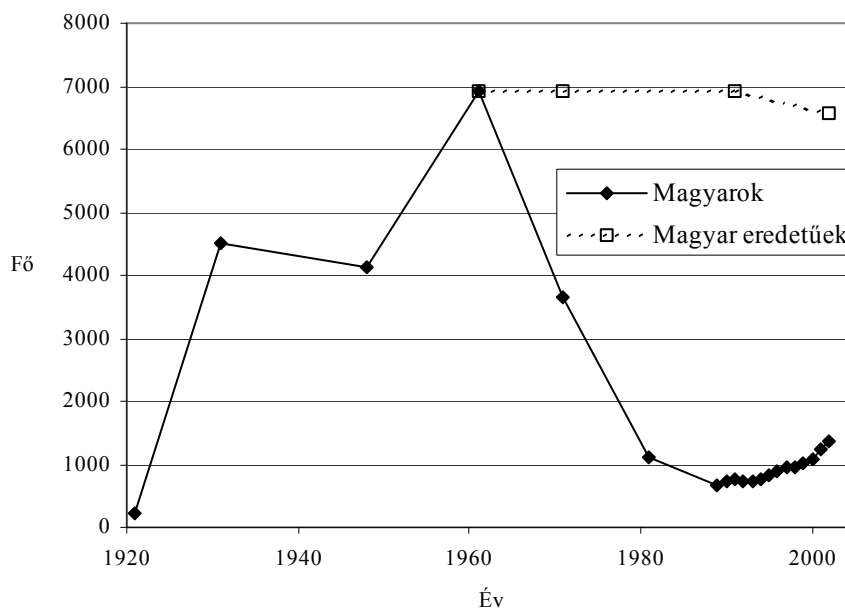
1. A magyar emigráció rövid története

A magyarok XX. századi vándormozgalma meglehetősen mozgalmasnak bizonyult. Az első világháború másnapján a trianoni békeszerződés feldarabolta az Osztrák–Magyar Monarchiát. Az új határok megállapítása Magyarország területét az egyharmadára, népességét a felére csökkentette, és több mint 2 millió magyar került a határokon kívülre (*Tóth* 2004). Megindult a magyar emigráció a szomszédos, csakúgy mint a távolabbi európai és észak-amerikai országok felé. Bár a századelőn a magyarok úgyszólván nem is voltak jelen Belgiumban (közösségük alig 200 főt számlált 1920-ban), 1930-ban már több mint 4500-an voltak. A kivándorlás az 1930-as évekig leginkább munkavállalás céljából történt (*Eggerickx – Poulain – Kesteloot* 2002), és az érintettek elsősorban a vidéki lakosság köréből kerültek ki, az ország elmaradott északi és keleti

¹ A frankofón demográfusok szövetségének (AIDELF) budapesti konferenciáján (2004. szeptember 21–24.) elhangzott előadás átdolgozott változata. Franciából fordította: *Óri Péter*.

régióiból. Ennek ellenpárjaként 1920 és 1924 között mintegy 350 000 magyar nemzetiségű lakos vándorolt a Magyarországgal szomszédos országokból az újonnan kialakult kisebb országterületre. Ezeknek a bevándorlóknak a többsége a társadalom középrétegeihez tartozott (Dövényi – Vukovich 1994; Tóth 2004).

A két háború közötti időszakban a munkavállalás céljából történő kivándorláshoz a migráció más típusai is csatlakoztak a politikai indíttatású és a kényszer-kivándorlás formájában. Értelmiségiek, szabadfoglalkozásúak és más középosztálybeliek növekvő számban hagyták el Magyarországot az 1920-as és 1930-as években (Dövényi – Vukovich 1994).

Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet, Népszámlálás, Nemzeti Népeség-nyilvántartás.

I. A magyarok és a magyar eredetű személyek száma Belgiumban 1920-tól
Number of the Hungarians and the persons of Hungarian origin in Belgium since 1920

A második világháború vége és a potsdami konferencia tömeges népeségmozgást váltott ki Európában. Minthogy az etnikai kisebbségek jelentős szerepet játszottak ezekben a mozgásokban, Magyarországot igen erősen érintették a migrációs hullámok. 1945–46-ban majdnem ugyanannyi magyar nemzetiségű személy vándorolt be a szomszédos országokból, Romániából, Csehszlovákiából, Jugoszláviából és a Szovjetunióból, mint az első világháború után. Az értelmiségiek és a középosztálybeliek elvándorlása fokozódott, ami összefüggött korábbi nagyobb koncentrációikkal, illetve a köz-

vetlenül a második világháború előtti és alatti politikai és ideológiai helyzettel. Egy részük zsidó származású volt (*Dövényi – Vukovich 1994; Tóth 2004*).

A hidegháború alatti és különösen az 1948 utáni nemzetközi vándorlásra vonatkozó adatokra még nehezebb szert tenni. 1945 és 1955 között körülbelül 200 ezren távoztak Magyarországról Nyugat-Európába és más területekre (az Egyesült Államokba és Kanadába) (*Dövényi – Vukovich 1994*).

Nyugat vonzó hatása ellenére 1948 után a nemzetközi vándorlás többé-kevésbé megszűnt Magyarországon, az utazás minden fajtája nehezzé vált. A (legális és illegális) vándorlók nagy része a német származásúak közül került ki, akiknek lehetőségük volt letelepedni a Német Szövetségi Köztársaságban (*Dövényi – Vukovich 1994*).

Az 1956-os forradalom és a szovjet katonai beavatkozás idején a magyar határok néhány hónapig nyitva álltak, ami tömeges kivándorlást tett lehetővé. A vándorlók többsége városi, főleg budapesti volt, de egy részük az osztrák határhoz közeli megyékből származott. A kivándorlók elsősorban fiatal (15–40 éves) férfiak voltak, közöttük sok mérnök, műszaki végzettségű vagy orvos. Összességében közel 200 000 magyar hagyta el az országot ez alatt a rövid időszak alatt (*Fassmann – Münz 1994*). Akkoriban a magyarok nagy számban folyamodtak politikai menekült státusért majdhogynem mindenhol Európában (*Szoke 1992*).

Az ezt követő időszak adatai kizárólag a legális vándorlásra vonatkoznak, mivel Magyarországon minden határátlépést szigorúan ellenőriztek. Utóbb azonban, az 1970-es években Magyarország elsőként engedélyezte a nyugati turistautazásokat (*Szoke 1992*). Bár az illegális vándorlás létezett, úgy tűnik, hogy az ország területéről való elvándorlás elhanyagolható volt egészen az 1980-as évek végéig.

A politikai nyitás és rendszerváltozás 1989-től gyökeres változást hozott nemzetközi kapcsolatainkban. A magyar állampolgárokra vonatkozó összes korlátozás feloldása valóban közvetlen hatással volt a migrációra. Ettől kezdve nem csak korlátozás nélkül léphettek át a magyar határt, akár munkavállalás céljából is (*Szoke 1992*), hanem vízumra sem volt többé szükségük ahhoz, hogy rövid időtartamra belépjenek az európai országok területére (*Hárs 2004*).

Összességében, a becslések szerint, azoknak az egyéneknek a száma, akik Magyarországon születtek és Európán kívülre vándoroltak, mintegy 200 000, ezek fele az Egyesült Államokba ment, 54 000-en Kanadába és 27 000-en Ausztráliába kerültek. Ha kizárólag a magyar nemzetiségű személyeket vesszük figyelembe, számuk kevéssel 100 000 fölött lesz (SOPEMI 2003).

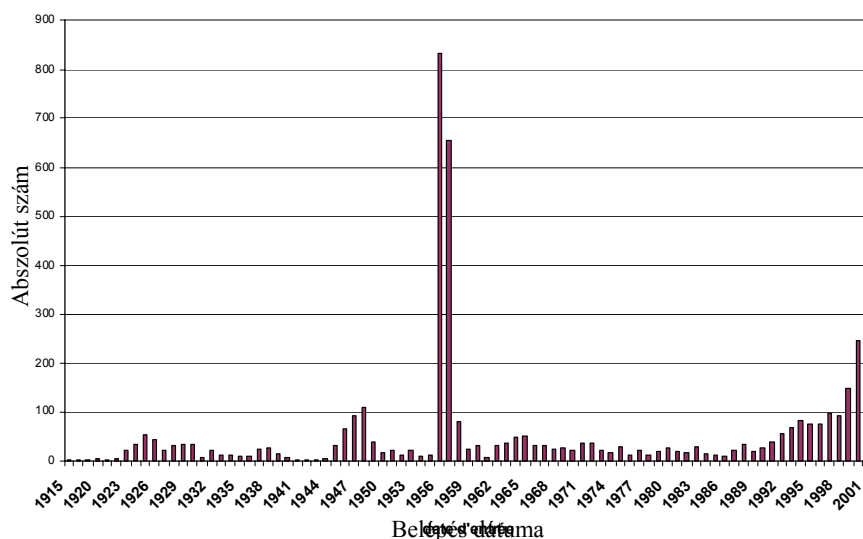
1998-ban 78 000 magyar állampolgárt regisztráltak az EU tagállamaiban. A magyarok számára Németország maradt az első számú befogadó ország, a bevándorlók évenkénti száma ott 28 000 (1992) és 11 200 (1997) között váltakozott (SOPEMI 2003). Belgium, ahogy az európai országok többsége, ma újra fogad magyar állampolgárokat.

2. A belgiumi magyar népesség jellemzői

Belgiumban ma több mint 6500 magyar eredetű személy él. Kik ezek az emberek? Különböző migrációs hullámokkal érkeztek, kitéve azoknak a politikai fejleményeknek, amelyeket itt mindjárt áttekintünk. Összetételük változott az elmúlt század folyamán.

A II. ábra megmutatja, hogy a ma Belgiumban élő magyarok között vannak olyanok, akik 1920-as évek óta ott tartózkodnak.

A második világháború kitörésének másnapján Belgiumban már több mint 4000 magyar élt. Az ebben az időszakban ott tartózkodó személyek fiatalok, átlagban 28 évesek. Bár egy részük az 1920-as és 1930-as években munkavállalás céljából érkezett,² a többségük 1945 és 1947 között, a tömeges európai etnikai vándorlás időszakában került ide. Ebben az esetben diplomás emberekről van szó, akik kedvező társadalmi helyzetben voltak, és elhagyni kényszerültek hazájukat.

Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet, Nemzeti Népszámogatás.

*II. A Belgiumban élő magyar eredetű személyek száma 2002-ben,
belépésük dátuma szerint
Number of the persons of Hungarian origin living in Belgium in 2002
by the date of their entries*

Jó tíz évvel később, az 1960-as évek elején a magyarok száma 70%-al nőtt. Az 1950-es évekre jellemző politikai helyzet fokozatosan megváltozott, és a politikai okokból történő emigráció még nagyobb intenzitással folyt, elsősorban az 1956-os forradalom idején. Egyedül 1956-ban és 1957-ben több mint 3000 magyar lépett be Belgiumba, ami a korszakban ott élők felét tette ki. A bevándorlók többsége férfi volt, mindenképp mert kedvezőbb társadalmi pozíciót foglaltak el és több okuk volt emigrálni, de azért is, mert általában több lehetőségük volt hazájuk elhagyására. Ennek a két

² Az 1920-as és 1930-as évek, a munkavállalás céljából történő bevándorlás fontos időszakai után a bevándorolt magyarok többsége vagy belga állampolgárságot szerzett, vagy távozott az országból.

évek az utóhatása még a mai statisztikákban is átütő erővel mutatkozik, minthogy a 2002-ben jelenlévő magyar származású személyek egyharmada akkor érkezett.

Az 1960-as években Belgium családgyesítési politikát folytatott, aminek eredményeként csökkent a magyar származású népesség férfitöbblete. Másrészt a vegyes házasságok és a honosítások a felére apasztották az idegenek számát, ők azok, akik belga állampolgárságot szereztek. 1971-ben ténylegesen nem több mint 3600 magyart regisztráltak Belgiumban.

Fékező hatással járt az olajválság és az abból eredő kedvezőtlen gazdasági konjunktúra: Belgium lezárta határait a képzetlen munkaerő előtt és ez figyelemre méltóan visszafogta a belépéseket, miközben a Magyarországról való kilépéseket továbbra is igen szigorúan ellenőrizték. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az 1980-as évek végére a magyarok egyre inkább eltűntek a belgiumi statisztikákból.

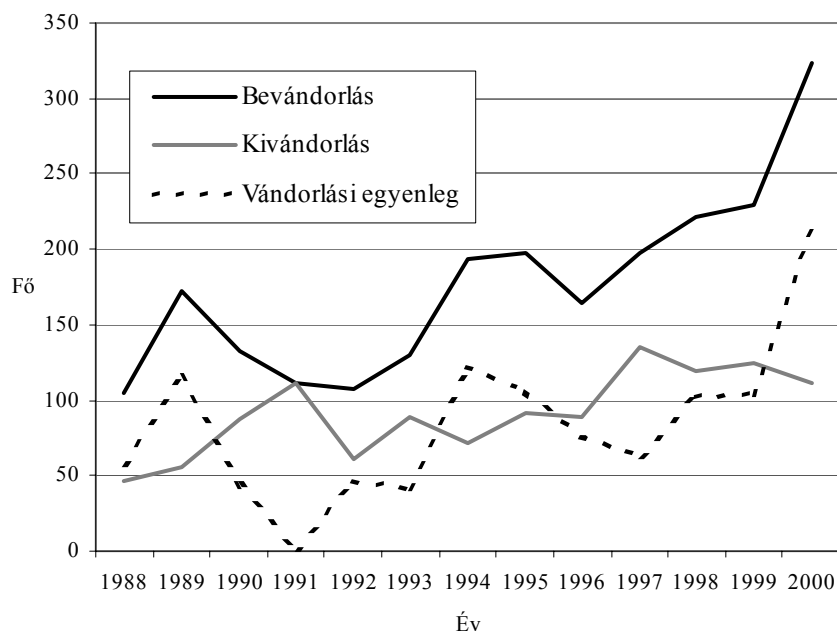
A piaczgazdaságra való áttérés és Magyarország politikai nyitása sokkal könnyebbé tette az ország elhagyását. 1992-től fogva a magyarok Belgiumba való belépéseinek száma folyamatosan emelkedett, az addig évenkénti alig 100 bevándorlás a 2000-es években több mint 300-ra nőtt.

Másrészt átalakult a magyar bevándorlók összetétele. Míg a megelőző évtizedekben a nemek aránya eléggé kiegyensúlyozottnak tűnt, az 1990-es évektől kezdve a magyar nők mind nagyobb és nagyobb számban jönnek Belgiumba: az utolsó évtized bevándorlói között 40%-al többen voltak, különösen az aktív korcsoportokban. A gazdasági átalakulás óta ide érkezők átlagos életkora alacsonyabb (29,5 év), és a célok között a munkavállalás dominál. A nagy mozgásszabadság, amelyet ezeknek az állampolgároknak biztosítanak, kétségkívül kedvezett a rövid időtartamú kivándorlásnak.

Összehasonlítási alapul szolgálhat a lengyel kivándorlók helyzete. Körükben egyre gyakoribbá váltak a rövid tartózkodások. A lehetőség abból adódott, hogy nem volt szükségük vízumra az Európai Unió országaiba való beutazáshoz. Ez arra bátorította őket, hogy valami szerény, többnyire kétes és bizonytalan állást keressenek (*Perrin – Rajabaly* 2003). Azok a lengyelek hajlottak leginkább a kiutazásra, akik a legkevesebbet kockáztatták, akiknek a legkevesebb veszteni valójuk volt, azaz a vidékiek, az aktív korúak, a legkevésbé iskolázottak és ugyanakkor a nők is.

A magyar emigránsok esetében is megállapítható, hogy a fiatalok és a nők egyaránt felülreprezentáltak. A kommunista korszakban és különösen az 1970-es és 1980-as években az emigráció erősen összefüggött a politikai mozgalmakban vagy hálózatokban való részvétellel, és ebből következően a privilegizált, jobb módú, magasabb iskolai végzettségű személyeket érintette. Jelenleg a kivándorlás egyszerű volta kedvez a kevésbé tehetséges, kevésbé kvalifikált rétegeknek, például a fiataloknak. Hasonlóképpen előtérbe kerültek a nők, ami valószínűleg azzal függ össze, hogy az 1990-es években Magyarországon, éppúgy mint Kelet-Európa más országaiban, a nők felülreprezentáltak voltak a szegény népességben (*Domanski* 2002).

A ma Belgiumban letelepedett magyar népesség egyaránt áll magyar állampolgárokból és olyanokból, akik belga állampolgárságot szereztek. Míg a magyar állampolgárságúak között többségben vannak a nők, a magyar eredetű népesség (külföldiek és honosítottak) összességében majdnem egyensúly van a nemek között: 100 nőre 96 férfi jut. És bár a magyar eredetű népesség – Belgium teljes népességéhez hasonlóan – hajlik az öregedésre, a bevándoroltak mintegy tíz éve újra fiatalítják azt.

Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet, Nemzeti Népeség-nyilvántartás.

III. A belgiumi magyar eredetű népesség vándormozgalmai 1989 óta
 Migratory movement of the population of Hungarian origin living in Belgium after 1989

3. A belgiumi magyar jelenlét geográfiája

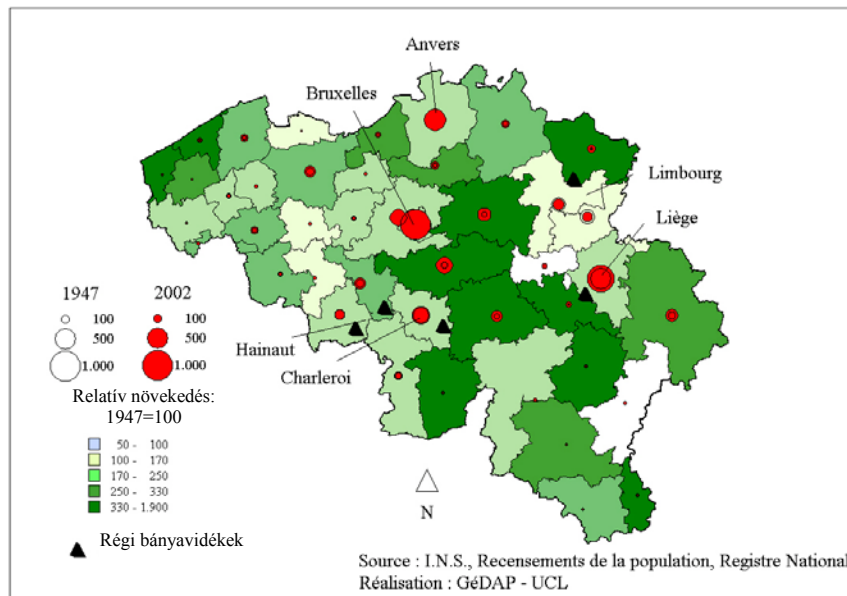
Számszerűen az 1960-as évek elején voltak a magyarok a legtöbben Belgiumban (az 1961-es népszámlálás szerint majdnem 7000-en). Mégis, a magyar jelenlét tágabban értelmezve nem nagyon csökkent az ország területén, és fél évszázad óta a 6000 főt közelíti (I. ábra). De milyen a térbeli elrendeződésük?

A magyarok belgiumi elhelyezkedésének földrajza nagymértékben kapcsolódik migrációs történetükhöz és azokhoz a gazdasági és társadalmi tényezőkhöz, amelyek ennek kísérői voltak. Így az 1920 és 1930-as évek jelentős bevándorlási hullámai összekapcsolódtak a bányászati szektor munkaerőigényével, és a magyar állampolgárok elhelyezkedésének két karakteres típusát alakították ki. Alapvetően ezek formálták az 1947-es térbeli megoszlás szerkezetét is, és mivel ez keveset változott ötven év alatt, hasonló súllyal a 2002-est is (IV. ábra):

- A szénmedencékben és/vagy a vasipar központjaiban tömörült a magyarok több mint 40%-a. A limburgi bányavidék (Genk, Beringen) a vallon ipari tengellyel – beleértve a liège-i, charleroi-i, a középső és a borinage-i szénmedencéket és vasipari központokat – képezte az alacsony képesítésű magyarok természetes elhelyezkedési övezetét. Ez a vidék nem csak a magyaroknak kínált kedvező lehetőségeket, hanem hasonlóképpen befogadta a korszak közép-európai be-

vándorlóinak (lengyeleknek, cseheknek, szlovákoknak) a többségét, valamint a marokkói bevándorlók első hullámát is. Elsősorban ez a terület fogadta az olasz bevándorlókat (1940-es, 1950-es, 1960-as évek), és újabban a törököket (Grimmeau 1991; Eggerickx – Poulain – Kesteloot 2002).

- Az ország nagyobb városaiban tömörült hasonlóképpen a magyarok több mint 40%-a. Elsősorban Brüsszel (30%) és Antwerpen (közel 15%) voltak a letelepedés fő centrumai, az első mint főváros és az ország adminisztratív és pénzügyi központja, a másik mint elsőrangú tengeri kikötő, ahová természetes módon a bevándorlók túlnyomó többsége érkezett. Emellett mindkettő fontos ipari város volt, ahol a specializált ipari munkaerőigény jelentősebb polarizáló szerepet játszott (Eggerickx – Poulain – Kesteloot 2002).

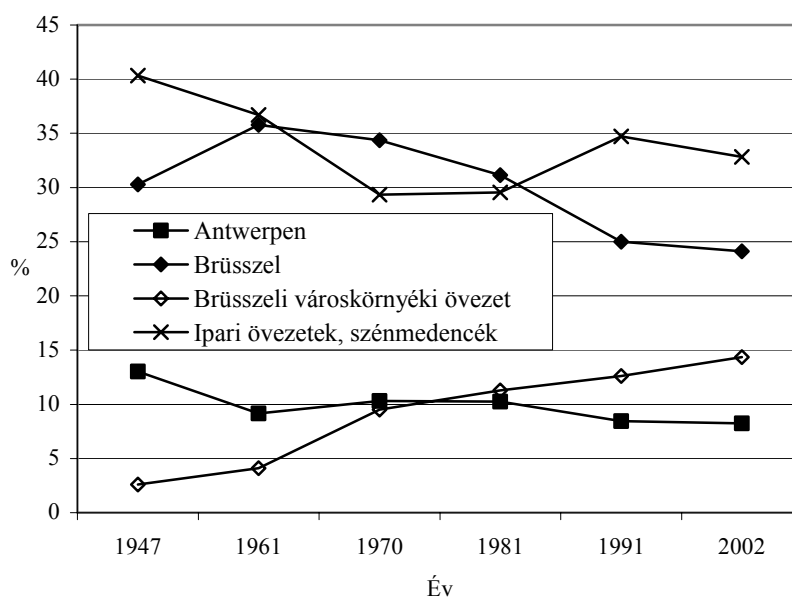
Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet, Népszámlálások, Nemzeti népesség-nyilvántartás.
Kivitelezés: Leuveni Katolikus Egyetem, Alkalmazott Demográfiai Kutatások Kutatócsoportja.

*IV. A magyarok területi elhelyezkedése Belgiumban: összehasonlítás
 1947 és 2002 között*

*Spatial distribution of the Hungarians living in Belgium: a comparison
 between 1947 and 2002*

A huszadik század második felében a magyarok térbeli elhelyezkedése csak igen kevésbé változott: több mint 80%-ukat 2002-ben is az iparvidékek és a két nagyváros fogadta be (IV. ábra). Mindazonáltal két, kiemelt érdemlő változás figyelhető meg (V. ábra):

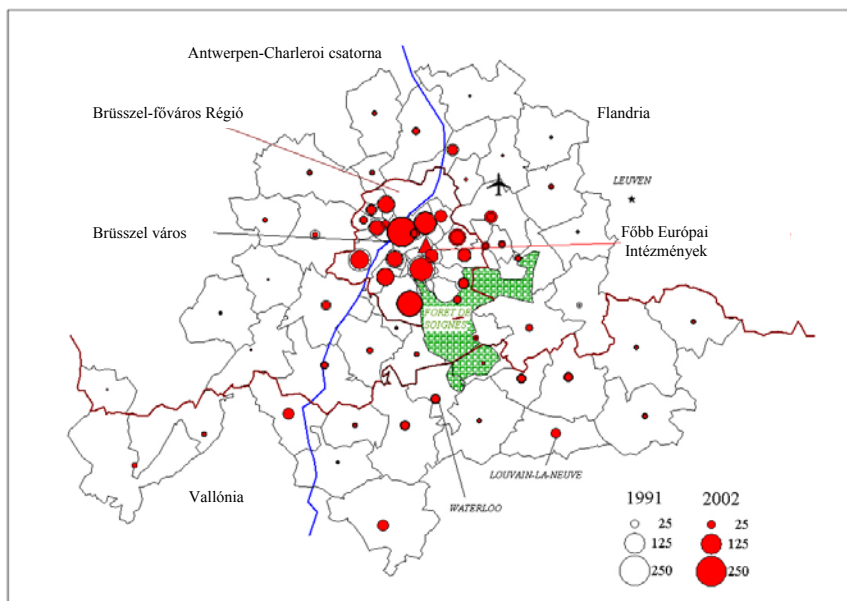
- Antwerpen szerepének egyre erősebb csökkenése. Itt 2002-ben a magyar bevándorlóknak csak 7%-a élt. A jelenség valószínűleg a tengeri forgalomnak a nemzetközi migrációban betöltött csökkenő szerepével, illetve ennek komplementerével, azaz a más közlekedési eszközök szerepének felértékelődésével (vasút, közút, légi közlekedés) magyarázható. Ezek következményeként logikusan csökkent a Belgiumon belül nem központi elhelyezkedésű város súlya.
- A városkörnyéki települések növekvő fontossága, különösen Brüsszel környékéé, ahol a magyarok száma robbanásszerűen növekedett, ötven év alatt megőszorozódott, 15%-uknak kínálva lakhelyet. A népességnek ez a nyilvánvaló térbeli átrendeződése nem csak erre a nemzetiségre jellemző, mivel ugyanebben az időszakban hasonló jelenség mutatkozott a belgák körében is, ám a magyarok esetében még fokozottabban igaz ez. Mindez valószínűleg kapcsolódik társadalmi-gazdasági szerkezet változásához (*Van der Erf* 2003), amelynek során ez a népesség a kvalifikáltabb foglalkozások felé mozdult el, felelve a teljes strukturális átalakulásban lévő brüsszeli agglomeráció növekvő szükségleteire, amely átalakulás párhuzamos a befogadott nemzetközi intézmények robbanásszerű kvantitatív és kvalitatív változásaival (*Hermia – Perrin* 2003).

Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet, Népszámlálások, Nemzeti népesség-nyilvántartás. A számításokat a Leuveni Katolikus Egyetem Alkalmazott Demográfiai Kutatások Kutatócsoportja végezte.

V. A belgiumi magyarok térbeli elhelyezkedésének változása 1947 és 2002 között (a belgiumi magyarok teljes számának százalékában)
Changes in the spatial distribution of the Hungarians living in Belgium between 1947 and 2002 (compared with the total number of Hungarians living in Belgium – %)

Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának hajnalán, az 1990-es években a magyarok koncentrációja enyhén a brüsszeli agglomeráció javára változott. Ezen belül – korábban és most is – Brüsszel adminisztratív régió 19 önkormányzatában tömörülnek (VI. ábra). Mindemellett megfigyelhető az európai városnegyed erősödése (Brüsszel/Etterbeek), amely az 1990-es években vált vonzóvá. Ez a növekvő polarizáció, amely a nemzetközi intézmények fejlődéséhez kapcsolódik ebben az erősen korlátozott alrégióban, nemcsak a magyarokra jellemző, hanem hasonlóképpen számos más európai ország fiaira is, köztük a lengyelekre, akik különösen sokan élnek Brüsszelben (Hermia – Perrin 2003). A közeljövőben érdekes lesz tanulmányozni az újonnan, az ország EU-csatlakozása után érkezettek térbeli elhelyezkedését...

Forrás: Nemzeti Statisztikai Intézet, Nemzeti népesség-nyilvántartás. A számításokat a Leuveni Katolikus Egyetem Alkalmazott Demográfiai Kutatások Kutatócsoportja végezte.

VI. A magyarok térbeli elhelyezkedése a brüsszeli agglomerációban 1991-ben és 2002-ben

Spatial distribution of the Hungarians in the Brussels agglomeration in 1991 and 2002

4. A belgumi magyar népesség fejlődési perspektívái

Új nézőponttal gazdagodott a migráció kérdése, amikor az Európai Unió tíz közép- és kelet-európai országgal (köztük Magyarországgal) bővült. Létezik bizonyos aggodalom a nyitás által kiváltott tömeges migrációval összefüggésben. A csatlakozási szerződések azonban tartalmaznak egy átmeneti klauzúrát, amely szerint ez idő alatt a közép-

és kelet-európai munkavállalók nem juthatnak be szabadon a régi tagállamok, köztük Belgium munkaerőpiacára (Hárs 2004). Így igazából nem kell tartani ettől a folyamat-tól.

Másrésről Magyarország speciális helyzetben van Közép- és Kelet-Európán belül, minthogy ő maga is jelentős mennyiségben fogad bevándorlókat (SOPEMI 2003). Nem olyan jelentős kibocsátó ország, mint például Lengyelország. A jelenlegi migrációs mozgások alapján csak feltételezhetjük, hogy a magyarok száma továbbra is lassan növekszik majd Belgiumban.³

IRODALOM

- Domanski, H.* (2002): Is the East European “underclass” feminized? *Communist and Post-Communist Studies*, n°35, 383–394.
- Dövényi, Z. – Vukovich, G.* (1994): Hungary and International Migration. In *Fassmann and Münz* (eds.) *European migration in the late twentieth century, historical patterns, actual trends and social implications*.
- Eggerickx, T. – Poulain, M. – Kesteloot, C.* (2002): La population allochtone en Belgique. Monographie n°3 du Recensement de la population et du logement de 1991. Bruxelles, INS-SSTC..
- Fassmann, H. – Münz, R.* (1994): European East-West Migration 1945–1992. *International Migration Review*, vol. 28, n°3, 520–538.
- Ferenczi I. – Willcox, W. F.* (1929): *International migrations*, vol. 1 Statistics, *Demographic monographs 7*, National bureau of economic research, New York.
- Gouvernement Office For Hungarian Minority Abroad 2003. The situation of Hungarians living outside the Carpathian Basin, the 2003 report, <http://www.hhrf.org/html/reports2003/west2003.htm>
- Grimmeau J.-P.* (1991): Les étrangers en Belgique d’après les recensements. *Etudes statistiques*, Institut National de Statistique, 92.
- Hárs A.* (2004): « Motivations, caractéristiques et particularités de la migration de la main d’œuvre d’après l’étude de la migration de travail de la Hongrie vers l’Union européenne dans le cadre d’accords bilatéraux ». Colloque de l’AIDELF, Les migrations internationales. Observations, analyse et perspectives. Budapest, Hongrie, 21–24 septembre 2004.
- Hermia, J.-P. – Perrin, N.* (2003): L’implantation des ressortissants européens à Bruxelles: des logiques migratoires originales? Chaire Quetelet 2003 ‘Elargissement de l’Union européenne. Enjeux et implications socio-démographiques’. Louvain-la-Neuve, 21–24 octobre 2003 (megjelenés előtt).
- Hortobágyi P.* (2004): La Belgique et la Hongrie : une amitié de longue date, *Le journal francophone de Budapest*, <http://www.jfb.hu/60/art10.htm>.
- Okólski, M.* (2002): Migrations d’Europe de l’Est vers l’Union Européenne avec mention particulière pour la Belgique, communication à la conférence: „L’état des

³ Szeretnénk kifejezni köszönetünket *Nicolas Perrin*nek, aki ennek a tanulmánynak az elkészítéséhez szükséges adatok megszerzéséhez számos bölcs tanácsot és értékes segítséget adott.

- migrations vers l'Europe : Facteurs d'émigration, politiques d'immigration", Bruxelles, 23 mars 2001.
- Perrin, N. – Rajabaly, H.* (2003): Polish women in Belgium: From immigrant strategies to migration statistics, communication à la Conférence Européenne sur la Population de 2003, Varsovie, 26–30 août.
- SOPEMI 2003. *Tendances des migrations internationales: système d'observation permanente des migrations*, OCDE, Paris.
- Szoke L.* (1992): Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration in the New European Architecture, *International Migration Review*, vol. 26, n°2, 305–323.
- Tóth P.* (2004): « Les processus de migration et les particularités de l'intégration des immigrés – le cas de la Hongrie ». Colloque de l'AIDELF, Les migrations internationales. Observations, analyse et perspectives. Budapest, Hongrie, 21–24 septembre 2004.
- Van der Erf, R.* (2003): From EU-15 to EU-27. Demographic Portrait of the Candidate Member States. *Demos*, 19, August 2003, Special Issue, 1–5.

Tárgyszavak:

Etnikum
Kisebbség
Nemzetközi vándorlás

A CONCISE HISTORY OF THE HUNGARIAN POPULATION LIVING IN BELGIUM IN THE 20TH CENTURY

Abstract

The paper gives a short account on the history of the Hungarian population living in Belgium (6-7000 people of Hungarian origin in the last four decades) on the basis of census data and population registers. It deals with the demographic and social characteristics of this ethnic community: with their distribution by sex, age, educational status. It also demonstrates the spatial distribution of the examined population and the changes in the last decades: more than 80% of the Hungarians have lived in Brussels and Antwerpen and in the regions of industry and mining since the time of their settling down, but recently the role of Antwerpen has been decreasing and that of the Brussels agglomeration has been increasing. Finally the authors argue that the trends of international migration do not make probable the fast growth of the population of Hungarian origin in the near future.

INTERGENERÁCIÓS KONFLIKTUSOK A MODERN JÓLÉTI ÁLLAMOKBAN: ÁTTEKINTÉS

JANKY BÉLA

1. BEVEZETÉS

Az alábbi szakirodalmi áttekintés arra keresi a választ, hogy miképp vélekednek a fejlett jóléti államok polgárai a különböző korcsoportok között jövedelemátcsoportosítást végrehajtó intézményekről.¹ Az Egyesült Államokban és Nyugat Európában végzett kutatások áttekintése során két, fogalmilag jól elkülöníthető, azonban termékenyen csak együtt vizsgálható problémakörre koncentrálnak.

- a) Egyrészt azt vizsgáljuk, hogy kimutatható-e rövid vagy hosszú távú „generációs önérdék” a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciákban. Másképpen fogalmazva, a vélemények struktúrája utal-e arra, hogy generációk közötti, az állampolgárok által is érzékelt konfliktusok keletkeznek a jóléti rendszer működése során.
- b) A másik kérdésünk az, hogy az esetlegesen megélt konfliktusoktól függetlenül milyen hatást gyakorol a jóléti preferenciák struktúrája a generációk közötti újraelosztásra.

A jóléti intézmények forrását jelentő adó- és járulékkerhek jelentős része, továbbá a jóléti állam szolgáltatásainak és transzfereinek többsége nem egyenletesen oszlik meg a különböző korosztályok között. A közvetlen módon életkorhoz kötött juttatások súlya önmagában is jelentős, azonban sok más intézményre igaz még, hogy jól körülhatárolható korosztályokat terhel, illetve szolgál. Elemzésünkben arra törekszünk, hogy figyelembe vegyük a jóléti rendszerben megjelenő intergenerációs hatások sokféleségét. Ugyanakkor az *a)* pontban ismertetett kérdéskör vizsgálatakor mégis elsősorban az egyes korosztályokhoz közvetlenül, mindenki által átlátható módon köthető, mindenekelőtt transzfer jellegű juttatásokra (illetve ezek adó- és járulékvonzataira) koncentrálnak. A korosztályok között esetlegesen fennálló konfliktusok egyértelmű felismerésére e juttatások esetében van a legnagyobb esély (a felismerés fogalma itt egyaránt vonatkozik a generációs érdekét tudatosító állampolgárra és a kialakuló konfliktust mérni kívánó kutatóra). Az intergenerációs konfliktussal foglalkozó szakirodalom is elsősorban a nyugdíjakra és a transzfer jellegű gyermektámogatásokra koncentrálnak. Ismertetésünkben tehát a szakirodalomban megfigyelhető hangsúlyokat vesszük át. A *b)* pontban

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Pályázat 2002/5/62 sz. projekt keretében született kutatási jelentés egyes részeinek felhasználásával készült. A kutatás vezetője Gál Róbert Iván. A szerző köszönettel tartozik neki, továbbá Tóth István Györgynek a kutatás során nyújtott segítségért, valamint a tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseiért. A kutatási program korábbi eredményeihez lásd: *Gábos és Gál* (2003a,b).

ismertetett kérdéskör – nem generációs alapú jóléti preferenciák intergenerációs újraelosztási hatásai – esetében azonban az intézmények szélesebb körét vesszük figyelembe (bár a nyugdíjpreferenciák vizsgálata itt is kiemelt szerepet kap).

Több értelemben beszélhetünk a javak korosztályok közötti újraelosztásáról. Egyrészt e fogalom alá sorolható az életciklus különböző fázisaihoz kötődő terhek és juttatások korosztályok közötti egyenlőtlen, ám hosszabb távon stabil megoszlása. Ebben az esetben egyes életkori csoportok szisztematikus preferálása (diszpreferálása) csak rövid időszakokra vonatkoztatva értelmezhető. A teljes életpályát tekintve azonos módon kezeli a jóléti rendszer a különböző időpontokban született állampolgárokat. A jóléti rendszer kialakulásának és átalakulásának demográfiai, gazdasági és politikai tényezők által befolyásolt folyamatai azonban azt hozhatják magukkal, hogy bizonyos időszakokban született generációk egész életpályájukat tekintve nettó nyertesei, más generációk pedig hosszabb távon is vesztesei lehetnek a jóléti állam újraelosztó tevékenységének. A generációk közötti méltányosság problémakörét vizsgáló közgazdász és demográfus kutatók jelentős része az utóbbi, egyes generációkat hosszabb távon is negatívan (pozitívan) érintő újraelosztási folyamatokkal foglalkozik. Tanulmányunk is olyan kutatási programba illeszkedik, amely elsősorban ezeket a hosszú távú egyenlőtlenségi hatásokat vizsgálja. Azonban az egyes időszakokban érvényesülő elosztási elvek (és ezek változásai) az építőkövei azoknak a hosszabb távon érvényesülő hatásoknak, amelyek meghatározzák egy-egy generáció státusát a jóléti rendszerben. Az intergenerációs szolidaritást vizsgáló empirikus szociológiai munkák szemléletmódja is elsősorban, bár nem kizárólagosan keresztmetszeti.

Áttekintésünkben a keresztmetszeti szemlélet és a hosszú távon érvényesülő trendek vizsgálata is megtalálható. A közvélemény által érzékelt generációs konfliktusok elemzése kapcsán némileg nagyobb hangsúlyt kapnak az újraelosztás rövid távon érvényesülő hatásai, míg a *b)* pontban megfogalmazott, közvetett hatásokra koncentrált vizsgálatban többször kerülhetnek elő a generációk közötti méltányosság hosszú távon értelmezhető problémái.

Az alábbi szakirodalmi áttekintésben bemutatandó, az Egyesült Államokra és Nyugat-Európa egyes országaira vonatkozó empirikus eredményeknek többféle interpretációja lehetséges. Azonban a megközelítésmódok, eredmények és értelmezések sokfélesége ellenére is kirajzolódik néhány alapvető tanulság. A legfontosabb talán az, hogy a jóléti rendszer intergenerációs újraelosztási folyamataiban felfedezhető súlyponteltolódások nem közvetlen módon kapcsolódnak a jóléti preferenciákban megnyilvánuló intergenerációs szolidaritás sajátosságaihoz. A jóléti rendszer életkorfüggő hatásai kapcsolódnak a jóléti preferenciákhoz, azonban az állampolgári vélemények nem direkt módon adják vissza a rendszerben jelentkező intergenerációs feszültségeket (és vice versa, a korosztályok közötti újraelosztó hatások gyakran nem közvetlenül erre irányuló szándékok eredményeképp jönnek létre).

A generációk közötti újraelosztás jóléti rendszeren keresztül történő radikális átrendeződésére a modern jóléti társadalmak közül elsőként az Egyesült Államokban figyeltek fel a kutatók. A nyolcvanas években az USA-ban többen arra mutattak rá, hogy a hetvenes évek eleje óta jelentős mértékben csökkent a szegénység az idősek körében, azonban ugyanezen időszak alatt nőtt a gyermekszegénység mértéke (*Preston 1984*). A jelenség létrejöttét magyarázó demográfiai, közgazdasági és politikai gazdaságtani hipotézisek kidolgozása mellett feltevéseket fogalmaztak meg azzal kapcsolatban is, hogy miképp reagálnak erre a különböző korcsoportokhoz tartozó állampolgárok. Az

empirikus kutatások azonban eddig nem igazolták azokat a félelmeket, hogy az újraelosztási folyamatok elbillenése a generációk közötti konfliktusok éleződését hozza magával, és e konfliktusok szempontjai szerint alakítja át a demokratikus politikai rendszer működését is. A generációs önérdék csak enyhén jelenik meg a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciákban, és az intergenerációs konfliktus éleződését nem csak a hipotézis megfogalmazásakor, de a „vészharang megkongatását” követő évtizedben sem sikerült még kimutatni (*Silverstein és szerzőtársai 2000*).

Ugyanakkor a jóléti preferenciákban kimutatható „generációk közötti béke” nem jelenti azt, hogy a közvélemény domináns társadalompolitikai szemlélete ne okozhatna (további) eltolódásokat a nemzedékek közötti újraelosztásban. Ugyanis a különböző korosztályok gyakran egymástól eltérő jogosultsági logika alapján részesülnek támogatásokban (illetve viselnek terheket). Az egyéni és családi felelősségről, illetve az állam szerepéről vallott általános elképzelések implicit módon meghatározzák a generációk közötti újraelosztásra vonatkozó (ilyen formában nem is tudatosuló) preferenciákat is (*Turner 1989, 1998, Silverstein és szerzőtársai 2000*). Ezért válik például mégis érthetővé a generációk közötti szolidaritás megbomlására figyelmeztető Egyesült Államokbeli kutatók aggodalma. Itt ugyanis más fejlett országokban tapasztaltnál szembetűnőbb az a kontraszt, amit az időskori jólétet a ledolgozott évekkel megosztóknak tekintő, a közösségi felelősség hatáskörébe vonó, a gyermekjólétet pedig a munkaképes szülő felelősségének tekintő szemlélet okoz.

Az alábbiakban elsőként az intergenerációs konfliktusok erősödését prognosztizáló hipotéziseket tekintjük át. Ezután bemutatjuk e hipotézisek elméleti-szociológiai kritikáját, és ezt követi a hipotézisek tesztjének tekinthető amerikai és európai kutatások ismertetése. Egy további fejezet foglalkozik azzal, hogy miképp alakíthatják indirekt módon a generációs újraelosztást a jóléti preferenciák. A tanulmányt rövid összegzés zárja.

2. AZ INTERGENERÁCIÓS KONFLIKTUSOK ERŐSÖDÉSE ÉS A JÓLÉTI ÁLLAM: HIPOTÉZISEK

A jóléti rendszerben megjelenő intergenerációs konfliktusok alapjául szolgáló probléma az, hogy az előregedő társadalmakban egyre nagyobb terhet ró a jóléti intézményrendszerre az időskorúak ellátása. A fejlett posztindusztriális társadalmak jelenlegi nyugdíjrendszereiben az aktív korosztályok jövedelmük egyre nagyobb hányadát fordítják az időskorú inaktívak intézményes támogatására.² A jövedelem-újraelosztás átalakulásának egyik, hosszabb távon realizálódó következménye, hogy azok, akik az előttünk álló évtizedekben fejezik be aktív életpályájukat, kevésbé nagyvonalú jóléti szolgáltatásokra és transzferekre számíthatnak, még akkor is, ha az aktuális aktív korosztályok terhelését sikerül némileg tovább növelni.³

Ugyanakkor a kormegoszlás átrendeződése már rövid távon is kihathat a jóléti intézmények szerkezetére, a javak újraelosztására, és ezen keresztül arra, hogy milyen dimenziók szerint figyelhetők meg jelentősebb társadalmi egyenlőtlenségek. Az ilyen

² A problémakör magyar nyelvű összefoglalását nyújtja *Hablicsek–Pákozdi (2004)*.

³ A generációk között a nyugdíjrendszeren keresztül történő, hosszú távon jelentkező újraelosztást vizsgálja magyar nyelven *Gál és szerzőtársai (2002)*, továbbá *Gál (2003)*.

egyenlőtlenségek kialakulása is összefüggésben állhat a generációk közötti szolidaritás adott társadalomban megfigyelhető jellemzőivel. Azonban az átalakuló újraelosztás maga is befolyásolhatja a korosztályok közötti szolidaritás társadalmi normáit.

Egyes szociológusok már igen korán hangot adtak annak a véleményüknek, hogy az életkorhoz köthető folyamatok egyre fontosabb szerepet fognak játszani a modern jóléti államokban tapasztalható társadalmi egyenlőtlenségek alakításában (lásd pl.: *Foner* 1974).⁴ Később ennek szociológiai elméletét is megpróbálták kidolgozni, részben a hagyományos osztályelméletek analógiájára, azonban azok jelentős átalakításával (lásd pl.: *Turner* 1989).

A demográfiai átalakulás már rövid távon is jelentkező jóléti hatásai az Egyesült Államokban akkor kaptak szélesebb körben figyelmet, amikor az Amerikai Népesedési Társaság (The Population Association of America) elnöke mutatott rá arra, hogy a megelőző másfél évtizedben radikálisan megváltoztak a gyermekek és az idősek szociális viszonyai (*Preston* 1984).⁵ Míg a hetvenes évektől kezdődően az Egyesült Államok időseinek körében a szegénység mértéke jelentősen csökkent, addig a szegénységben élő gyermekek aránya nőtt. *Preston* (1984) szerint a jelenség egyik oka az lehet, hogy az idősek érdekérvényesítő képessége erősebb, mint a szegénységben élő gyermekes családoké. A problémával foglalkozók azóta arra is folyamatosan felhívják a figyelmet arra, hogy a fiatalabb korosztályok nem feltétlenül fogadják el igazságosnak az elosztási viszonyok ilyenén megváltozását, ami a generációk közötti konfliktusok éleződésével járhat (pl. *Thomson* 1989; *Silverstein* és szerzőtársai 2000). Amikor *Hamil-Luker* (2001) tanulmányában röviden ismerteti azokat az érveket, amelyeket elsősorban az Egyesült Államokban hoznak fel a generációk közötti konfliktusok éleződésének politikai megjelenésével kapcsolatban, a fentiek mellett egy további szempontra mutat rá. Eszerint az elsősorban a társadalom öregedésével együtt járó intergenerációs konfliktus éleződése nem pusztán a gyermekszegénység növekedésével magyarázható, hanem azzal is, hogy az idős szavazók arányának növekedésével fokozatosan túlsúlyba kerülhetnek a rövidtávú szempontok a jóléti intézményrendszer egészének alakítása során. Azaz például az oktatás és az infrastruktúra fejlesztése is az átalakulás áldozatává válhat.

A *Preston*-tanulmány fogadtatása a szélesebb közvélemény számára is világossá tette a problémát. A publikációját követő vita többek között hozzájárult az AGE (Association for Generational Equity), a generációk közötti méltányos elosztásért fellépő, valójában a jövő időseit védő lobbiszervezet megalakulásához (*Irwin* 1996). Ez már önmagában szerepet játszhatott abban, hogy az észak-amerikai tömegkommunikációban megjelent a jövő nemzedékein élőködő idősek képe, a demográfiai és jóléti rendszerbeli átalakulást a stigmatizációt segítő, pejoratív módon leíró kifejezések elterjedésének kíséretében (*Silverstein* és szerzőtársai 2000).⁶

Elsőként azt vesszük szemügyre, hogy milyen szerepet játszhatnak a társadalompolitikai preferenciákban a generációs érdekek. Az egyik legáltalánosabb, és egyben széles körben vitatott feltevés ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy az állampolgárok a jóléti

⁴ A életkor alapú társadalmi rétegződés fontosságát és az ehhez kapcsolódó konfliktusok erősödését jósoló szakirodalom kritikai áttekintését adja *Irwin* (1996).

⁵ Idézi *Irwin* (1996).

⁶ *Turner* (1989) a modern társadalmak, különösen az észak-amerikai társadalom aktivitást díjazó ethoszára vezeti vissza, és így sokkal általánosabb és mélyebb gyökerű jelenségnek tartja az idősek stigmatizációját.

intézmények értékelésekor szorosan követik az életkoruknak megfelelő szűk érdekeiket. A fiatalabb generációk érdeke azonban itt összetettebb, mint az időseké. Az időseket jelenleg szolgáló intézmények ugyanis a jövőben számukra hajtanak hasznót. Elsősorban az idősek körében várhatjuk, hogy a nyugdíjasoknak nyújtott ellátásokat preferálják a fiatal korosztályok és az aktívak érdekeit szolgáló intézményi megoldások rovására is. Emellett azonban a fiatalabb korosztályok ellenállására is számítani lehet az időseknek nyújtott támogatások nagymértékű bővítésével szemben, amennyiben rövid távon már túl nagyok az áldozatok a sokuk számára csak a távoli jövőben jelentkező hasznokhoz képest. Ráadásul a jelen fiataljainak ellenállását a mai idők támogatásával szemben a jövő fiataljainak későbbiekben várható ellenállása is erősíti.

A generációs érdekek felismerése és preferenciákba épülése még nem elégséges feltevése annak, hogy az intergenerációs konfliktusok szignifikáns módon megjelenjenek a társadalompolitikai preferenciákban. Ugyanis számos más érdek keresztezheti az életkorból adódó megfontolásokat. Néhány társadalomkutató mindazonáltal amellet érvel, hogy a posztindusztriális jóléti társadalmakban, különösen a jóléti állam terjeszkedésének lelassulása után, a korosztályok közötti viszonyok a társadalmi rétegződés fontos tényezőjévé válnak (Turner 1989).

Turner (1989) elemzésében a társadalom strukturálódásának három dimenziójából indul ki. Az osztályalapú társadalmi egyenlőtlenségek mellett a politikai jogokban és az életstílusban meglévő eltérések is réteggépző ismérvek lehetnek. A második világháborút követő gazdasági növekedés és a jóléti állam expanziója csökkentette a különböző dimenziókban fellépő feszültségeket a nyugati demokráciákban. Azonban a nyolcvanas években már élesedett a különböző erőforrásokért folytatott küzdelem. Az időközben kiépült jóléti állam ugyanakkor megváltoztatta a konfliktusok törésvonalait is. A korábbi, osztályalapú politika helyett a jóléti intézményekhez kötődő státusokon alapuló politikai vetélkedés szerepe nőtt meg – véli a szerző. Mivel a jóléti intézmények egy része erősen életkorhoz kötött, így ebben a gondolati sémában a korábbi „osztályharc” helyébe részben „generációk közötti harc” lép. Ugyanakkor a konfliktuselméleteket és azok generációk közötti viszonyokra való alkalmazhatóságát támogató szociológusok sem gondolják, hogy a két típusú konfliktus jellege és élessége azonos. Ahogy erre már utaltunk a fiatalabb korosztályok feltételezett érdekeivel kapcsolatban, az öregedéssel járó, elkerülhetetlen „életkori mobilitás” például jelentősen csökkenti az ellentétek élességét (Foner 1974).

A fenti gondolatmenet elfogadásából még nem következik, hogy a korosztályi érdekek intergenerációs konfliktusokat erősítő politikai szavazatokká és a generációk közötti újraelosztást aktívan befolyásoló társadalompolitikákká konvertálódnak. Akik amellet érvelnek, hogy a generációs érdekek érdemi befolyást gyakorolnak a politikára, azok többnyire azt feltételezik, hogy a különböző generációk érdekérvényesítési képessége jelentősen eltér egymástól. Úgy vélik, hogy az idősek sokkal hatékonyabban tudják kikényszeríteni a számukra kedvező szociálpolitikát, mint a rászoruló fiatalok és gyermekek (Preston 1984). Az érdekérvényesítés szempontjából az egyik legfontosabb tényező a népesség kormegoszlásának átalakulása. Az emelkedő létszámú nyugdíjas korú népesség egyre növekvő politikai befolyással bír, míg az apadó létszámú fiatalok érdekérvényesítési esélyei csökkennek. Ehhez járul hozzá, hogy a jóléti szolgáltatásokat igénylő nyugdíjasok egyre inkább középosztálybeli, egyúttal politikailag igen aktív réteget képeznek. A gyermekek ezzel szemben egyre nagyobb arányban koncentráálódnak egyszülős, alacsony státusú családokban, melyek politikai aktivitása csekély

(Pampel 1994). Hozzátehetjük, hogy a modern állampolgári jogok logikája automatikusan csökkenti a sokgyermekes (esetleg egyszülős) családokban élők szavazati erejét. A gyengébb politikai befolyásból a gyermektámogatások relatív diszpreferálása következhet. A generációk egyenlőtlenségét növelő tényező lehet továbbá az, hogy az aktív korosztályok egy része saját tehermentesítésének eszközét látja a nagyvonalú nyugdíjrendszerben (Preston 1984; Irwin 1996; Foner 1999), egyszersmind későbbi saját juttatásait támogatja ezáltal. Látnunk kell, hogy ez utóbbi kétmotivációs mechanizmus egyúttal a generációs konfliktusok erősödésével szemben is hat, ezért erre később vissza is térünk.

3. AZ INTERGENERÁCIÓS KONFLIKTUSOK HIPOTÉZISÉNEK SZOCIOLÓGIAI KRITIKÁJA

Az egyes kohorszok megosztottsága

A politikatudományban már több évtizede, a „korosztályok közötti háborúról” felhangoló vitát megelőzően megfogalmazták azt az életkorra vonatkozó tézist, miszerint minden egyes kohorsz annyira megosztott a politikai attitűdöket leginkább meghatározó dimenziókban, hogy itt az életkor nem játszhat meghatározó szerepet (Campbell 1971).⁷ Ez azonban inkább csak empirikus hipotézis volt, mely mögül hiányoztak a társadalmi struktúrára vonatkozó elméleti feltevések.

Társadalomelméleti megfontolásokat vesz figyelembe Hamil-Luker (2001), amikor az intergenerációs konfliktusok társadalompolitikai preferenciákban való megjelenése ellen – Blau (1994) elméletére hivatkozva – azzal érvel, hogy a modern társadalmakban az egyének egyidejűleg sokféle csoportnak a tagjai, és ezek az átfedések módosíthatják az életkorból eredő érdekek hatását.

Az osztályszolidaritás hatása

A generációs konfliktusok kutatásának az osztályelméletek terminusait átvevő fogalomrendszere megkönnyítette a tézis kritikáinak dolgát, hiszen könnyebben mutathattak rá problematikus állításokra. Irwin (1996) például meglehetősen élesen fogalmazza meg fenntartásait azzal kapcsolatban, hogy az öregedés folyamatára Foner (1974) „kormobilitásként” („age mobility”) hivatkozik. Az intergenerációs konfliktus tézisének kifejtői a „kormobilitást” – az osztálymobilitáshoz hasonlóan – konfliktusokat tompító tényezőként értelmezik. Irwin (1996) amellet érvel, hogy az öregedés – elkerülhetetlensége miatt – jóval több, mint a konfliktusokat tompító mobilitási mechanizmus.

Az osztályszolidaritás működése és az ezen nyugvó ideológiák hatásának eredményeképpen eltűnhet a korosztályos érdek mint társadalompolitikai preferenciákat befolyásoló tényező. Például a munkásosztály jóléti intézmények erősítését támogató ideológiája az adott társadalmi osztály minden korosztályát az újraelosztás nyertesévé kívánja tenni (Pampel 1994). Az egalitáriánus ideológia azt az álláspontot támogatja,

⁷ Idézi Hamil-Luker (2001).

hogy a gyermeket nevelők hosszú távon az időskorúak biztonságához járulnak hozzá, ezért támogatásra érdemesek (Adams 1990).⁸

Az osztályszolidaritás tézise tehát azt fogalmazza meg, hogy az egyes társadalmi osztályokon belül az osztályideológia szövetséget teremt a különböző kohorszok között. Az osztályszolidaritás nem az intergenerációs konfliktus mellé, hanem annak a helyére kerül a preferenciákba.

Családstruktúra és felelősségi viszonyok

A generációk közötti viszonyok kutatóinak egy része az osztályszerkezet vizsgálata mellett különös figyelmet fordít a mikrotársadalmi viszonyok elemzésére is. Ők azt állítják, hogy a tipikus családon belüli szolidaritási minták tükröződnek a jóléti rendszerről alkotott véleményekben is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy amennyiben a generációk közötti viszonyok mikrotársadalmi szinten rendezettek, úgy a teljes közösség szintjén is konszenzus lehet a kötelezettségekről és a jogokról. Néhány kutatás egyéni szinten próbálta meg vizsgálni a hipotézist, azaz azt elemezték, hogy a családon belüli viszonyok különbsége magyarázza-e a generációk közötti viszonyok társadalmi szintű megítélését, illetve a generációk közötti újraelosztásról alkotott vélemények különbségét. Több olyan kutatást végeztek már, amely talált ilyen jellegű kapcsolatot (Silverstein–Parrott 1997; Ward 2001).

Irwin (1996) némileg más megközelítést alkalmazott, mint az egyéni családi viszonyok és a jóléti preferenciák kapcsolatát vizsgáló kutatók. Az osztályelemzés analógiájának erőltetése helyett azt javasolta, hogy a mai társadalomban az egyes életszakaszokhoz tartozó kötelezettségeket és jogokat elemezzük, és azt, hogy a társadalom hogyan viszonyul a fennálló felelősségi viszonyokhoz. Amennyiben a társadalom többsége ismeri és elismeri az egyes életkorokban jelentkező felelősségi viszonyokat, akkor hajlandó lehet erőforrásokat átcsoportosítani a kisebb családi terheket viselőktől és több lehetőséggel rendelkezőktől a kevesebb kereseti lehetőséggel nagyobb felelősséget vállalókhöz.

Van azonban olyan vélemény is, miszerint a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciák nem egyszerűen tükrözik a mikrotársadalmi szolidaritás normáit, hanem egyúttal „alkotó módon” reflektálnak azokra. Az állampolgárok a jóléti rendszert eszköznek tekinthetik a családon belüli viszonyok saját érdekeiket követő, de a szolidaritási normákat nem sértő átalakításához is. Ezt a mechanizmust illusztrálja az a részben önérdékkövető motivációkra építő, ugyanakkor egyéb megfontolásokkal is számoló hipotézis, mely szerint a fiatalabb generációk azért (is) támogatják az idősek ellátását szolgáló jóléti intézményeket, mert az mentesíti az aktív korosztályokat személyes kötelezettségüktől (Foner 1999).⁹

⁸ Idézi Pampel (1994).

⁹ Idézi Hamil-Luker (2001).

4. AZ INTERGENERÁCIÓS KONFLIKTUSOK HIPOTÉZISÉNEK TESZTJEI

Az elmúlt két évtizedben számos tanulmány foglalkozott a modern jóléti demokráciákban élő állampolgárok jóléti rendszerre vonatkozó preferenciáinak magyarázatával. Bár ezekben a kutatásokban a jóléti intézmények vizsgált köre legtöbbször érintve volt a korosztályok közötti újraelosztásban, az intézményi alternatíváknak ez az aspektusa nem eléggé explicit a kérdezettek számára, és a kutatók sem helyeznek hangsúlyt erre a problémára. Ennek következtében hiába vizsgálják a legtöbb elemzésben az életkor magyarázó szerepét, a korrall kapcsolatban feltárt összefüggések rendszerint nem alkalmasak a generációk közötti konfliktusok tézisének a vizsgálatára. Született azonban néhány olyan publikáció is, amelyik kifejezetten az intergenerációs konfliktusok hipotézisét kívánja tesztelni, és ehhez igazítja a vizsgált jóléti intézményeket és a válaszokat meghatározó dimenziók elemzését. Az alábbiakban elsősorban ez utóbbi közleményeket tekintjük át.

Gelissen (2001) tanulmányában az idősekről való gondoskodás felelősségéről alkotott állampolgári véleményeket vizsgálta az EU tagországaiban az Eurobarometer 1992-es és 1995-ös adatfelvételei alapján. Kutatása az időskori biztonság megítéléséről szól, azonban nem kifejezetten a generációk közötti konfliktus vizsgálatát célozta. A többváltozós elemzések eredményei arra utalnak, hogy a jelenlegi munkaerő-piaci helyzet és az iskolázottsággal összefüggő jövőbeli esélyek befolyásolják érdemben az attitűdöket. A magasabb iskolai végzettségűek, az önállóak és a magukat legalább középosztálybelinek tekintők az átlagosnál fontosabbnak tartják az egyéni felelősség szerepét. Látnunk kell azonban azt is, hogy az osztályhelyzet nem csupán az érdekvizonyokat, de a politikai szocializációs környezetet is meghatározza.

Hamil-Luker (2001) elemzése már kiemelt figyelmet szentelt az intergenerációs konfliktus tézisének. A szerző az Egyesült Államok felnőtt népességét reprezentáló 1996-os mintán tesztelte a generációs önérték jóléti preferenciákra gyakorolt hatására vonatkozó hipotézist. A felmérésben az államnak az idősek ellátásában vállalt felelősségéről, valamint a társadalom-biztosításra, illetve a nyugdíjakra költött összegek nagyságáról volt szó. Az adatok szerint az állami nyugdíjellátás intézményének támogatottsága igen magas. A logisztikus regresszió segítségével végzett többváltozós elemzések-ből továbbá az derült ki, hogy az idősebbek nem támogatják jobban a nyugdíjellátások (adónövekedéssel együtt járó) emelését, illetve az állam időskori ellátásért vállalandó felelősségét, mint a fiatalabb korosztályok képviselői. A modellek akkor is ezt mutatták, ha csak néhány kontrollváltozó szerepelt a regressziós egyenletekben, és akkor is, ha a szubjektív osztályhelyzetet és a politikai kötődést is figyelembe vették. Az amerikai társadalombiztosításra vonatkozó kérdésben pedig a középkorosztályok és a fiatalok támogatóbbnak mutatkoztak, mint a nyugdíjaskorúak. Az eredményekből levonható következtetéseket ugyanakkor árnyalhatja, hogy az életkor mérése meglehetősen durván, három generáció szétválasztásával történt, továbbá az elemző nem használta ki a feltett kérdések összes válaszkategóriáját, és multinomiális helyett csak (egyféle) binomiális regressziót futtatott.

Heijden, Nelissen és Verbon (1994) a holland felnőtt népesség reprezentatív mintáján kísérelték meg feltárni a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos preferenciákat. A kutatás középpontjában a generációk közötti újraelosztás kérdése és ennek különböző nemzedékekben megfigyelhető megítélése állt. Az elemzés egyik elméleti célja annak tisztázása volt, hogy milyen szerepet játszik a méltányossági elv és az altruizmus az intézmé-

nyi választásban. A kérdezettekkel különféle, egymástól eltérő be- és kifizetési tulajdonságokkal rendelkező nyugdíjrendszer-konstrukciókat ismertettek meg. Bizonyos megoldások a már nyugdíjas korosztályok számára voltak előnyösek, mások viszont a fiatalabbaknak kedveztek. A válaszadók egyenként értékelték az alternatívákat. Az eredmények azt mutatják, hogy az önérdék mellett az altruizmus és a tisztesség elve is szerepet játszik a döntésekben. A két morális tényező szétválasztása azonban igen nehéznek bizonyult.

A szerzők nem hivatkoznak közvetlen módon a generációs konfliktusok tézisére, ugyanakkor vizsgálatuk meglehetősen közvetlen tesztje az említett feltevésnek. A különböző generációk mintáján futtatott modellek azt mutatták, hogy az aktív korosztályok más generációk felé irányuló altruizmusa erősebb, mint az idősebbeké. Azonban ez nem értékelhető generációs konfliktusként, hiszen mind az idősek, mind a fiatalabbak körében mérni tudták az altruista motiváció jelenlétét. Mindazonáltal a „generációs önzés” motivációját is fel lehet fedezni minden korosztály preferenciáiban.

Más kutatásokból is kiderül, hogy az egyes korcsoportok különböző mértékben érvényesítenék közvetlen érdekeiket. Ennek az életciklussal összefüggő okai is lehetnek. Például *Evans* (1993) mutatta ki a brit népesség pártválasztását vizsgáló elemzésében, hogy az idősebb korosztályok tagjai nagyobb hangsúlyt helyeznek a jelenlegi helyzetükből adódó közvetlen érdekeikre, míg a fiatalabb korosztályok a jövőbeli lehetőségeiket jobban figyelembe veszik, amikor szavaznak.

A vélemények intragenerációs kohéziója és generációk közötti eltérései ugyanakkor nem feltétlenül jelentik egyfajta generációs önzés jelenlétét az állami újraelosztással kapcsolatos preferenciákban. Jó példa erre *Silverstein* és szerzőtársai (2000) Egyesült Államokban végzett kutatásának eredménye, amely azt mutatta, hogy a 65 évesnél idősebbek az átlagosnál magasabb arányban nyilatkoztak úgy, hogy az idősek a méltányosnál nagyobb juttatásban részesülnek a kormányzattól (*1. táblázat*). Azaz az idősek kevésbé támogatták az őket szolgáló intézményeket, mint a fiatalabbak. Ez csak első látásra meglepő eredmény. Nem arról van szó ugyanis, hogy az idősek diszkriminálják saját korosztályukat, hiszen hasonló módon vélekednek a fiataloknak jutó állami támogatásokról: azt is az átlagosnál magasabb arányban tartják méltánytalanul soknak. Az adatok egyszerűen azt mutatják, hogy az Egyesült Államokban az idősebb generációk tagjai közül többen vannak a kisebb méretű jóléti állam pártján, mint a fiatalabbak körében.

Silverstein és szerzőtársai (2000) három, az USA felnőtt népességére reprezentatív telefonos felmérés eredményeit használták említett elemzésükben.¹⁰ Ezekben többek között az időseknek szóló programok legitimitását, a korosztályok közötti méltányosság megvalósulására vonatkozó véleményeket, az életkor és a rászorultság időskori ellátásban játszott (kívánatos) relatív fontosságát, továbbá néhány, időseket, illetve más rászoruló csoportokat támogató program relatív népszerűségét vizsgálták. Különös hangsúlyt helyeztek a generációs konfliktusok *erősödésének* tézisére azáltal, hogy külön elemezték a vizsgált évtizedben bekövetkező változásokat.¹¹

¹⁰ A minták viszonylag nagy elemszámúak (1207, 1500, illetve 1559 főt kérdeztek meg a három felmérésben).

¹¹ A legtöbb kérdésben 1990 és 1997 közötti összehasonlításra nyílt mód, míg néhány konkrét program megítélésében az 1986-os adatokkal vetették össze az 1997-es eredményeket.

Az adatok szerint az USA felnőtt népességének nagy többsége – bár csökkenő mértékben – legitimnek tartja az idősök ellátását biztosító társadalombiztosítási rendszert. 1990-ben a válaszolók 82 százaléka értett egyet azzal az állítással, miszerint a társadalombiztosítás az idősök szerzett joga, és még 1997-ben is 74 százalék volt az egyetértők aránya. A 65 évnél idősebbek körében a rendszer legitimitása némileg magasabb az átlagosnál, de az eltérés nem jelentős. A társadalombiztosítás legitimitása egyébiránt az egyetlen kérdéskör, amelyben a nyugdíjas korosztály tagjai az átlagosnál némileg gyakrabban fejtették ki saját korosztályuknak kedvező véleményt. A többi kérdésben a preferenciák már említett, időnként „paradoxnak” tűnő megoszlásával találkozhatunk: az idősök körében többen vannak azok, akik sokallják a függő helyzetben lévő rétegeknek, köztük az idősöknek nyújtott állami támogatásokat. A különböző korosztályok között tehát érezhetőek különbségek a jóléti intézmények és egyes (életkor szerint jól lehatárolható) csoportok rászorultságának megítélésében. Azonban ezek az eltérések az egyes generációk közvetlen érdekeinek a szempontjából teljesen semlegesek. Jó példa erre az az állításpár, melynek egyik tagja szerint az idősök a méltányosnál többet kapnak az államtól, másik tagja szerint pedig ez inkább a fiatalokra igaz. Az 1990-es és 1997-es felmérés együttes vizsgálata alapján a 65 évesnél idősebbek 25 százaléka, a többieknek pedig 18 százaléka értett egyet az első kijelentéssel. A fiatalokra vonatkozó állítás esetében pontosan ugyanezeket az arányokat láthatjuk viszont. A fiatalokra és idősökre vonatkozó kérdéspárokban van olyan formája is, amelyben nem csupán a válaszolók kora szerint van különbség a támogatottságban, hanem az egyik korosztály támogatottsága a fiatalok és az idősök körében egyaránt nagyobb. Példának okáért többen gondolják azt, hogy az idősöknek szóló programok túl költségesek, mint azt, hogy a fiataloknak szóló intézmények drágák. Azonban ez esetben is azt láthatjuk, hogy ugyanakkora a támogatottságbeli különbség az idős és a kevésbé idős válaszadók körében. A 65 évesnél fiatalabbak 29 százaléka tartja túl költségesnek az idősellátást, és 24 százalékuk tartja soknak a fiatalokra költött állami pénzeket. Az idősebbek körében az egyes állításokkal egyetértők aránya 37, illetve 31 százalék.

Silverstein és szerzőtársai (2000) tanulmányában néhány kérdés meglehetősen közvetlen módon kérdezett rá az intergenerációs konfliktus tézisében szereplő állításokra. (Kiegészítve ezeket azzal, hogy az idősök szószólói hatékonyabbak lennének a fiatalokénál.¹²) Az 1990-es és 1997-es felmérés eredményei azt mutatják, hogy a válaszolók többsége nem fogadja el a tézisben megfogalmazott kijelentéseket, bár nem elenyésző kisebbség az, aki egyetért velük. A tézis tesztjének szempontjából ennél talán fontosabb, hogy a két felmérés között eltelt időszakban nem nőtt azoknak az aránya, akik méltánytalannak tartják az amerikai jóléti rendszerben megjelenő intergenerációs újraelosztási folyamatokat. Ugyanakkor a válaszok tanúsága szerint az állampolgárok egyre nagyobb számban érzékelik a korosztályok közötti konfliktus tételének kiindulópontjaként szolgáló egyenlőtlenségi trendeket. 1990-ben a felnőtt népesség 31 százaléka tartotta általában jólétben élőnek a 18 évesnél fiatalabbakat. Ez az arány 1997-re 19 százalékra csökkent.¹³ A 60 évesnél idősebbeket 1990-ben a legfiatalabbakhoz hasonló

¹² Az 1990-es és az 1997-es felmérésben összesen a 65 évesnél idősebbek 44 százaléka, a többieknek pedig 37 százaléka értett egyet az állítással.

¹³ A 18–34 évesek helyzetének megítélése némileg jobb, de a két felmérés közötti változás ugyanakkora (43 százalékról 30 százalékra csökkent az adott korosztályt jómódúnak tartók aránya).

arányban (32 százalék) vélték jómódúnak. Az 1997-es felmérésben azonban már a válaszadók 39 százaléka vélte úgy, hogy az idősek általában jólétben élnek. Tehát a korábbi két évtizedben lejajlott valós változásokat követően a közvélekedés szerint is kinyílt az olló a fiatalabbak és az idősek anyagi helyzete között. Tehát *Silverstein* és szerzőtársai (2000) elemzése is azt mutatta meg, hogy a társadalom nem érzel komoly feszültséget a jóléti rendszer korosztályok közötti újraelosztó tevékenységével kapcsolatban. A szerzők mindezek ellenére aggodalmukat fejezik ki az intergenerációs feszültségek lehetséges erősödésével kapcsolatban. Ennek okaira a következő fejezetben térünk vissza.

1. Az USA polgárainak az időskori ellátásokról és a különböző generációk helyzetéről alkotott véleménye 1990-ben és 1997-ben

US citizens' opinions about the provisions of the aged and the position of different generations in 1990 and 1997

Állítások az időskori ellátásokról és a különböző generációk helyzetéről	A felmérés éve		A válaszoló kora	
	1990	1997	18–64	65–
	az egyetértők aránya (%)			
a) A társadalombiztosítás az idősek szerzett joga	82,4	73,8	77,5	81,1
b) Az idősek a méltányosnál többet kapnak az államtól	17,7	21,1	18,3	25,5
c) A fiatalok a méltányosnál többet kapnak az államtól	17,8	20,8	18,2	25,2
d) Az idősek szószólói hatékonyabbak, mint a fiatalokéi	38,8	37,2	37,0	43,8
e) Az időseket támogató programok túlságosan drágák	29,1	31,1	28,7	37,1
f) A fiatalokat támogató programok túlságosan drágák	24,6	25,0	23,6	30,8
g) A 18 évesnél fiatalabbak jómódban élnek	31,3	19,3	24,2	31,4
h) A 60 évesnél idősebbek jómódban élnek	32,5	39,3	32,7	52,6
i) A szegényeknek több tb-juttatást kell kapniuk	49,0	40,2	43,5	49,6
j) A juttatások a kor helyett a szükségleteken alapuljanak	77,2	71,4	75,0	70,0

Forrás: Silverstein et al. (2000: 275). Az adatok az USA felnőtt népességére reprezentatív telefonos felmérések súlyozott mintáin alapulnak. N=1500 (1990), illetve 1559 (1997). A korosztályokra vonatkozó számadatok a két adatbázis együttesében mérhető arányokat mutatják. A korosztályok közötti véleménykülönbségek az a) és j) állítás kivételével legalább 1%-os szinten szignifikánsak (előbbinél p=8%, utóbbinál pedig 2%). Az 1990-es, ill. 1997-es minták közötti eltérés a d), e) és f) állítás esetében nem szignifikáns, a többi esetben legalább 5%-os szinten szignifikáns.

Irwin (1996) a Nagy-Britanniában 1988-ban készült, nem reprezentatív és alacsony elemszámú mintán készült felvételében¹⁴ a fentiekől eltérő mérési módszert alkalmazott. A jóléti juttatások véleményeztetése helyett – részben az igazságos jövedelemeloszlást és kereseti viszonyokat vizsgáló kutatásokhoz hasonlóan – különböző státusú emberek igazságos jövedelméről kérdezte a résztvevőket, azonban nem foglalkozás szerint különböztette meg a kérdőívekben szereplő fiktív személyeket, hanem családi helyzetükkel és az életciklusban elfoglalt pozíciójukkal jellemezte őket. Egyik kérdésében hat különböző élethelyzetben lévő, azonban azonos képességű fiktív személyt különített el, és azt a kérdést tette fel, hogy az interjúalany milyen sorrendben juttatná őket álláshoz egy vállalatnál keletkező munkaerőhiány esetén (2. táblázat). Ezzel azt vizsgálta, hogy mennyire veszik figyelembe a sajátjukétól esetleg eltérő családi kötelezettségeket a munkához jutási esélyek kialakításánál, illetve mennyire képesek más generációk problémáit is megfelelő súllyal kezelni. Az eredmények arra utalnak, hogy a modellezett szituációban a családi helyzetből adódó felelősségi viszonyok a válaszadók döntő többségénél egyértelmű prioritást élveznek a saját élethelyzetből, illetve életkorból levezethető érdekekkel szemben. A szerző érvelése szerint ezek a prioritások a jóléti intézményekkel kapcsolatos preferenciák esetében is felülírják a generációs önérdeteket, ezért nem beszélhetünk a jóléti rendszer generálta a korosztályok közötti konfliktusokról.

¹⁴ A felvételen 92 16–34 éves fiatal szerepelt Edinburgh és Glasgow városaiból, továbbá 36 mintába került fiatal szüleit is felkeresték a kérdezőbiztosok. A minta család-típusok szerint rétegzett volt, azonban rendelkezésre álló információk alapján a rétegzés nem volt arányos, továbbá a rétegeken belül sem reprezentatív minta készült. Mindazonáltal a továbbiakban idézett eredmények nagyon erős összefüggéseket mutatnak.

2. Kinek kellene megkapnia elsősorban egy megüresedett állást a különböző élethelyzetű, de azonos kvalitású pályázók közül? Fiatalok és szülők véleménye Irwin 1988-as helyi kismintás kutatásában

Who should get in the first place an unoccupied job from the candidates of different life position but of the same quality? Opinions of young persons and parents according to Irwin's local micro-sampling research in 1988

Élethelyzet	Fiatalok (16–34)		Szülők	
	elsősorban	másodsorban	elsősorban	másodsorban
az említések száma				
Fiatal, egyedülálló, szüleinél lakó férfi	5	5	2	2
Fiatal, egyedülálló, nem szüleinél lakó férfi	3	5	0	5
Fiatal, egyedülálló, nem szüleinél lakó nő	2	8	0	3
Házass férfi gyerekekkel, a nő nem dolgozik	48	28	29	4
Házass, gyermektelen nő, a férj állástalan	3	21	0	6
Egyedülálló nő gyerekekkel	33	23	4	13

Forrás: Irwin (1996:82). Adatok forrása: helyi, családtípusok szerint rétegzett felmérés Glasgow-ban és Edinburgh-ban 92 fő 16–34 éves fiatal, továbbá közülük 36-nak a szülei körében.

Az áttekintett empirikus felmérések közös következtetése, hogy a közvélemény még azokban a modern jóléti társadalmakban sem lát egyes generációkat méltánytalanul érintő újraelosztási mechanizmusokat, ahol a jóléti rendszer utóbbi évtizedekben jelentős mértékben rendezte át a társadalmi egyenlőtlenségek korcsoportok szerinti mintáit. A generációk közötti „jóléti háborúnak” még ott – az Egyesült Államokban – sem látni közvetlen nyomát, ahol ezt a társadalmi folyamatok és a jóléti rendszer generációs hatásait érintő közbeszéd átalakulása alapján a leginkább feltételeznénk. Az attitűdök változásának a vizsgálata sem mutatta a konfliktusok éleződését.

A felmérések egy része ugyanakkor azt mutatta, hogy a nemzedékek közötti szolidaritásnak ugyan minden kohorszban vannak jelei, azonban markáns különbségek mutatathatók ki abban, hogy az egyes generációk mennyire vannak tekintettel más korosztályok érdekeire, továbbá a különböző korosztályokat kedvezményező intézmények közül melyek örvendenek minden generációt átfogó, általános népszerűségnek. Az empirikus eredmények arra utalnak, hogy ezek az eltérések az időskori ellátások relatíve nagyobb támogatottságát eredményezhetik, és így tovább növelhetik az egyes jóléti rendszerekben kinyílt generációs rést, amely részben a gyermekszegénységet, részben az aktív korosztályok járulékkerhelését növelheti. Ez a fő oka annak, hogy a konfliktusok hiányáról árulkodó adatok nem nyugtatják meg *Silversteint* és szerzőtársait.

A jóléti preferenciák generációk szerinti megoszlásában mutatkozó aszimmetriák magyarázatoként a fejezetben *Evans* (1993) önérdékkövetésre épülő életciklusmodelljét

idéztük. Azonban például *Silverstein* és szerzőtársainak (2000) empirikus eredményei nehezen illeszthetők be egy ilyen modellbe. A következő fejezetben megpróbáljuk alaposabban megvizsgálni az idézett aszimmetria okait és hosszabb távon jelentkező következményeit.

5. A JÓLÉTI PREFERENCIÁK INDIREKT HATÁSA AZ INTERGENERÁCIÓS ÚJRAELOSZTÁSRA

Ebben a fejezetben azt próbáljuk bemutatni, hogy a jóléti terhek és szolgáltatások újraelosztásában úgy is keletkezhetnek jelentős feszültségek és elmozdulások, hogy hiányzik az erre irányuló közvetlen szándék. Két, egymással összefüggő mechanizmust vizsgálunk meg: egyrészt azt, hogy milyen jogosultsági logika képezi a különböző generációknak szánt juttatások alapját, másrészt azt, hogy milyen érdekérvényesítő mechanizmusok kedvezhetnek egyes politikai rendszerekben bizonyos korcsoportoknak.

A jóléti állammal kapcsolatos preferenciák vizsgálatai azt mutatják, hogy az általános elvek egyenletesen magas támogatottsága mellett nagyok a különbségek az egyes jóléti intézmények és programok népszerűségében. Más a többnyire járulékfizetéshez kötött biztosítási jellegű intézmények, illetve a rászorultsági alapon működő programok megítélése. Mind az európai, mind a amerikai felmérések eredményei azt mutatják, hogy a szegényeknek nyújtott segélyek összegének fenntartását vagy emelését általában kevesebben támogatják, mint a jóléti rendszer más szolgáltatásait (*Blomberg–Kroll* 1999; *Sanders* 1988; *Shapiro–Smith* 1985; *Taylor–Gobby* 1985). A tapasztalatok szerint a kisebb csoportokat megcélzó intézmények kevésbé népszerűek, mint a lakosság széles rétegei által élvezett szolgáltatások (*Sanders* 1988).¹⁵ Bizonyos felmérések arra utalnak, hogy vannak olyan társadalmak, amelyekben az utóbbi időben érezhetően tovább csökken a rászorultsági elven működő intézmények támogatottsága (*Silverstein* és szerzőtársai 2000).

Ennek a megkülönböztetésnek különösen nagy a jelentősége az intergenerációs újraelosztás szempontjából. Az idősebb generációkat szolgáló transzferek legfontosabbika, az öregségi nyugdíjellátás is azon intézmények közé tartozik, amelyeknek magas szinten tartását, illetve bővítését a társadalom széles rétegei támogatják, és többnyire szerzett jognak, biztosítási viszonyból származó jövedelemnek tekintik még olyan rendszerekben is, ahol a járulék- és járadékfizetések logikájából ez nem következik természetes módon (lásd pl. az USA közvéleményéhez: *Silverstein* és szerzőtársai 2000). Még erősebb a legtöbb országban az egészségügyi ellátórendszer további szélesítésének, de legalább a fenntartásának a támogatottsága. A jóléti intézményrendszernek ez a szelete szintén egyenlőtlenül nyújt juttatásokat a különböző korosztályoknak. Ahol ezt nem tekintik egyértelműen és széleskörűen állami feladatnak, a közvélemény ott is elfogadja, hogy a már nem aktív idősök részére az állam biztosítja az ellátás egy elfogadható szintjét.

A gyermektámogatások ellenben gyakrabban kerülnek a rászorultság alapján osztott juttatások közé. Az ilyen intézmények jobban megosztják a közvéleményt. Ráadásul

¹⁵ Kivételt képeznek ez alól a mozgássérülteknek nyújtott támogatások, melyeket a nagy többség fontosnak tart.

etnikai feszültségek akár tovább csökkenthetik a rászorultsági alapon osztott transzferek, köztük a gyermektámogatások népszerűségét (*Poterba* 1995).

A társadalombiztosítás jellegű, széles kört érintő intézmények és a rászorultsági alapú juttatások támogatottságában megmutatózó különbségek azokban a társadalmakban jelentősebbek, ahol a jóléti intézmények általános támogatottsága alacsonyabb. Tehát az Egyesült Államokban ez a probléma jóval élesebben jelentkezik, mint Nyugat-Európa legkiterjedtebb jóléti intézményeit működtető országaiban. Az utóbbi társadalmakban a középosztályt is elérő univerzális támogatási rendszerek miatt a rászorultsági elv és a vele járó bizalmatlanság kevesebb intézmény esetében jelenik meg. Az újraelosztás generációk közötti feszültségei is csökkennek ezáltal.

Nem független a jóléti preferenciák imént tárgyalt struktúrájától, mégis külön figyelmet érdemel a modern demokratikus politikai rendszerben benne rejlő az a mechanizmus, amely egyes vélekedések szerint felboríthatja a korosztályok közötti elosztási arányok egyensúlyát.

Pampel (1994) tanulmányában részletesen bemutatja azt a gondolatmenetet, amely szerint az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt az idősebb korosztályok érdekérvényesítő ereje, és ehhez képest folyamatosan csökkennek a legfiatalabbak érdekérvényesülésének a lehetőségei a jóléti rendszerekben. A hipotézis eredeti megfogalmazói szerint a jelenség legfontosabb motívuma a társadalom elöregedése, és az idősök ebből következően növekvő, míg a fiatalok csökkenő szavazati ereje. Emellett kiemelik azt, hogy a már meglévő, az intergenerációs konfliktus éleződésének tézisért megfogalmazók által bemutatott egyenlőtlenségi viszonyok azt hozzák magukkal, hogy nem csak létszámában, de státusában is erősödik a nyugdíjas korosztály és gyengül a legfiatalabbak csoportja. Tehát egy egyre dominánsabban középosztály jellegű, politikailag aktív réteg kerül szembe egy egyre inkább marginalizálódó, önszerveződésre kevésbé képes csoporttal. Ennek kapcsán nem feledkezhetünk meg arról a hatásról, amelyet egy-egy generáció a társadalmi diskurzus és az ennek nyomán kialakuló általános társadalmi értékrend befolyásolása érdekében kifejtethet (*Turner* 1989, 1998).

Pampel (1994) elemzése arra irányult, hogy az érdekérvényesítési képességben megmutatózó különbségeket vizsgálja, és egyúttal választ találjon arra is, hogy miért fogalmazódik meg élesebben az intergenerációs méltányosság kérdése az öregedéssel kevésbé küszködő Egyesült Államokban. Hipotézise szerint a generációk érdekérvényesítési képességében mutatkozó egyensúlyhiány a politikai intézményrendszer függvényében erősödhet fel. Az ún. pluralista politikai rendszerekben egymástól alapvetően független lobbicsoportok sokasága küzd jól meghatározott társadalmpolitikai célokért. Külön küzdenek a fegyvertartók, a homoszexuálisok, és mellettük vesznek részt e küzdelmekben az idősök és például a szegény gyermekesek érdekeiért kiálló lobbicsoportok. Ilyen feltételek mellett a szavazó életkora is a szavazót és a politikai döntéshozatalt önálló módon befolyásoló tényezővé válhat. A pluralista politikai rendszerekre az angolszász társadalmakban lehet a legjobb példákat találni.

Ezzel szemben az ún. korporatista rendszerekben¹⁶ az érdekérvényesítés centralizáltabb, azt olyan pártok, esetleg szakszervezetek tartják a kezükben, amelyek egyszerre számos társadalmpolitikai kérdésben alakítják ki álláspontjukat, és a kialakított „csomagot” egységében képviselik. Ehhez társul a szavazói preferenciákban az ideológiák

¹⁶ A terminus nem felel meg *Espig-Andersen* (1990) terminológiájának, bár nem teljesen független attól.

relatív fontosabb szerepe. A modern pártrendszer nem életkori alapokon jött létre, és társadalompolitikai „csomagjában” egyaránt kedvezni kíván az általa képviselt osztályok, rétegek különböző generációinak. Mivel a kialakított politikai álláspontok nagyobb kompromisszumokat tartalmazhatnak (az „erősebb” generáció szempontjából) az ilyen rendszerekben nem tud érvényesülni olyan erővel egyes generációk közvetlen újraelosztási érdeke, mint amekkora a generációs lobbicsoportok aktív működése esetén kialakult volna. Nyugat-Európa jóléti rendszerét Pampel szerint közelebb állnak a korporatista modellhez. A szerző empirikus elemzést is végzett, amelyben a megvalósuló közpolitikákat vizsgálta a politikai intézményrendszerrel összefüggésben. Ennek során a nyugdíjellátást hasonlította össze a gyermektámogatásokkal. Azt találta, hogy a pluralista rendszerekben a társadalom korösszetételének az idősök felé történő eltolódása a generációs újraelosztás idősebbeknek kedvező megváltozásával járt. Ezzel szemben a korporatista rendszerekben ilyen hatás nem mutatható ki. Ezen országokban az időskori ellátás kiterjesztése a gyermektámogatások megfelelő arányú bővítésével járt együtt (Pampel 1994).

A témával foglalkozó kutatások tehát azt mutatják, hogy bizonyos körülmények között a generációk közötti újraelosztás indirekt módon is megváltozhat. Ha egy társadalomban erősek a fenntartások a szegényeket rászorultsági alapokon támogató intézményekkel szemben, továbbá a politikai rendszer nagy teret hagy a specializált lobbicsoportoknak, ott közvetlen módon jelentkező intergenerációs konfliktus nélkül is átalakulhat a jóléti rendszer, és egyre inkább szolgálja az aktuális idősök és egyre kevésbé a most született gyermekek érdekeit. Ezek a körülmények a modern jóléti társadalmak közül leginkább az Egyesült Államokra igazak.

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünk arra kereste a választ, hogy miképp vélekednek a modern jóléti államok polgárai a különböző korcsoportok közötti jövedelemátcsoportosítást végrehajtó intézményekről. A tanulmány legfőbb feladata a nemzetközi empirikus kutatási tapasztalatok, továbbá az eredményeket magyarázó – főként szociológiai – elméletek összefoglalása volt. Az állampolgári vélemények kapcsán két problémakörre koncentráltunk. Egyrészt azt vizsgáltuk, hogy kimutatható-e rövid vagy hosszú távú „generációs önérdék” a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciákban. Az általunk vizsgált másik kérdés az volt, hogy az esetlegesen megélt konfliktusoktól függetlenül milyen hatást gyakorol a jóléti preferenciák struktúrája a generációk közötti újraelosztásra.

Az empirikus kutatások eddig nem igazolták azokat a félelmeket, hogy az újraelosztási folyamatok elbillenése a generációk közötti konfliktusok éleződését hozza magával. A jóléti rendszer intergenerációs újraelosztási folyamataiban felfedezhető súlyponteltolódások nem közvetlen módon kapcsolódnak a jóléti preferenciákban megnyilvánuló intergenerációs szolidaritás sajátosságaihoz. Azaz bár a fiatal korosztályok az utóbbi évtizedekben relatív hátrányba kerültek a jóléti újraelosztásban, ebből nem következett, hogy az idősök ellen fordultak volna. A fejlett jóléti államokban az aktív korosztályok továbbra is a nyugdíjasokhoz hasonló arányban támogatják az időskori ellátás intézményeit. Hasonlóan nehéz jelentős generációk közötti eltéréseket felfedezni a fiatalokat célzó jóléti juttatások megítélésében. Az állampolgári vélemények tehát nem direkt módon adják vissza a rendszerben jelentkező intergenerációs feszültségeket (és a kor-

osztályok közötti újraelosztó hatások gyakran nem közvetlenül erre irányuló szándékok eredményeképp jönnek létre).

Ugyanakkor a jóléti preferenciákban kimutatható „generációk közötti béke” nem jelenti azt, hogy a közvélemény domináns társadalompolitikai szemlélete ne okozhatna (további) eltolódásokat a nemzedékek közötti újraelosztásban, azaz ne devalválódhatnának tovább a hátrányos helyzetű gyermekeknek és fiataloknak szánt jóléti juttatások. Ugyanis a különböző korosztályok gyakran egymástól eltérő jogosultsági logika alapján részesülnek támogatásokban (illetve viselnek terheket). Az egyéni és családi felelősségről, illetve az állam szerepéről vallott általános elképzelések implicit módon meghatározzák a generációk közötti újraelosztásra vonatkozó preferenciákat is. Az aktív korosztályok az ipari társadalmakban mentesültek a munkaképtelen szülők eltartásának a kötelezettsége alól, azonban velük együtt élő gyermekeik ellátása jórészt a saját felelősségük. Ennek következtében számos modern jóléti állam közvéleménye viszonylag szigorú annak megítélésében, hogy a munkaképes korú szülők által eltartandó szegény gyermekek támogatása mennyiben közfeladat, miközben a „magukra maradt” idősök biztosítási elvre hivatkozó ellátási jogosultságát nagyon kevesen kérdőjelezik meg.

IRODALOM

- Adams, P.* (1990): Children as Contributions in Kind: Social Security and Family Policy. *Social Work* 35: 492–499.
- Blomberg, H. – Kroll, C.* (1999): Do Structural Contexts Matter? *Acta Sociologica* 42: 319–335.
- Campbell, A.* (1971): Politics through the Life Cycle. *The Gerontologist* 2: 112–117.
- Evans, G.* (1993): Class, Prospects and the Life-Cycle: Explaining the Association between Class Position and Political Preferences. *Acta Sociologica* 36: 263–276.
- Esping-Andersen, G.* (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Oxford.
- Foner, A.* (1974): Age Stratification and Age Conflict in Political Life. *American Sociological Review* 39: 187–196.
- Foner, A.* (1999): Age Integration or Age Conflict as Society Ages? In White Riley, M – Uhlenberg, P. (szerk.) *Age Integration: Update and Critique*. National Institute of Aging, Bethesda, MD, 23–31.
- Gábor A. – Gál R. I.* (2003a): Újraelosztás gyermeket nevelők és gyermektelenek között. Kézirat, Társi, Budapest.
- Gábor A. – Gál R. I.* (2003b): Intergenerációs közjavak és termékenység. Kézirat, Társi, Budapest.
- Gál R. I.* (szerk.) (2003): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest.
- Gál R. I. – Jankó B. – Simonovits A. – Tarcali G.* (2002): Generációk közötti újraelosztás. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2002*, TÁRSI, Budapest, 303–308.
- Gelissen, J.* (2001): Old-age Pensions: Individual or Collective Responsibility? An Investigation of Public Opinion across European Welfare States. *European Societies* 3: 495–523.
- Hablicsek L. – Pákozdi I.* (2004): Az előregedő társadalom szociális kihívásai. *Esély* 15(3): 87–119.

- Hamil-Luker, J.* (2001): The Prospects of Age War: Inequality between (and within) Age Groups. *Social Science Research* 30: 386–400.
- Irwin, S.* (1996): Age Related Distributive Justice and Claims on Resources. *British Journal of Sociology* 47: 69–92.
- Pampel, F.* (1994): Population Aging, Class Context, and Age Inequality in Public Spending. *American Journal of Sociology* 100: 153–195.
- Poterba, J. M.* (1996): Demographic Structure and the Political Economy of Public Education. NBER Working Paper 5677
- Preston, S.* (1984): Children and the Elderly: Divergent Paths for America's Dependents. *Demography* 21: 435–457.
- Sanders, A.* (1988): Rationality, Self-Interest, and Public Attitudes on Public Spending. *Social Science Quarterly* 69: 311–324.
- Shapiro, R. – Smith, T.* (1985): The Polls: Social Security. *Public Opinion Quarterly* 49: 561–572.
- Silverstein, M. – Parrott, T.M.* (1997): Attitudes toward Public Support of the Elderly. – Does Early Involvement with Grandparents Moderate Generational Tensions? *Research on Aging* 19: 108–132.
- Silverstein, M. – Parrott, T.M. – Angelelli, J.J. – Cook, F.L.* (2000): Solidarity and Tension between Age-groups in the United States: Challenge for an Aging America in the 21st Century. *International Journal of Social Welfare* 9: 270–284.
- Taylor-Gobby, P.* (1985): *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Thomson, D.* (1989): The Welfare State and Generation Conflict: Winners and Losers. In: Johnson, P. et al. (szerk.) *Workers Versus Pensioners: Intergenerational Conflict in an Aging World*. Manchester University Press, Manchester.
- Tóka G.* (2000): Politikai ismeretszint és választói magatartás Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 573–590.
- Van der Heijden, E. – Nelissen, J. – Verbon, H.* (1997): Altruism and Fairness in a Public Pension System. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 32: 505–518.
- Turner, B. S.* (1989): Ageing, Politics and Sociological Theory. *British Journal of Sociology* 40: 588–606.
- Turner, B. S.* (1998): Ageing and Generational Conflicts: A Reply to Sarah Irwin. *British Journal of Sociology* 49: 299–304.
- Ward, R.A.* (2001): Linkages between Family and Societal-level Intergenerational Attitudes. *Research on Aging* 23: 179–208.

Tárgyszavak:

Jövedelemeloszlás
 Szociálpolitika
 Nyugdíj
 Szociális ellátás

**INTERGENERATIONAL CONFLICTS IN MODERN WELFARE STATES:
A SURVEY***Abstract*

This paper is a non-exhausting survey of the mostly sociological literature on public attitudes towards intergenerational redistribution in modern welfare states. The analysis focuses on two questions: 1) Does generational self-interest have a significant impact on welfare preferences? 2) How do non-age related welfare preferences influence intergenerational redistribution indirectly? We present some of the major hypotheses, and look at the empirical evidence as well. A popular hypothesis emerged in the literature two decades ago predicts an ever increasing tension between the youth and the elderly that stems from the uneven distribution of public transfers among generations in contemporary welfare systems. Our survey, however, points out that there is no empirical support for the above mentioned hypothesis in modern post-industrial societies. As far as the second question concerned, we shed some light on those characteristics of preferences and democratic institutions that might favour older cohorts unintentionally.

IRODALOM

KÖNYVEK

WALLERSTEIN, J. S. – J. M. LEWIS – S. BLAKESLEE: The unexpected legacy of divorce. The 25 year landmark study (A válás váratlan öröksége. A 25. évben lezajlott vizsgálat eredményei). New York: Hyperion, 2000.

Egy sok elismerést, de ugyanakkor sok vitát és indulatot is kiváltó könyvet vesz a kezébe az olvasó, ha közelebbről meg akarja ismerni *Wallerstein* több mint negyedszázadot átívelő kutatásának eredményeit. A könyv tartalmában és formájában is rendhagyó: egyedülálló követéses vizsgálat a válásnak a gyermekekre gyakorolt hatásáról, az eredményeket pedig esetleírások segítségével követhetjük nyomon. A szerzők – *Judith Wallerstein* pszichológus, aki számos könyvet írt a válásról; *Sandra Blakeslee*, a New York Times tudományos szerkesztője; *Julia M. Lewis*, a pszichológia professzora a San Franciscó-i Állami Egyetemen – élvezetes és magával ragadó stílusban írják le tapasztalataikat.

A könyv egy 1971-ben indult kutatás eredményeit foglalja össze. *Judith Wallerstein* 1971-ben 60 családból 131 olyan gyermekkel készített interjúkat, akiknek a szülei elváltak. Az ötvenként ismétlődő vizsgálat során a huszonötödik évben 45 család és 93 gyermek szerepelt a vizsgálatban. A kutatás korábbi tapasztalatait több könyvben ismertették, ez a kötet a legutóbbi interjúk eredményeit foglalja össze. Noha a válás következményeit széleskörűen számba veszik, elsősorban mégis a pszichés hatásokra összpontosítanak.

A vizsgálat során hét olyan gyermeket választottak ki, akik leginkább megtestesítik az elvált szülők gyermekeinek közös tapasztalatait, és az ő életüket követik harmincas-negyvenes éveikig, meglehetősen részletességgel bemutatva serdülőkorukat, párkapcsolataikat, a házasság terén elért sikereiket és kudarcaikat, továbbá saját gyermekeikhez fűződő viszonyukat. Ugyanakkor 27 ép családból származó 44 felnőtt gyermekkel is – mint összehasonlítási csoporttal – készítettek interjúkat, akik ugyanabban a közösségben nőttek fel.

A kutatás egyrészt megerősítette más vizsgálatok következtetéseit, több területen azonban újdonsággal is szolgált. Ez utóbbiak közül az egyik legfontosabb, hogy míg a felnőttek élete a válást követően 2–4 éven belül visszatér a rendes kerékvágásba, addig a gyermekek esetében a válás következményei az idők során összeadódnak. Az első sokkhatás a válás folyamata során éri őket. A válás, illetve az annak következtében megváltozott életkörülmények hatása az idők során egyre jobban érződik, minden életkorban másképpen nyilvánul meg, és legerősebben a felnőttkorban jelentkezik. A válás befolyást gyakorol a gyermekek személyiségére, a párkapcsolatokkal szembeni elvárásaikra, a bizalomra való képességeikre, arra, hogy képesek-e megküzdenni a változásokkal.

A váláskor a gyermekek élete is törést szenved, és azt az általános következtetést vonják le, hogy a felnőttek kapcsolatai törékenyek, sérülékenyek, és bármikor véget érhetnek, hirtelen, minden figyelmeztetés nélkül.

A válás közvetlen következményei is megterhelőek mind a gyermekek, mind a szülők számára. A gyermekek sokat vannak egyedül, elhagyatottnak érzik magukat, a

mindennapi rutintevékenységek rendje megszűnik, a háztartások kaotikusan működnek, akár évekig is. Felnőttként ezek a gyermekek visszaemlékeznek azokra a nehézségekre, amelyekkel a két szülő otthona közötti ingázás járt, arra, hogy elvesztették szüleik idejét és figyelmét, miközben a szülők saját életük újraépítésével voltak elfoglalva. Sokan közülük felnőtt felelősségvállalásra kényszerültek, gondoskodtak a testvéreikről, időnként még a szüleikről is. Sokakat újabb sokkhatásnak tett ki a szülők új párkapcsolata. Úgy érezték, senki nem törődik velük, senkinek nem fontosak az ő érzéseik és vágyaik. A legtöbben nem is értették, hogy miért váltak el a szüleik, annak ellenére, hogy a szülők számára az ok nyilvánvaló volt. Gyermekként nem értették például, hogy az alkohollizálás vagy a veszekedés milyen összefüggésben van a válással.

Széles körben elfogadott az a feltételezés, hogy ha a szülők szenvednek a házasságban, akkor a gyermekeik is, és ha a szülő kilép egy rossz házasságból, gyermekei számára is jobb életet tud biztosítani. *Wallerstein* esettanulmányai szerint azonban a konfliktusos, de éppen maradó családokban felnövő gyermekek sokkal kevésbé sérültek, jobban boldogultak az élet minden területén, mint az elvált szülők gyermekei.

Általában azt javasolják a válni készülő szülőknek, hogy konfliktusaikat lehetőleg békésen oldják meg, gondoskodjanak arról, hogy gyermekük mindkettőjükkel jó kapcsolatban legyen, és akkor minden rendben lesz. Ez az álláspont azonban a felnőttek szemszögéből közelít a kérdéshez, és teljesen figyelmen kívül hagyja a gyermekek szempontjait. A bíróságon kötött láthatási megállapodások az esetek többségében nem számolnak a gyermek életkorával és az azzal együtt változó szükségleteivel és tevékenységeivel, továbbá nincsenek tekintettel a gyermekek saját elfoglaltságaira, baráti kapcsolataira. A gyermekekre vonatkozó döntések esetén magukat az érintetteket – vagyis a gyermekeket – semmilyen módon nem vonják be a róluk szóló döntések meghozatalába. Az interjúk során sok már felnőtt gyermek emlékszik keserűen arra, hogy másodrendű állampolgárnak érezte magát, akit teljesen semmibe vesznek, és úgy érezte, hogy megfosztották a játékaitól, a barátaitól, végső soron a gyermekkorától.

Az elvált szülők gyermekei azonban mégis felnőttkorukban szenvednek a legtöbbet – *Wallerstein* szerint. Nincs belső képük arról, hogy hogyan működik a jó házasság. Bizonytalanok abban, hogy ki tudnak-e alakítani és fenn tudnak-e tartani a másik nemmel bizalmas kapcsolatot. A legnagyobb bennük a félelem akkor, amikor biztos alapon nyugvó, jó kapcsolatban – házasságban vagy élettársi kapcsolatban – élnek, mert ekkor veszíthetik a legtöbbet: a legkisebb konfliktus is páni félelemmel tölti el őket, és máris a kapcsolat végétől tartanak. Sokan közülük ezért nem is törekszenek tartós, együttélésen alapuló párkapcsolat kialakítására.

Mindezek ellenére *Wallerstein* úgy látja, hogy az elváltak gyermekei egyáltalán nem cinikusak: fontos értéknek tartják a szeretetet és a szerelmet, valamint a házasságot és a gyermekeket, bár bizalmatlanok, félnek az elköteleződéstől, és mélyen beléjük ivódott a félelem attól, hogy elhagyják őket. A legtöbb elvált szülő gyermeke – noha elfogadja a válást mint a megromlott házasságból való kilépés végső lehetőségét – nem akar a gyermekei számára hasonló gyermekkort, mint az övé volt.

A könyv végén *Wallerstein* számos javaslatot is felsorakoztat arra vonatkozóan, hogy miként lehetne segíteni az elvált szülőknek, illetve gyermekeiknek. Egyértelműen leszögezi, hogy szerinte a válás megszigorítása semmiképpen nem megoldás. Vannak olyan esetek, főként amikor fizikai, szexuális vagy verbális visszaélés történik, amikor valóban a válás a legjobb megoldás.

A megelőzésre tett javaslatok között szerepel a házasság megerősítése, elsősorban annak első éveiben, hiszen ekkor történik a legtöbb válás. Sőt, már az iskolában el kellene kezdeni a következő generáció felkészítését a házasságra, külön erre a célra kifejlesztett oktatási programok segítségével. Olyan szociális programokat kellene kidolgozni, amelyek lehetővé tennék a szülők számára, hogy több időt töltsenek egymással és a gyermekekkel – ilyenek lehetnének a hosszabb fizetett szabadság, a rugalmas munkaidő vagy a részmunkaidő, és a változatlan munkapozícióba való visszatérés biztosítása a gyermekgondozással töltött időt követően. Az elvált szülők felnőtt gyermekeit abban kellene segíteni, hogy megértsék, szüleik válása hogyan befolyásolta érzéseiket és félelmeiket, és hogy ezek az érzések és félelmek milyen hatást gyakoroltak későbbi házasságukra, gyermekeikhez fűződő viszonyukra, és valójában az egész életükre. A válást fontolgató szülőkben tudatosítani kellene, hogy gyermekeiknek továbbra is szüksége van rájuk, a szeretetükre és gondoskodásukra, miközben saját maguknak is meg kell küzdeniük a saját személyes problémáikkal. A válni készülő szülők többsége nem méri fel, hogy milyen terhet rónak majd rá a szülői feladatok a válást követően, ezért szükség lenne ilyenfajta képzésre vagy tanácsadásra. A bomlás szélén álló családok számára olyan szolgáltatásokat kellene biztosítani, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a lehető legjobban meg tudják védeni a gyerekeket a válás következményeitől. Bár nem lehetünk biztosak az ilyen módon nyújtott segítség hatásában, mégis sokkal jobb, mint ha semmit nem teszünk a házasságok felbomlásának elkerülése érdekében – mondja *Wallerstein*.

A könyv azonban – az elismerés mellett – nem véletlenül váltott ki sok vitát is. A legfontosabb kritikai észrevételek a mintaválasztásra és a mintanagyságra vonatkozóan fogalmazhatók meg. A tanulmányozott csoport meglehetősen egyoldalú: a vizsgálatban szereplő családok a *Wallerstein* által a kaliforniai Main megyében alapított családgondozó központ (Judith Wallerstein Center for the Family in Transition) kliensei közül kerültek ki. *Judith Wallerstein* egy beszélgetés során kifejtette, hogy a csoportba pszichésen egészséges gyermekek kerültek be, továbbá viszonylag magasán iskolázott, középosztálybeli családokat tanulmányozott, így elsősorban a válás pszichés hatásaira tudott összpontosítani. Ő is elismeri, hogy az így kiválasztott minta nem reprezentatív, ugyanakkor azonban azt mondja, hogy ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy az „ideális” körülmények között lezajló válásokat vizsgálja, s még ebben az esetben is igen súlyosak és hosszú távúak a következmények.

Az összehasonlításként használt csoport valójában nem igazi kontrollcsoport, ahogyan ezt a szerzők is elismerik, hiszen tagjaikat hirdetések, illetve a vizsgálatban már szereplők személyes kapcsolatai útján verbuválták. A kiválasztási szempontok között csupán a hasonló életkor, a szülők hasonló társadalmi-gazdasági helyzete, lakókörnyezete és az együtt élés szerepelt. További vitatható körülmény, hogy az elváltak csoportjába nyilvánvalóan problémás házasságok kerültek, míg az összehasonlításként használt csoportban egyaránt voltak jól működő és konfliktusokkal terhelt házasságok. Így tehát nem válaszolható meg az a kérdés, hogy mi történt volna az elvált szülők gyermekeivel, ha a szüleik nem váltak volna el – ami pedig az egyik legfontosabb és legtöbbet tárgyalt kérdések közé tartozik.

A mintaválasztás módja és a kis elemszám következtében a tanulmány nem szolgálhat statisztikailag megbízható információkkal a vizsgált jelenségről, s így – kiemelve bizonyos negatív hatásokat – talán túlságosan is sötét képet fest a válásról és következményeiről. Számos kutató hangsúlyozza, hogy miközben az elvált szülők gyermekei

statisztikailag szignifikánsan rosszabbul boldogulnak az élet számos területén, mint az ép családban nevelkedett gyermekek, döntő többségük azonban ugyanolyan jól megállja a helyét az életben. Érdeemes fontolóra venni azt a tényt is, hogy az 1971 óta eltelt több mint 30 évben a válás elterjedtsége nőtt és ezzel párhuzamosan negatív társadalmi megítélése enyhült, ezért napjainkban a válás feltehetően sokkal kisebb traumát jelent.

Földházi Erzsébet

FOLYÓIRATCIKKEK

MARTIN, J. L. – WILEY, J. – OSMOND, D.: Social networks and unobserved heterogeneity in risk for AIDS (Társas hálózatok és nem megfigyelt heterogenitás az AIDS kockázatában). Population Research and Policy Review, 2003/1. 65–90.

Az AIDS szexuális érintkezés útján, társas hálózatokon keresztül terjedő betegség, ezért ésszerűnek tűnik ezeknek a hálózatoknak a felhasználása olyan információk terjesztésére, amelyek segítségével csökkenthető a fertőződés veszélye. A legkézenfekvőbb lehetőség erre a homoszexuális férfiak kapcsolathálózatának vizsgálata, hiszen őket relatíve nagyobb mértékben fenyegeti az AIDS-fertőzés, másrészt sok városi területen jól kialakult közösségi szerkezetek és magas szintű társas kapcsolatok jellemzik őket.

Erre tettek kísérletet a szerzők, amikor San Francisco legfertőzöttebb területén folytattak több hullámból álló adatfelvételt fiatal, 18–29 éves biszexuális és meleg férfiak körében. Egy véletlen minta tagjait arra kérték, hogy nevezzenek meg olyan személyeket, akik szerintük szívesen részt vennének a vizsgálatban, majd a mintába ilyen módon bevont újabb személyektől további neveket kértek.

A vizsgálat azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy ezeknek a társas hálózatoknak a használatával viszonylag alacsony kockázatu csoport érhető el. Nyilvánvaló, hogy ebben a populációban nagymértékű nem megfigyelt heterogenitással kell számolni a kockázat mértékét illetően, és miközben ez a heterogenitás nem ragadható meg a kockázati viselkedés hagyományos modelljeivel, ugyanakkor szoros kapcsolatban áll a hálózati folyamatokkal.

Most nézzük meg, hogyan jutottak erre az eredményre. A kutatók megállapították, hogy akik további neveket adtak meg, erősebb szálakkal kapcsolódnak a homoszexuális közösséghez – nagyobb a valószínűsége, hogy melegnek definiálják önmagukat, hogy elsősorban a melegek közül kerülnek ki a barátaik stb. Az ő esetükben kevésbé valószínű, hogy HIV-pozitívak, de nem lehet biztosan tudni, hogy mi ennek az oka. Akik javasoltak másokat a kutatás lehetséges alanyainak, a társadalmi-gazdasági státus és a meleg közösségben elfoglalt hely tekintetében saját magukhoz hasonlókat nevével adták meg. Ennek következtében a minta olyan emberek irányába mozdult el, akik fokozottabban meleg-identitásúak, fokozott mértékben jutnak el hozzájuk a biztonságos szexre vonatkozó üzenetek és információk, ezért a szerzők azt feltételezték, hogy ők biztonságosabb szexuális gyakorlatot folytatnak. Talán ennél is fontosabb az, hogy ők azok, akik nincsenek ráhangolva az ilyen üzenetekre, mert szerintük nem rájuk vonatkoznak, mert esetleg olyanokról van szó, akik csak perifériálisan kapcsolódnak a meleg közösséghez.

A szerzők ugyancsak megállapították, hogy akik megjelöltek más személyeket, azoknak a baráti köre túlnyomórészt meleg férfiakból áll, továbbá ugyanez a helyzet a megjelölt személyekkel is. Elég kézenfekvőnek tűnik, hogy az a bizonyos nem megfigyelt heterogenitásra vonatkozó változó korrelál a meleg barátok számával és arányával. Ha valóban több kapcsolattal rendelkeznek a meleg közösségben mind a társas, mind a szexuális kapcsolatokat tekintve, ennek megvannak a megfelelő következményei arra nézve, hogy ezeket a hálózatokat hogyan lehet felhasználni az AIDS-prevencióban.

Az első következmény az, hogy azok a férfiak, akik esetében magas értéket vesz fel az az ismeretlen változó, amely a HIV-pozitivitás valószínűségének csökkenésével áll kapcsolatban, sok olyan embert ismernek, akik a biztonságos szexuális élettel kapcsolatos információk elterjesztése tekintetében kitüntetett helyzetben vannak.

A második következmény az, hogy ők – azon túl, hogy sok embert ismernek – sok emberrel állnak szexuális kapcsolatban, ami – ceteris paribus – növeli a kockázatukat, ezért fokozottan hasznos, hogy elérték őket.

A harmadik következménnyel akkor találkozunk, amikor korrelációt tapasztalunk a sok kapcsolat és az azokkal való sok kapcsolat között, akik már viszonylagos biztonságban vannak. A társas hivatkozási folyamatok (social referral processes) jellemzője, hogy akire hivatkoznak, annak több barátja van, mint annak, aki hivatkozott rá. Az átlagos személy barátainak több barátjuk van, mint az átlagos személynek, mivel az emberek általában arra a barátjukra hivatkoznak, akinek sok barátja van. Ha a baráti alapon szerveződött hálózat tetszőleges pontjáról indulunk, egyre népszerűbb hálózati tagokhoz jutunk. Ebben a speciális esetben a kérdezők nemcsak a barátok száma, hanem a meleg barátok száma iránt is érdeklődtek. Feltevésük az volt, hogy akik népszerűek vagy központi helyet foglalnak el egy meleg közösségben, azoknak egyfelől több meleg barátjuk van, másfelől kevésbé valószínű, hogy HIV-pozitívak lennének.

Összegezve, a kutatók egy paradoxonnal találták szemben magukat, amikor a személyes kapcsolatokat akarták felhasználni a biztonságos szexszel kapcsolatos ismeretek terjesztésére. A központi személyeknek nemcsak több társas kapcsolatuk, hanem több szexuális kapcsolatuk is van. Másrészt viszont ezek az emberek valószínűleg jóval gyakrabban találkoztak erre vonatkozó ismeretekkel, mint a hálózat kevésbé népszerű tagjai. Ebből azonban nem következik, hogy ezt a hálózatot ne lehetne ilyenfajta üzenetek terjesztésére felhasználni. Úgy tűnik, a társas hálózatok folyamatos támogatása különösen olyan csoportok esetében fontos, mint az intravénás droghasználók vagy más nehezen elérhető kockázati csoportok, és amelyek esetében a társas kapcsolathálókat alkalmazó fókuszcsoporthoz megközelítés valószínűleg hatékony lenne.

A szerzők fontosnak tartják annak hangsúlyozását, hogy miközben úgy tűnik, a nem megfigyelt heterogenitás korrelál a meleg identitással, nem azonos azzal, és valóban, ha más feltételek azonosak, igaz az, hogy minél több meleg barátja van valakinek, annál valószínűbb, hogy az illető HIV-pozitív. A hivatkozás valószínűsége nemcsak a hivatkozó és a hivatkozott kapcsolataik számától függ, hanem attól is, hogy milyen motívációk alapján történik a hivatkozás. A szerzők érvelése szerint ezeknek a tényezőknek a kombinációja az, amely egyre kevésbé reprezentatív mintákhoz vezet a kockázatot illetően.

Továbbá, miközben az eredmények azt mutatják, hogy a nem korrigált hivatkozási eljárás elmozdulhat egy olyan minta felé, amelynek esetében kisebb a beavatkozás szükségessége, ez nem jelenti azt, hogy nem lehetséges a hivatkozási folyamatot olyan irányban befolyásolni, hogy kompenzáljuk ezt a tendenciát.

És végül egy utolsó következmény. Miközben a szerzők rámutattak a nem megfigyelt heterogenitás és a meleg identifikáció közötti kapcsolatra, azt is hangsúlyozták, hogy ez nem magyarázható a meleg közösség semmilyen mérhető jellemzőjével. Bár a kutatóknak ez nehézséget okozott, úgy tűnik, a válaszadóknak sikerült ezt azonosítani.

F. E.

SASSON-LEVY, O.: *Feminism and Military Gender Practices: Israeli Women Soldiers in „Masculine Roles”* (Feminizmus és a nemek megkülönböztetése a hadseregben: Izraeli női katonák „férfias” szerepekben). *Sociological Inquiry*, 2003/3. 440–465.

A nők katonai szolgálatával kapcsolatban sokféle ellentmondással találkozunk, mégpedig az állampolgárságot átszínező nemi vonatkozások miatt. Miközben a liberális feministák helyeslik a férfiakéval azonos katonai szolgálatot mint az azonos értékű állampolgárság értelemszerű tartozékát, a radikális feministák a nők katonai szolgálatát egy hierarchikus és szexista intézménnyel való együttműködésnek tekintik.

Ez az írás „férfias” szerepekben szolgáló női katonák nemi és nemzeti identitásának szubjektív dimenzióját vizsgálja. A szerző az identitásgyakorlatok (identity practices) emeletét alkalmazza az állami intézmények és az identitás konstrukciója közötti kapcsolat elemzésére. Mélyinterjúkra alapozva a mellett érvel, hogy a férfias szerepekben szolgáló izraeli női katonák saját nemi identitásukat a harcoló katonák hegemónikus maszkulinitásához igazodva három, ehhez kapcsolódó gyakorlaton keresztül alakítják ki: a harcoló katonák külső megjelenésének és diszkurzív gyakorlatának utánzása; távolságtartás a „tradicionális nőiességtől”; a szexuális zaklatás trivializációja.

A kutatás 2000-ben zajlott, 52 férfi és 47 női katona megkérdezésével, akik egy év-nél nem régebben szereltek le a hadseregtől.

A szerző első és legfontosabb tézise, hogy katonai szolgálatuk idején a „maszkulin” szerepekben szolgáló nők átveszik a férfi harcoló katonákra jellemző különböző testi és diszkurzív identitási jegyeket, amely egyrészt az ellenállás jelzése, másrészt a behódolás a hadseregben belüli nemek szerinti rendnek (military gender order).

A harcoló katonák testi és viselkedésbeli jellemzőinek utánzása a hasonló szerepeket betöltő nők esetében olyan új nemi identitás kialakulására enged következtetni, amely kombinálja a nőies és a férfias elemeket. A fegyver ebben az esetben fallikus szimbólumként jelenik meg. Az ideális női identitás és ezeknek a női katonáknak a jellegzetes identitási gyakorlata közötti szakadás a forrása a hadsereg nemek szerinti rendjét fenyegető káosznak.

Tapasztalható a hagyományos nőiesség elutasítása is. Azért, hogy megkülönböztessék magukat a hadsereg által definiált nőtípustól, amely tradicionális, gyenge és alávetett, a legtöbb más nőről leereszkedően és megvetően beszélnek (bizonyára azokról is, akik a hadseregben hagyományos női szerepeket töltenek be), akiket alsóbbrendűnek tekintenek a férfiaknál. Tehát önmagukat a nőekkel való szembenállásban mutatják be, és saját identitásukat tagadás útján konstruálják meg. Az mondhatjuk, hogy ezeknek a női katonáknak az identitása sem a tradicionális női identitásnak, sem pedig a férfi/katona identitásának nem felel meg, hanem valahol a kettő között van. A női katonák viselkedése – egyes kutatók szerint – féltékenységből származik. Ezt az érzést képletesen szólva tekinthetjük péniszirigységnek, ami nem egyszerűen a férfi szexuális szerv,

hanem mindazon jellemzők és jogok iránti féltékenység, amelyeket a férfiassággal társítanak, úgymint a hatalom, a bátorság, az erő, a siker és a szexuális szabadság.

A hadseregben a férfias szerepekben szolgáló nők veszélyeztetik a férfiaknak a harcoló pozíciókban betöltött kizárólagos szerepét. A szexuális zaklatás elsősorban a férfiak hatalmának megerősítését szolgálja a nők felett, és így egyik módja annak, hogy a férfiak a nőket a „megfelelő helyen” tartsák. A férfias szerepekben szolgáló nők ugyan tekinthetik magukat „egynek a srácok közül”, a szexuális zaklatás esetén azonban szexuális tárgynak számítanak. Ha reagálnak a szexuális zaklatásra, amely sérti őket, megerősítik azt a diskurzust, amelyet maga a szexuális zaklatás próbál kialakítani, amely szexuális tárgyként kezeli a nőket. Tehát amikor a nők nem veszik figyelembe a „tréfák” sértő jellegét, akkor ezzel azt akadályozzák meg, hogy a zaklatás elérje a célját. Ha az eseményt szexuális zaklatásnak minősítik, úgy tekintenek rájuk, mint akik nemekkel kapcsolatos problémát okoznak a hadseregben, ezért nem kezelhetők a hadsereg integráns és egyenlő részeként. Ebben az esetben a hadsereg kultúrájában a szexuális zaklatás trivializációja a válasz, mégpedig olyan, amely visszautasítja a nőiesség hadseregbeli definícióját. Tehát általános szinten a zaklatás ignorálása hozzájárul a hadsereg nemekkel kapcsolatos hatalmi viszonyainak fenntartásához.

A női katonák identitásának kialakítása úgy is értelmezhető, mint a hadsereg nemi korlátainak legyőzésére irányuló stratégia. Kétségtelen, hogy a női katonák ilyen identitáskonstrukciója alternatívát jelent az elfogadott dichotom identitással szemben, de nem töri meg ezt. Sőt, azt lehet mondani, hogy a női katonák inkább ennek a dichotómiának a maskulin oldalára sorolják be magukat. A nők hadseregbeli karrierje korán megtörik, és lehetőségeik korlátozottak. A hadseregből való leszerelésük után nem illetik meg őket azok a gazdasági előnyök, mint a harcoló katonákat. A hadsereg kialakítja a hegemón férfiasság prototípusát, a hadseregben szolgáló zsidó férfit – ezt a „jó állampolgár”-ral azonosítják. A nők nincsenek teljesen kizárva a közszférából, de ott is nőként jelennek meg – katonai szolgálatuk az állampolgárság elismerésének alapja, de nem az egyenlő állampolgárságé.

A szerző végső következtetése szerint az izraeli női katonák esete azt mutatja, hogy a nőknek a hadseregbe való integrálása önmagában nem változtatja meg annak maskulin természetét. Ezen az úton a történetileg kialakult olyan maskulin kategóriák, mint az „állampolgár” és a „katona”, nem terjeszthetők ki. Ahhoz, hogy a nők egyenlőként vehessenek részt a katonai szolgálatban és az állampolgárság intézményében, újra kell formálni a hadsereg nemek szerinti ideologikus rendjét, az állampolgárság nemi vonatkozásokkal színezett természetét és magának a társadalmi nemnek a természetét.

Ezek a gyakorlatok egyszerre jelzik az ellenállást és a behódolást a hadsereg dichotomizált nemi szerepek szerinti rendjének. Miközben a nemek ilyen interakciói felforgatják a férfiasság és a nőiesség hegemónikus, egyeduralkodó normáit, ugyanakkor támogatják is a hadsereg férfiközpontú normáit. Tehát, bár ezek a női katonák egyénileg átlépik a nemek közötti, a nemeket elválasztó határokat, ugyanakkor internalizálják is a hadsereg maskulin ideológiáját és értékeit, és megtanulnak azonosulni a hadsereg és az állam patriarchális rendjével. Ez a folyamat a „korlátozott bevonás, azonosulás”, ami megerősíti a marginális helyzetüket, tehát nem teszi lehetővé, hogy olyan kollektív tudatosságot alakítsanak ki, amely kihívást jelentene az állampolgárság, az állampolgári mivolt nemi vonatkozásokkal színezett szerkezetének.

A különböző feminista irányzatok némileg eltérően közelítik meg a nők katonai szolgálatának kérdését. Izraelben a katonai szolgálat és az állampolgárság közötti kapcsolat még mindig speciális jelentést hordoz az elhúzódó arab-izraeli konfliktus és a civil militarizmus kialakulása miatt. Ugyanakkor törvény garantálja a nők családi kötelezettségeinek elsőbbségét a katonai szolgálat kötelezettségével szemben. A nők a hadsereg létszámának 32%-át teszik ki, rövidebb ideig szolgálnak, mint a férfiak, és általában a harcoló szerepekből ki vannak zárva. Ezek a strukturális és szervezeti különbségek behatárolják azoknak a szerepeknek a körét, amelyeket a nők betölthetnek, és határozott korlátot állítanak a nők hadseregen belüli előmenetele elé.

A nők katonai szolgálata kettős jelentőséggel bír. Egyrészt képessé teszi az izraeli nőket arra, hogy belépjenek az állampolgárság nyilvános szférájába, és hozzájáruljanak országuk biztonságához, amely Izrael számára pillanatnyilag a legégetőbb probléma. Másrészt a hadsereg merev nemi szerepek szerinti munkamegosztása – a sovinszta kultúrával együtt – kialakítja és megőrzi, konzerválja, tartósítja a férfiasság és a nőieség dichotom, hierarchikus és esszencialista észlelését.

A női katonák identitásképző technikái – a harcoló katonák testi és diszkurzív gyakorlatának utánzása, távolságtartás, eltávolodás a „tradicionális nőiességtől”, a szexuális zaklatás trivializációja – kettős jelentéssel bírnak a hadseregen belül: egyrészt felforgatják a „nemi rezsimet” azzal, hogy elutasítják a férfiasság és a nőieség mint lényegében dichotom identitások hadseregbeli meghatározását, másrészt azonban úgy is értelmezhetők, mint a hadsereg maskulin normáinak teljesítése.

F. E.

LEWIN-EPSTEIN, N. – KOGAN, I. – WANNER, R. A.: Institutional structure and immigrant integration: a comparative study of immigrants' labour market attainment in Canada and Israel (Intézményi struktúra és a bevándorlók beilleszkedése: a bevándorlók munkaerő-piaci helyzetének összehasonlító vizsgálata Kanadában és Izraelben). *International Migration Review*, 2003. Vol. 37. No 2. 389–420.

Miközben számos tanulmány vizsgálja a különböző országokból érkező bevándorlók beilleszkedését ugyanazon fogadó társadalomba, kevesen foglalkoznak az azonos kibocsátó országból származó migránsok más-más célországban történő boldogulásával. Holott csupán az ilyen jellegű vizsgálatok teszik lehetővé annak elemzését, hogy a fogadó társadalmak strukturális és intézményi jellemzői hogyan befolyásolják a bevándorlók integrációját. E hiányt igyekszik pótolni a jelen tanulmány, elemelve a volt Szovjetunióból útnak induló bevándorlók munkaerő-piaci beilleszkedését két nagyon különböző intézményi struktúrával rendelkező fogadó országban: Kanadában és Izraelben. Bár mindkét ország bevándorlókat fogadó társadalom (és a volt Szovjetunióból elvándorlók számára fontos célország), a migránsok fogadásának intézményi kontextusa nagyon eltérő, ami mind a gazdasági életben, mind a bevándorlók megszurésának rendszerében, mind pedig az államnak a bevándorlók beilleszkedését segítő szerepvállalásában megnyilvánul.

Kanadában a 20. sz. első felében jellemző nacionalista (sőt mondhatni rasszista) bevándorláspolitikája helyett – amely a fehérbőrűeket és európaiakat részesítette előnyben – a '60-as években előtérbe kerültek a gazdasági szempontok. 1967-től a diszkrimi-

nációt felszámoló „pontrendszer” lépett életbe, és ettől kezdve a kanadai bevándorlási program sarokköveit a munkaerő-piaci szükséglet, a családgyejesítés és a humanitárius szempontok jelentik. A pontrendszer a független (nem családtagot követő vagy menekült) bevándorlókat a szakértelmük, munkaerő-piaci tapasztalatuk, foglakozásuk, továbbá életkoruk, iskolai végzettségük és angol- vagy francianyelv-ismeretük alapján szelektálja. A liberalizált bevándorlási politika tehát gazdasági célokat léptetett az etnikai prioritások helyébe, és az ennek alárendelt szelekció várhatóan emeli a bevándorlók emberi tőke szerinti „minőségét”. Ezzel együtt a bevándorlók társadalmi, gazdasági beilleszkedését elsősorban a „piaci erők” határozzák meg.

Izrael bevándorlási politikája jelentősen eltér a bevándorlókat fogadó többi országtól. Fennállása óta az izraeli állam a „nyitott ajtó” politikáját követi, ami abban áll, hogy valamennyi zsidó (de csak zsidó) nemzetiségű személyt, aki le akar telepedni, befogad. Úgy tekint a bevándorló zsidókra, mint a visszatérő diaszpórára, és az etnicitásalapú bevándorlási politikájának központi eleme az 1950-ben elfogadott ún. visszatérési törvény. A bevándorló zsidók megkapják az állampolgárságot és minden ezzel járó jogosultságot. A zsidó etnicitás helyettesíti az egyéb belépési követelményeket (mint életkor, foglalkozási és anyagi státus), tehát nem érvényesül a gazdasági szelekció. Az állam a foglalkoztatás, a nyelvtanulás és a társadalmi beilleszkedés területén egyaránt segítséget nyújt a bevándorlóknak. A '80-as évekig Izrael integrációs politikája meglehetősen centralizált volt: az állam aktívan részt vett a bevándorlók számára történő lakásépítésben, munkahelyteremtésben, valamint nyelvi és szakmai képzésüket is segítette. Befogadó központok biztosítottak szállást az újonnan érkezőknek az első hónapokban, és e központokban a munkavállalási lehetőségekről és a bevándorlók jogairól is tájékoztatták az érintetteket. Főként a legalább egy értelmiségi foglakozású taggal rendelkező családok, a fiatal párok és a fiatal egyedülálló bevándorlók élvezhették ezeket az előnyöket. 1987-től elkezdődött az ún. „közvetlen abszorpció”, amelynek során a szabad piac politikája érvényesült, viszont a bevándorlók továbbra is jelentős megélhetési támogatást kaptak az államtól.

A tanulmány a '90-es évek első felére fókuszálva vizsgálja az Izraelben és a Kanadában élő, a volt Szovjetunióból származó bevándorlók társadalmi, gazdasági beilleszkedését az 1995-ös izraeli és az 1996-os kanadai népszámlálás adatai alapján. A volt Szovjetunióból 1989 és 1995 között futott le a legnagyobb elvándorlási hullám: több mint egymillió zsidó hagyta el a tagországokat, kétharmaduk Izraelbe távozott. Többségüket a gazdasági összeomlás, a munkanélküliség, a szegénység, az elhúzódozó politikai krízis készítette távozásra. Ugyanakkor az Izraelbe történő kivándorlást megkönnyítette az ottani rokonok, barátok léte is. 1990 és 1994 között Izrael évente átlagosan 121 900, Kanada pedig 211 900 bevándorlót fogadott, azonban míg az előbbieket többsége, az utóbbiak csekély hányada érkezett a volt Szovjetunióból. Izrael népességét 10%-kal, Kanada népességét mindössze 3%-kal növelte a bevándorlás ebben az időszakban.

A felhasznált népszámlálási adatok a bevándorlók demográfiai jellemzőiről és munkaerő-piaci aktivitásáról egyaránt nyújtanak információt, lehetővé téve, hogy az elemzés rávilágítson az egyéni jellemzők (nem, életkor és emberi tőke) és a fogadó társadalmak intézményi jellemzőinek kölcsönhatására. A tanulmány először a bevándorlók paramétereit és szelekcióját mutatja be a két országban. Megállapítja, hogy míg Kanada azokat a bevándorlókat „vonzotta”, akik hozzájárulnak az ország gazdasági növekedéséhez, Izraelnek olyan – a népességszámahoz képest jelentős – bevándorlási hullámmal kellett megküzdenie, amelyben a magasan képzett bevándorlók alulreprezentáltak.

Az *első hipotézis*nek megfelelően a Kanadába bevándorlók – a szűrési rendszer következtében – összességében fiatalabbak, képzettebbek, a munkaerő-piacon jobban hasznosítható szakmával rendelkeznek és jobban ismerik az ország hivatalos nyelvét, mint az Izraelbe vándorló volt honfitársaik. Ugyanakkor az előbbieket esetében az önszelekció is hatásosabb: igyekvőbb és jobban motivált bevándorlók érkeztek Kanadába. Ennek ellenére az oda került bevándorlók több nehézséggel szembesültek a munkaerő-piacon, ami az alacsonyabb foglalkoztatási rátájukban is megnyilvánul. Ez alátámasztja a *második hipotézist*, mely szerint az állam közbelépése és sajátos, a bevándorlót integráló politikája Izraelben – szemben a kanadai szabadpiaci mechanizmussal – megkönnyíti a migránsok munkaerő-piaci beilleszkedését.

Kanadában a bevándorlók iskolai végzettsége és korábbi munkaerő-piaci tapasztalata a szabadpiaci versenyben alulértékelődött: bár a fogadó népességhez képest átlagosan magasabb végzettséggel és jobb foglalkozásokkal rendelkeztek, a migrációt követően foglalkozási státusuk már nem volt magasabb, keresetük pedig jelentősen alacsonyabb volt, mint az ottani születésűeké. Hasonlóképpen az Izraelben letelepedett bevándorlók is hátrányba kerültek a foglalkozási státusuk és keresetük tekintetében a fogadó népességhez képest. Bár mind a kanadai, mind az izraeli bevándorlók alacsonyabb státust és keresetet értek el, mint a fogadó népesség tagjai, a Kanadában élők mégis többre vitték, mint az Izraelben élők. Ez, a *harmadik hipotézist* igazolva, annak tudható be, hogy Kanadában a bevándorlási kritériumok figyelembe veszik a munkaerő-piaci szükségletet.

Ugyanakkor a két vizsgált országban az iskolai végzettség eltérően hat a munkaerő-piaci sikerre: Kanadában a bevándorlók végzettségének nem volt hatása a keresetükre, noha pozitív összefüggést mutatott a foglalkozási státusukkal; Izraelben viszont a végzettség mind a foglalkozási státust, mind a keresetet pozitívan befolyásolta. Tehát részben a *negyedik hipotézis* is igazolódtott: az izraeli munkaerőpiac jobban „jutalmazza” a bevándorlók iskolai végzettségét.

A kanadai és izraeli fogadó rendszerek közötti különbség a beilleszkedés időigényében is megmutatkozik. Izraelben a jelentős bevándorlási hullám következtében a bevándorlók közvetlenül az érkezésük után kénytelenek alacsonyabb státusú munkát is elvállalni, idővel azonban egy részüknél felfelé irányuló mobilitás figyelhető meg. Kanadában a „pontrendszer” következtében a bevándorlók rögtön az érkezésükkor nagyobb valószínűséggel találnak a képzettségüknek megfelelő munkát, az országban töltött idő azonban nincs hatással a munkaerő-piaci sikerességükre.

Az életkor hatása is jelentősen különbözik a két fogadó ország esetében: míg Kanadában az idősebb bevándorlók is lehetnek munkaerő-piaci szempontból sikeresek, amennyiben megfelelő foglalkozásuk van, Izraelben az idősebb kor akadályt jelent a munkaerő-piaci beilleszkedés sikeressége szempontjából.

A tanulmány szerzői felhívják a figyelmet arra, hogy a bevándorlók munkaerő-piaci beilleszkedésének a két célországban tapasztalt eltéréseit egyaránt magyarázza az azonos származású bevándorlókkal szembeni eltérő bánásmód, a különböző bevándorlási politikák eltérő szelektáló hatása, valamint a migráns népesség ön-szelekciója.

ROBINSON, W. C.: *Demographic history and theory as guides to the future of world population growth* (Népesedéstörténet és népesedéelmélet: útmutató a világ népessége jövőbeli növekedéséhez). *Genus*, 2003/3–4. 11–41.

Cikkében a szerző a ma uralkodó két alapvető népesedési diskurzussal szemben egy alternatívát vet fel: a neo-malthusiánus összeomlás, illetve az ENSZ előrebecslései által is elfogadott stabilizálódás forgatókönyveivel szemben a hosszú távú történeti tapasztalatokra épített modellkísérlete további gyors és ma még elképzelhetetlen mértékű népességnövekedés lehetőségével számol. Véleménye szerint többé-kevésbé mindenki egyetért abban, hogy a népességrobbanásnak lassanként vége, az ENSZ középtávú előrebecslése az évszázad második felére jelzi a világ népességének stabilizálódását, kb. 8–10 milliárdos létszámmal. Az előrebecslést a jelenlegi termékenységi és halandósági trendekre építik, de nem szolgálnak olyan elméleti modellel, amely alátámasztaná feltevéseiket. A világ számos országában az egyszerű reprodukciós szint alatti termékenység olyan új jelenség, amely nem illeszkedik egyetlen magyarázó modellbe sem, és így rendkívül bizonytalanná teszi az előrebecsléseket.

A szerző szerint ugyanakkor a rendelkezésünkre álló történeti tapasztalatok alapján kirajzolhatók hosszú távú trendek a népesség, az erőforrások, a technológia kapcsolataiban, és van olyan elméleti keret is, amely alapján modellezni lehet ezeket a kapcsolatokat. Mindez lehetővé teszi egy alternatív demográfiai forgatókönyv felvázolását, amelynek lényege egy közeli új demográfiai növekedési hullám.

Az említett történeti tapasztalatok szerint a modern népességnövekedés, a „demográfiai átmenet” csak egy a nagyobb növekedési hullámok közül, nevezetesen a harmadik közülük. Az első a prehistorikus korban zajlott le, a tűz megismerésével, a kőszerszámok alkalmazásával, a hatékonyan együttműködő emberi közösségek kialakulásával. A második hullám 8–10 ezer évvel ezelőtt a „neolitikus forradalommal” indult el: a földművelés és állattenyésztés kialakulásával. A harmadik pedig nagyjából a 18. század közepétől, ezt a változást modellelzi a „demográfiai átmenet” elmélete. Mindhárom növekedési hullám együtt járt egy-egy jelentős technológiai „paradigmaváltással”: a tűz vagy a szerszámok használata az elsónél, a mezőgazdaság és állattenyésztés technikai, de az öntözés, a víz és a szél energiájának felhasználása, a kézművesipar megjelenése a második folyamán, illetve a gőzgépek, belső égésű és villanymotorok felhasználása a harmadik szakaszban jelentősen bővítette a létfenntartás lehetőségeit. Így a történeti tapasztalat megmutatja, hogy a technológiai változások megnövelik a felhasználható erőforrásokat, növelik a termelékenységet, és ez elindítja a demográfiai változást, a népesség növekedését váltja ki. A kapcsolat világosnak látszik a technológia, a gazdasági lehetőségek és a népességnövekedés között, ennek természetét viszont jelenleg négy nagy elméleti modell kísérli meg leírni.

Az egyik a malthusiánus modell, amely szerint a túlzott népességnövekedés megakadályozza a komoly gazdasági és technológiai fejlődést. A mai neo-malthusiánusok úgy látják, hogy a népességnövekedés és az ipari fejlődés veszélyeztetik a környezetet és az emberi élethez szükséges erőforrásokat. Ezek az erőforrások mindkét változatban adottak, fokozódó kihasználásuk a csökkenő hozadék elve alapján egyre kevésbé biztosítja a növekvő populáció létszükségleteit, ez a létfenntartás szintjén való stagnáláshoz vagy akár környezeti, demográfiai katasztrófához is vezethet. *Ester Boserup* ezzel szemben úgy véli, hogy a múltban a népességnövekedés technológiai innovációt és termelékenységnövekedést hozott magával, és ez lehetővé tette, hogy az erőforrások

kiaknázását a népesség számához igazítsák. A *Robinson* által „szuperoptimistának” titulált harmadik változat képviselői ezt a véleményt a jelenre és a jövőre is kiterjesztik, és a szerintük a népességnövekedés a jövőben sem fenyegetést jelent, hanem a tudományos felfedezések és a technikai innováció ösztönzését. A negyedik („homeosztatis-adaptációs, önszabályozó) modell talán a legrugalmasabb: a népességnövekedés kihívást jelent, nyomást a rendelkezésre álló létfenntartási forrásokra, amelyet az érintett társadalmak igyekeznek megoldani, helyreállítani a megbomlott egyensúlyt, de ez több módon is történhet (ilyen a hódítás, a migráció, a technológiai újítások, de a termékenység visszafogása is), és nincs „automatikus” válasz. Eszerint elképzelhető malthusi életszínvonal-csökkenés, de boserupi technológiai újítás is. Sem a stagnálás, sem a folyamatos gazdasági növekedés nem következik a népességnövekedésből, hanem egy sor korrekciós lépés, amelyek megpróbálják helyreállítani az egyensúlyi helyzetet. Az újabb irodalom – a homeosztatis modell keretein belül gondolkodva – inkább a peszsimista (malthusiánus) és az optimista (boserupi) modell szintézisére törekszik, a malthusi mechanizmusok egy bizonyos ponton átadhatják helyüket a boserupi technológiai változásnak, amely megnöveli az erőforrások kínálatát.

A technológiai változások, az erőforrások és a népességnövekedés kapcsolata a szerző szerint a legrugalmasabb homeosztatis-adaptációs modellel írható le. A népességnövekedés konkrét folyamata globálisan, de többnyire lokálisan is, a termékenység és a halandóság adott szintjétől függ. Mindkettőt az ember számára nem vagy alig befolyásolható biológiai és környezeti, illetve tudatosan kontrollálható faktorok határozzák meg. Ilyenek a termékenység esetében: a nők termékeny periódusának hossza, a terméketlenek aránya (biológiai faktorok), illetve a nők házasságkötésének időpontja, a szexuális érintkezés gyakorisága a házasságon belül (társadalmilag ellenőrzött faktorok). A halandóságnál: a bakteriális és vírusos betegségek többsége a 20. század előtt mint kontrollálhatatlan tényező, illetve a másik oldalon a táplálkozás szintje, a háborúk, az erőszak hatásainak mérséklése, a higiénia szintje mint kontrollálható tényezők. Az exogén (tehát nem kontrollálható) tényezők jelölik ki a korlátokat (a „demográfiai teret”), amelyen belül egy adott népesség demográfiai választásai („stratégiai”), tehát a termékenység és halandóság társadalmi kontrolljának adott szintjei és módzatai működhetnek. A stratégiák és az exogén tényezők kölcsönhatásának eredménye az adott demográfiai „rezsím”. Lényegében mindenki egyetért abban, hogy minden emberi társadalom követ valamilyen demográfiai stratégiát, tehát nincs kontrollálatlan termékenység és halandóság. A termékenység egyéni akciók eredménye, de mindig társadalmi kontroll szabályozza az egyének (párok) cselekvését, a termékenységi stratégiát mindig is családi, rokonsági vagy tágabb közösségi normák alakították.

A demográfiai döntési „tér”, „stratégiák” és „rezsimek” fogalmi jól illenek a homeosztatis-adaptációs demográfiai-ökonómiai makromodellhez, valamint a felvázolt többszörös globális demográfiai átmenet elméletéhez. A technológiai paradigmaváltások növelték egy adott népesség gazdasági lehetőségeit és erőforrásait, tágabbra nyitották a demográfiai „teret”, befolyásolva mind a termékenységet, mind a halandóságot. Mindhárom nagy technológiai változás népességnövekedést eredményezett, mindhárom során új demográfiai stratégiák formálódtak ki. A demográfiai döntési mező egyre szélesedett, a stratégiai lehetőségek száma növekedett. Ma már mind a termékenységnek, mind a halandóságnak számos variációja elképzelhető az emberi döntések és akciók összefüggésében. A hangsúly a társadalmak adaptációs képességén van, amellyel a változó gazdasági és társadalmi környezethez alkalmazkodnak (ez lényegében megfelel

a *Boserup* által használt „adminisztratív technológia” fogalmának), felhasználva a rendelkezésükre álló erőforrásokat. A tapasztalatok szerint az emberiség rendelkezik azzal a képességgel, amellyel biztosítani tudja demográfiai és társadalmi fennmaradását (ki tudja alakítani az ehhez szükséges demográfiai stratégiát).

A cikk szerzője szerint a világ a harmadik nagy paradigmaticus technológiai váltás végső fázisában van, amely váltás lényegében az összes gazdasági és társadalmi intézményt érintette, és óriási népességnövekedést eredményezett. Az ENSZ közepes előrebecslése erre (és hozzátehetjük: a demográfiai átmenet elméletére) alapozva hirdeti a népesség stabilizálódását a következő évszázad végére, amikor az alacsony szinten állandósuló termékenység és halandóság új globális egyensúlyi állapotot hoz. Nyilvánvalónak tűnik az is, hogy a növekedés két demográfiai faktora minden korábbinál inkább az emberi döntésektől függ. Ugyanakkor nem lehet kizárni – a neo-malthusianus pesszimista víziók szerint – azt a lehetőséget sem, hogy a jövőendő egyensúlyi állapot túl későn következik be, a népességnövekedés addigra környezeti katasztrófához vezet, új halálokok kerülnek előtérbe, illetve a „legyőzött” régi betegségek újra támadnak, és a jövő globális demográfia stratégiájának célja ismét a túlélés lesz – jóval kisebb népességszám mellett. Az afrikai halandóság alakulása (élelmezési válságok, AIDS) figyelemztet ennek a forgatókönyvnek a realitására. Mégis lehet bízni abban, hogy az ENSZ optimistább forgatókönyve valósul meg: a halandóság tovább javul, a termékenység a jövőben a reprodukciós szint körül fog ingadozni, és a világ népessége 8–10 milliárd fő körül fog stabilizálódni. Lényegében erre törekednek az ENSZ mellett a nemzeti kormányok is.

A történeti tapasztalatok alapján azonban fennáll egy harmadik lehetőség is. Láttuk, hogyan vezetett a múltban a technológiai változás népességnövekedéshez, és a múlt tapasztalatai – bár nem használhatók fel egy az egyben – mégsem irrelevánsak. Szerzőnk szerint gyorsabb technológiai változás előtt állunk, mint amit valaha is elképzelhettünk, és majd minden jelentős gazdasági és társadalmi intézmény az átalakulás állapotában van. Az „elektronikus forradalom” nagyobb változást hozhat, mint a már megismert „ipari forradalom”, a fenyegető gazdasági és környezeti problémák is megoldhatóak lesznek a jövőben. Ha így lesz, nincs okunk népességstabilizációt feltételezni, a múltból ismert kapcsolat – a technológiai fejlődés, a gazdasági lehetőségek bővülése és a népességnövekedés között – továbbra is működni fog. Még a korábbihoz képest alig kontrollált, jóval nagyobb döntési szabadságot élvező posztmodern párok is társadalomban élnek, és ha jó ideje a világ fejlettebb részén a termékenységi stratégia lényege az alacsony termékenység (eszerint nagy számú gyermek világrahozatala társadalmilag felelőtlen magatartás), ez éppúgy változhat, mint a magas termékenységre épülő korábbi stratégia. Minden változóban van (családszerkezet, lakáskörülmények, gyermekgondozás, nemek közötti kapcsolatok), óriási regionális és társadalmi különbségek mutatkoznak a termékenységben, és így lehetetlen ma megmondani, hogy milyen termékenységi minta lesz uralkodó a jövőben. Ha nyilvánvalóvá válik, hogy nem fenyeget gazdasági vagy környezeti katasztrófa, akkor a technológiai változás és a növekvő életszínvonal új demográfiai stratégiához vezethet. Új társadalmi normák alakulhatnak ki, amelyek hatékonyabbá tehetik a pronatalista népesedéspolitikákat, és – a stabilizáció vagy az összeomlás alternatívájaként – új demográfiai átmenet indulhat el. Ez a forgatókönyv mindenesetre nagyobb összhangban van a népesedéstörténet hosszú távú változásaival és azokkal az elméletekkel, amelyek ezeknek a makroökonomiai, demográfiai folyamatoknak a működésére vonatkoznak. Eszerint a Föld népessége akár a ma elképzelt több-

szöröse is lehet: akár 20 vagy 30 milliárd is. Szerzőnk elismeri, hogy ez ma képtelenségnek tűnik, de hát *Malthus* számára éppígy képtelennek tűnt a 6 milliárdos létszám is.

Ó. P.

LUKE, N.: *Age and economic asymmetries in the sexual relationships of adolescent girls in Sub-Saharan Africa* (Kor- és gazdasági aszimmetriák a serdülő lányok szexuális kapcsolataiban a szubszaharai Afrikában). *Studies in Family Planning*, 2003/2. 67–86.

Ebben a vizsgálatban a gazdasági aszimmetria a szexuális partnerek közötti „tranzakcióként” (pl. pénzbeli támogatás, tanítatás, ajándékozás stb.) értendő, és nem jövedelem- vagy státuskülönbségként, jóllehet az idősebb férfi partnerek általában jobb helyzetben vannak ebben a tekintetben, mint a fiatal lányok. Az idősebb kifejezés itt nem korosságot jelent, hanem magasabb korévet. Leszögezhető egyébként, hogy a vizsgálatban nem prostitúcióról van szó.

A szubszaharai Afrikában élő serdülő lányok szexuális élete feltűnő érdeklődést vált ki a kutatók részéről, és mint ahogy az is, hogy ez a kockázatos viselkedés mennyire járul hozzá az alacsony reprodukivitáshoz és a szexuális egészség alakulásához, beleértve a nem kívánt terhességet, abortuszt, erőszakot, valamint STD- és HIV/AIDS-fertőzéseket. A növekvő gondok egy külön fejezete a HIV-fertőzés szintjének diszparitása a férfiak és nők között: számos afrikai országban sokkal több a fertőzött lány, mint a fiatal férfi. Erre valószínű magyarázatul szolgálhat az idősebb férfiak és serdülő lányok kapcsolata, mivel a férfiak fertőzöttségi aránya gyakran magasabb, mint a serdülő fiúké. Az idősebb férfiak (akikre néha „cukros bácsikként” hivatkoznak anyagok) beszámolók szerint gyakran adnak pénzt vagy ajándékokat szexuális előnyökért. Ezek a kor- és gazdasági aszimmetriák – párosulva a nemek közötti hatalmi különbséggel – megakadályozzák a serdülő lányokat abban, hogy a biztonságot szem előtt tartó szexuális viselkedést tudjanak kialakítani. Ezen általánosan elfogadott feltételezések ellenére kevés vizsgálat irányult arra, hogy mennyire elterjedtek és kockázatosak ezek az aszimmetrikus kapcsolatok, és mennyire vannak hátrányos helyzetben az ezekben szereplő serdülő lányok.

Ennek a munkának hézagpótló szerepe van, mivel bizonyítékokat gyűjt össze a szubszaharai serdülő lányok szexuális kapcsolatairól. A vizsgálat két kérdéskörre igyekszik választ adni. Először is: milyen mértékűek a korkülönbségek és a tranzakciók a szexuális kapcsolatokban? Másodszer pedig: milyen hatásai vannak ezeknek az aszimmetriáknak a kockázatok kezelésére és kimenetelére, különösen a HIV-fertőzésre és az óvszer nélküli közösülésre?

Az első kérdéskörre adott válaszok statisztikai felvételekből származó számszerű adatokon alapulnak. A korkülönbség az egykorúságtól a nagy korkülönbségig terjed. A tranzakcióknál csak a férfi által a nőnek adott juttatás, ajándék, támogatás szerepel.

A második kérdéskör válaszai általában kvalitatív jellegűek, és azt igyekeznek tisztázni, hogy milyen motivációi vannak a serdülő lányoknak és az idősebb férfiaknak ahhoz, hogy ilyen kapcsolatokat létesítsenek.

A lányok motivációi általában a következők: az idősebb férfiak alkalmasabbak házasságra, gazdaságilag stabilabbak, érettebbek, nem kívánatos terhesség esetén a gyer-

mek támogatásában nagyobb részt tudnak vállalni. Ugyanakkor vannak olyanok is, akik nem kívánnak férjhez menni az idősebb férfihez. Egy sor tanulmány a pénzügyi előnyöket tárta fel a lányok fő motivációjaként: a gazdasági túlélésben való támogatás, hosszabb távú lehetőségek biztosítása (pl. iskoláztatás), magasabb státusz az egykorúak között. (Érdeemes viszont megemlíteni, hogy pl. Tanzániában 10–11 éves lányok csábítottak szexre chipsért, kóláért vagy iskolába szállításért.)

A férfiak motivációi között szerepel a rendszeres szexuális élet lehetősége, a presztízs növelése, a lányok részvétele a házimunkában és a gondozásban. Az afrikai férfiak „természetes jognak” tartják, hogy több partnerük legyen, és fiatalabb nőket, gyakran tanulókat szívesebben választanak házasságon kívüli partnerként.

S. J.

KNAPP, S. J.: Authorizing family science: An analysis of the objectifying practices of family science discourse (A családtudomány felhatalmazása: a családtudományi értekezés objektívizáló gyakorlatainak elemzése). Journal of Marriage and Family, 2002/4. 1038–1048.

Az a ma művelt objektívizáló gyakorlat, amely a családtudományi értekezések objektivista ismeretelméleti kereteit adja, gyakran hiteltelenné teszi a tudományos szöveget és alássa az érvelő és elméleti összefüggésekben gondolkodó kifejtés módszerét. Hozzájárul az elmélet jelentőségének csökkenéséhez és az empirikusan nem megalapozott eredmények elfogadásához. Az olyan konstruktivista objektívizáló gyakorlat, amely nyitott, ön-tükröző és érvelő folyamatban teljesen hitelessé teszi és javítja az ismeretelméleti alapokat, hangsúlyt ad az elmélet fontosságának és javítani fogja az empirikusan megalapozottabb és tudományosan igazolt ismeretek igényét a családokról.

Amikor egy folyóiratcikk szövegét írjuk, egy olyan ismeretelméleti háttérrel rendelkező világkép megteremtéséhez járunk hozzá, ami segíti az olvasót a mondottak értelmezésében. Ma kevés gondolatot közlünk ehhez az ismeretelméleti étoszhoz.

A cikk számos szöveges példán keresztül igyekszik megmutatni az objektivista, szubjektivista, illetve konstruktivista ismeretelméleti kereteket.

A családtudósok a lehető legjobb ismereteket akarják szolgáltatni a családokról. Az objektívizáló gyakorlatukhoz való ragaszkodásukkal azonban arra bátorítanak minket, hogy érvelésünket és bizonyítékainkat kívül helyezzük az elméleti és érvelő összefüggések keretein. A következmény az, hogy növekszik az ismeretek kritikai értelmezését elhanyagoló eljárások terjedésének valószínűsége, noha ez vezetne a családokra vonatkozó ismereteink tartós javulásához. Ha a családtudományi értekezésünkben tudományos elkötelezettség tapasztalható alternatív keretek, elméletek, koncepciók stb. iránt, akkor ismereteink abban az értelemben gazdagodnak, hogy könnyebbé válik számunkra az információk hihetőségének és hasznosságának alaposabb értékelése, és a családtudomány alkalmasabb módon alakít ki valódi tudományos ismereteket a családokról.

S. J.

TERCEIRA, N. – GREGSON, S. – ZABA, B. – MASON, P.R.: *The contribution of HIV to fertility decline in rural Zimbabwe, 1985–2000* (A HIV hozzájárulása a termékenység csökkenéséhez Zimbabwe falusi területén, 1985–2000). *Population Studies*, 2003/2, 149–164.

A HIV-vel kapcsolatos termékenységcsökkenésről számoltak be azokban a szubszaharai afrikai országokban, ahol a fogamzásgátlók használata alacsony szintű. A cikk szerzői Zimbabwe falvaira vonatkozó visszatekintő felvételek, valamint logisztikus regressziós modellek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy azokban az afrikai országokban, ahol a fogamzásgátlók használata magas, a közelmúlt születési rátái és hasonlóképpen a jelenlegi terhességi arányok alacsonyabbak a HIV-pozitív nők körében, mint a HIV-negatívak esetén. A termékenységcsökkenés itt kisebb, mint ahol a fogamzásgátló használata ritka, mivel ekkor az első közösülés későbbre tolódik és a születési arányok a későbbi években már alacsonyabbak. Mindazonáltal Zimbabweben az 1980-as évek utolsó periódusa óta a teljes termékenységi ráta 8,5 százalékkal alacsonyabb, és a HIV-vel kapcsolatos termékenységcsökkenés egynegyedét teszi ki a termékenység csökkenésnek. Zimbabwe falvaiban a HIV-fertőzöttségi mechanizmusok olyan jelenségeket foglalnak magukban, mint az özvegyesség és válás, a közösülés gyakoriságának csökkenése, valamint a különböző nemi és gyulladós betegségek szaporodása. A vetélés kevésbé fontos tényezőnek tűnik, mint máshol, mivel a szifilisz ritka.

Számos szubszaharai országban a termékenység régóta várt csökkenése egybeesett a nagyobb HIV-járványokkal. Ebből a szempontból Zimbabwe jó példa. Az egymást követő demográfiai és egészségügyi felvételek azt igazolták, hogy a termékenység az 1980-as évek közepe óta állandóan csökkent. Ez a csökkenés a házasságkötési kor emelkedésének, valamint a modern fogamzásgátló módszerek használatának párhuzamos hatásához kapcsolható. Az első AIDS-esetről 1984-ben számoltak be Zimbabweben. A következő évben az országos vértranszfúziós szolgálat a fővárosban elkezdte a véradók szűrését, és már 2%-os HIV-pozitív esetet talált. A HIV-fertőzés intenzíven terjedt az 1980-as, majd az 1990-es évek végén, és a UNAIDS becslése szerint 2000-ben a felnőttek 25%-a fertőzött volt.

A társadalmi-gazdasági fejlődés minden bizonnyal elősegítette a termékenység változását mind Zimbabweben, mind más afrikai országban. Zimbabwe 1980-ban nyerte el függetlenségét. A következő évtizedben gyors fejlődés szemtanúi lehettünk, különösen a középiskolai oktatás kiterjedtségét és a megelőző egészségügyi gondozás infrastruktúráját illetően. Ezzel egy időben a modern fogamzásgátló módszerek széles körben elérhetővé váltak, még a falusi területeken is, az országos családtervezési tanács, valamint egy jól szervezett település szintű elosztó hálózat munkájának köszönhetően.

Miközben kézenfekvőnek látszik, hogy a jelzett körülmények előmozdították a termékenység csökkenését, vannak bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy a HIV-járvány is hozzájárult ehhez a változáshoz. Ezek az adatok alátámasztják azt a nézetet, hogy a HIV terjedésére reagáló tudatos, a termékenységet befolyásoló viselkedésmód nem korlátozódik azokra a nőkre, akik fertőzöttek. Zimbabweben jelenleg erősen korlátozott a HIV-teszthez való hozzáférés, ezért kevés nő tudja, hogy fertőzött-e. Azonban azok a nők is késleltetik a szexuális tevékenységet vagy óvszert használnak a fertőzés elkerülése érdekében, akik nem jutottak HIV-teszthez. Ebből az is következik, hogy a fejlettebb országokkal ellentétben Zimbabweben a demográfiai viselkedés HIV-vel összefüggő változása nem irányul szándékosan a termékenység megváltoztatására. Az anya-

gyermek közötti átvitel és az árvaság gondjai jelenleg fontosabbnak bizonyulnak annál a szempontnál, hogy növekvő termékenység szükséges a növekvő halálozásból származó veszteségek pótlására.

S. J.

SWIACZNY, F.: Aktuelle Trends der Migration in die Industrieländer (Az ipari országokba irányuló nemzetközi migráció aktuális trendjei). Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2003/3–4. 243–262.

A tanulmány a nemzetközi migráció jelenlegi helyzetét vázolja fel, különös tekintettel a célpontként tekinthető EU és egyes világvárosok, főként New York, Los Angeles és Tokió példáján keresztül.

Homogén adatok a világszerte folyó migráció összehasonlítására nem állnak rendelkezésre. Az OECD és az ENSZ népességi mutatóinak kiegészítéseképp így az USA, Kanada valamint az EU Statisztikai Hivatalának adatait kellett igénybe venni, valamint „A világ urbanizációs előrejelzései 2002” c. kiadványt és a nagyvárosok statisztikáit.

A nettó vándorlási mutatókat figyelve, megállapítható, hogy kevés változás van a migráció ki- és bemeneti oldalán. Az alacsony GDP-t felmutató országokból nagymértékű a kivándorlás. Az éllovasok Fekete-Afrika és Ázsia egyes államai, közepes kibocsátónak számítanak a Szovjetunió utódállamai. A másik oldalon a hagyományos fogadó országok állnak, mint az USA, Kanada és Ausztrália, Európában Németország, Ausztria, Nagy-Britannia és Spanyolország, továbbá az olajban gazdag öböl térség országai, Kuvait és az Egyesült Arab Emírátsok. A visszavándorlás a fejletlenebb régiókba politikai intézkedések következménye, ilyen például Bosznia-Hercegovina esete.

A globális vándorlást tekintve Ázsia vesztesége jóval nagyobb az utóbbi 10 esztendőben, mint Afrikáé. Amerika nettó bevándorlási mutatója jelentősen megemelkedett, de ma még az európai mérték alatt van. Tapasztalható, hogy nem a legszegényebb országokból a legnagyobb a kivándorlás, hanem azokból a fejlődő országokból, amelyek ma a globalizáció részesei.

Az EU-ra vonatkozó adatok 1981/90-től állnak rendelkezésre, ezek az USA-val és Kanadával szemben ebben az időszakban erős emelkedést mutatnak. Figyelemre méltó, hogy a rendszerváltozás után a Németországba visszavándorlók száma 200 000 volt.

A származási országokat tekintve az látható, hogy az EU-ba a kelet-közép-európai országokból, valamint az amerikai és ázsiai kontinensről érkeznek, míg az USA-ba az amerikai kontinensről, többnyire Mexikóból. Nagyobb csoportok jönnek Ázsiából és Európából, Afrika szerepe jelentéktelen. Az amerikai kontinens egészéről kivándorlók száma az európai mérték alatt van.

A megvárosok közül a népességszámot illetően Tokió vezeti a listát, majd Sao Paulo, Mexikó City és New York következnek. A 2001–2015-ös időszakban e városok növekedési rátájában lényeges visszaesés várható. A nagyvárosok lakosságának természetes szaporodásában mutatkozó csökkenést a bevándorlók növekvő jelenléte ellensúlyozza.

A származási országok tekintetében strukturálisan különbözik New York és Los Angeles bevándorlási helyzete. Az utóbbi különlegesen dinamikus fejlődést mutat, és főként a fejlett országokból jövők célpontja (innen érkezik a bevándorlók 40%-a, míg

New Yorkba mintegy 8% ugyanez az arány). Fordított a helyzet a kevésbé fejlett országokból bevándorlók esetében.

A csomópontként tekinthető világvárosok mint bevándorlási célpontok vizsgálata a jövőben nagyobb jelentőséget nyer majd. A hagyományos vándorlás mellett a világvárosok közötti, valamint az államhatárok közötti cirkuláló migráció hódít teret. A nemzetközi migráció határozottan megkülönböztethető típusai: az országból városba, a városból városba tartó és a cirkulációs migráció.

Végezetül meg kell említeni, hogy a vándorlások globális perspektívában történő vizsgálatának korlátozottak a lehetőségei az összevethető statisztikák csekély száma miatt. A kutatások és a jelen tanulmány során felmerülő kérdések és hipotézisek csak kevésbé részletező statisztikai adatok alapján vizsgálhatók. Minthogy a nemzetközi vándorlás politikai szempontból igen jelentős, nagyon fontos lenne, ha a vándorlási tendenciákat egy konzisztens globális vándorlási statisztika megfelelően be tudná mutatni.

Sz. G. S.

SCHWARZ, K.: Betrachtungen eines Demographen zu Ehe und Familie um das Jahr 2000 (Egy demográfus észrevételei a házasság és a család témaköréhez 2000 körül). Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2003/2–4. 423–442.

A szerző nem családszociológiai, még kevésbé családjogi tanulmányt kíván közreadni. Célja, hogy a mai hivatalos statisztikák nyújtotta tények alapján reális képet adjon a jelenlegi németországi házasságokról és partnerkapcsolatokról, családalapításról és a családok gyermekszámáról. Felhívja a figyelmet ezek társadalmi jelentőségére, anélkül, hogy ítélkezne. Családként tekinti a gyermekes és gyermektelen házaspárokat, valamint a nem házasokat, akiknek háztartásában nem házas gyermekek élnek partnerükkel vagy partner nélkül.

Kétszáz éve rendelkezésre állnak népességstatisztikák nemre, korra és családi állapotról vonatkozóan. Ezekre visszatekintve kimutatható, hogy száz 50–54 éves nő, illetve férfi közül 90–95 nőtlenként, ill. hajadonként kötött házasságot. Ennél alacsonyabb számokat csak az 1800 előtt születetteknél mutattak ki. A világháborúk férfivesztesége nyomon követhető. A XIX. század 60-as éveitől csaknem a jelen korig a házasságkötés magától értetődő volt.

Az 1960 után születettekhez vonatkozó adatok becsléseken alapulnak, melyeket megnehezítenek az elmúlt 30 év változásai, a házasságkötések korának kitolódása. Azoknak a nőknek a száma, akik 30 éves korukig férjhez mentek, 88%-ról 40%-ra csökkent. Mégis hibás volna ezt a házassági kedv csökkenésével magyarázni, mert sokan később házasságra léptek. 1960 óta nemcsak a házasságkötési kor, hanem az életük végéig egyedülállóan maradtak száma is emelkedést mutat.

A ma 50 évesek házasságának rétegspecifikus vizsgálata azt mutatja, hogy a nem házasok aránya valamennyi iskolázottsági és szakképzettségi rétegben 10% alatt van. Ez alól csak azok a születési évszámok jelentenek kivételt, amelyekben a magasabb képzettségű nők gyakran hajadonok maradtak, a világháborúk okozta férfiveszteségek miatt nem találván megfelelő partnert. Ma a rétegspecifikus különbségek változatosabb

képet mutatnak, de a független élet vonzereje egyértelműen növekedett. Különösen magas a szak-, illetve főiskolai végzettséggel rendelkező hajadonok aránya.

A városokban és falvakban a házassodási magatartás nagyon különböző. A városi millió az utóbbi évtizedekben nagyban erősítette a későbbi házasságkötést és az egyedülállóként maradást.

Az elmúlt 30 évben a válások száma megduplázódott. A válással végződött házasságok fele gyermektelen volt. A városokban a válások gyakorisága 40%, a falvakban 10%. 40 évvel ezelőtt az újránházasodók aránya 80% volt, ma a férfiak esetében kevesebb mint 60%, a nőknél a csökkenés ennél csekélyebb. Ez abból is következik, hogy a házasságon kívüli együttélés sokkal könnyebbé vált, mint korábban.

A házasságon kívüli együttélésre megbízható becslések állnak rendelkezésre: az érintettek száma 2002-ben 2,3 millió volt, közülük 31% a gyermekes háztartásban élők aránya. 20–35 éveseknél ez a párkapcsolati forma gyakran a házasság megelőzője. A kiskorú gyermekek több mint 80%-a még házasságban élők háztartásának tagja.

Az 1910 óta csaknem 20 millióval megnövekedett németországi népességben drámaian kevesebb a gyermek. A gyermektelenek aránya csaknem 30%, és a nyugatnémet nők csak 15%-a vállal három vagy több gyermeket. A legújabb népesség-előrejelzése szerint egy nőre 1,4 gyermek jut. A népesség reprodukciójához egyharmadnyival több gyermekre lenne szükség.

A rétegspecifikus vizsgálatok a 35–39 éves nőknél azt mutatták, hogy 1997-ben 100 nőre átlag 150 gyermek jutott. A főiskolai végzettségűeknél ez az arány 114 volt. Közülük 35–39% gyermektelen maradt, míg az összes végzettségi kategóriában ez az arány együttesen csak 24% volt.

A 40–44 éves férfiakra vonatkozó, 2001-ből származó adatok alapján szocioökonomiai ismertetőjegyek szerint nagyon nagy különbségek vannak a gyermekszám tekintetében. A mezőgazdaságban önállóan tevékenykedőkön kívül nincs olyan csoport, amelyben átlagosan 2 gyermeknél többet nevelnek. Ez azt mutatja, hogy nem a társadalmi réteghez tartozás a meghatározó, hanem az életstílus. A gyermekszám valamivel magasabb a nem dolgozó anyák között. A gyermekszám csökkenése Németország valamennyi területét érinti.

A házasság és család jelentősége a közvélemény-kutatások állandó témája. Egyesek szerint a házasság intézménye halott, de helyette a problémát megoldja a partnerkapcsolaton alapuló család. Mások szerint még nem sikerült a kívánságok és a valóság konfliktusát feloldó családi viszonyokat találni. A szerző véleménye szerint a házasságot lehetetlen kiiktatni, hiszen a társadalom rá van utalva. Eddig még nem találták meg az alternatíváját.

Sz. G. S.

SCHMID, J.: Einwanderung und Staatengemeinschaft. Zur Problematik einer überstaatlichen Wanderungspolitik (Bevándorlás és államközösség. Az államok közti vándorláspolitikai problematikájáról). Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2003/2–4. 217–231.

A tanulmány írója kétkedéssel szemléli, hogy az Európai Unió egységesen kívánja szabályozni a tagállamok bevándorlási politikáját, miközben azzal az egyes tagállamok önállóan is csak nehezen boldogulnak. Végigkíséri az európai integráció történetének

legfontosabb döntéseit, hangsúlyozza az egyes államoknak azt a törekvéseit, hogy megőrizték kulturális identitásukat. Ismerteti a német álláspontot, és szembesíti az átfogó integrációs és vándorlási politikával. Németország igényli, hogy az egyes országok saját maguk dönthessenek a bevándorlók számáról. Felveti a kérdést, hogy Törökország esetleges uniós csatlakozása nyomán várható tömeges belső mozgás, annak kulturális és politikai következményeivel vajon ugyanolyan elbírálás alá esik-e majd, mint például Belgium EU-polgárai esetében.

A bevándorlási politikának nemzeti gyökerei vannak, a tagállamok nem mutatnak hajlandóságot a közös fellépésre a külső határok védelme esetében sem, még kevésbé a munkavállalás célzatú migráció területén. Saját munkaerő-piaci helyzetük, tradícióik alapján kell, hogy döntsenek. Sajátságos helyzetben vannak az egykori gyarmattartó országok: Franciaország, Nagy-Britannia, Hollandia stb. Így az „idegenprobléma” felbukkanásával fognak az európai országok találkozni, illetve már most érzik jelenlétét. Ez a történelmük, földrajzi helyzetük és az uralkodó gazdasági szerkezet következménye. Az emigránsok és gyermekeik súlyos integrációs nehézségeiből eredő problémákat csak az adott nemzeti államok oldhatják meg.

Az EU struktúrája még kiforratlan, ez a tagok fejlődési pályájától függ. Azt a nézetet, hogy a tendenciákat tekintve az egyes államok el fognak tűnni, illetve el kell, hogy tűnjenek, a német értelmiségen kívül senki nem osztja. A következő jelenségek figyelhetők meg: a szuverenitásról való lemondás, a belső munkaerő-piaci kérdések áthárítása a nemzetközi szintre, valamint olyan, a határokon átívelő problémák, mint a vándorlási mozgalom vagy a környezeti befolyások.

Az adott funkcióvesztés vészesen hasonlít a családi állapotban megfigyelhető családi funkcióvesztéséhez: az intézmények átvállalják a munkanélküliséggel, betegséggel és korral, iskolázással és képzéssel járó terheket. A család emocionális szerepe azonban még fontosabbá válik: ez lesz a biztonság, az érzelmek terepe, a lelki menedék. Hasonló a helyzet az unióba tömörülő államok szerepmegosztásában is.

A szuperstruktúra és a továbbélő nemzetállamiság felveti a kultúra kérdéseit, például: hogyan és milyen eszközökkel nyissanak a nemzeti kultúrák? Hogyan lesz a nemzeti tudatból európaiság-tudat? A megoldást keresve több lehetőség merül fel. Az egyik az „államszövetség”, amely a legkézenfekvőbb. Az önállóan választott területi és gondolati közelség, mely összeköti. Egy másik, inkább spekulatív lehetőség a „szövetségi állam”. Egy ilyen radikális lépést követően is megmaradnának ugyan a nemzeti államok és kultúrák, azonban csupán regionális egységeként. Az államvezetőket 400 millió ember választhatná. Ez a multikulturális nagyhatalom azonban máig utópia.

Az unió bevándorló és befogadó országai közötti viszony felméréséhez a szerző pontosan definiálja azokat a fogalmakat, amelyek az integráció alkotórészei: az identitást, a nemzetiséget és az állampolgárságot.

Hol húzódjon az unió határa? Ezt kizárólag kulturális kritériumokhoz kell igazítani, az iparosodás szintje, a történelmi helyzet és demográfiai jövő eltérő volta kizáró tényező kell, hogy legyen. A külső határoktól a belső felé fordulva: az európai nemzeti kultúrák a kontinens élő forrásai, és mint ilyenek, megőrzendők. Ha a szülőföldek Európája egyszer fölöslegessé válna, már nem lenne ezen kultúrák kontinense többé. Továbbélése attól is függ, hogyan tudja határait megtartani a külső bevándorlókkal szemben.

MANNING, W.D.: *Children and the stability of cohabiting couples* (A gyermekek hatása a házasságon kívüli párkapcsolatok stabilitására). *Journal of Marriage and Family*, 2004/8. 674–689.

Az együttélés nemcsak egyre természetesebb családforma az Egyesült Államokban, hanem a családalapítás helyszíne is, mivel lehetséges ösvény a házassághoz. Az 1990-es évek elején a házasságok mintegy felét előzte meg párkapcsolati együttélés. Kevésbé köztudott, hogy az együttélés keretében mind több gyermek születik. Számuk 1980 és 1990 között megduplázódott. Ezért fontos felmérni, hogy a szülés hogyan befolyásolja a párkapcsolatban élő családok tartósságát.

A szerző a Nemzeti Családnövekedési Felmérés (NSFG) adatait alkalmazva elemzi a kérdést. Az együtt élőkre összpontosít, azonban figyelembe veszi általánosságban is a gyermek hatását szüleinek kapcsolatára, függetlenül attól, hogy azok házások-e vagy sem.

Számos elméleti kitekintés támogatja azt a hipotézist, miszerint a házasságban élők számára a gyermek kapcsolaterősítő tényező, mivel a házasság legnagyobb értékét reprezentálja, s egyben a válás hátrányát is. Csökkenti a házasság bizonytalanságát és erősíti a házas felek egymás iránti szolidaritását. Ezt igazolják a gyakorlati tapasztalatok is: a legstabilabb házasságban élők nevelnek a legnagyobb valószínűséggel gyermekeket.

Az együttélés stabilitása és a szülés összefüggéséről háromféle hipotézis ismeretes. Az első szerint az együttélés során fogant/született gyermekek pozitív hatással vannak szülei kapcsolatára, egybekelésükre. A második a negatív hatást emeli ki: az együttélés során született a nem tervezett gyermekek aránya magas, 44%, miközben tudjuk, hogy a váratlan események növelhetik a válás esélyét. Az így együtt élő párok lelkiállapotukat nem érzik olyan jónak, mint a gyermektelenek. A harmadik változat szerint a gyermekeknek nincs hatásuk szülei kapcsolatára.

A kutatások máig nem tértek ki a faji és etnikai különbségek vizsgálatára, noha ezek igen fontosak a gyermekvállalásról és a gyermeknevelésről vallott nézetek egységét illetően. A szerző hipotézise ezzel kapcsolatban az, hogy a fehérek együttélése során a szülések alacsonyabb száma és a nem tervezett szülések magasabb aránya miatt körükben a gyermekek instabilizáló hatása várható. A latin-amerikai származású párok esetében az együttélés jóval elfogadottabb, s így a gyermekek várhatóan pozitívan hatnak az együtt élő párokra. A feketék körében a gyermekszületés és a kapcsolat stabilitása összefügg, de nem olyan mértékben, mint a latin-amerikai származásúaknál.

Az együttélések precíz elemzését korlátozza, hogy a párok a gyermek születése előtt összeházasodhatnak vagy szakíthatnak. Így az együttélés során megfogant utódok egyharmada vagy házasságban, vagy egyedülálló gyermekeként lát napvilágot. Ez a jelenség etnikailag és fajilag differenciált: a fehér nők sokkal gyakrabban házasodnak össze partnerükkel szülés előtt, mint a fekete vagy dél-amerikai származásúak.

Összefoglalva: úgy tűnik, hogy a gyermekek befolyásolják szülei együttélésének stabilitását. A hatás függ az anyaság állapotának időbeli rögzítésétől, a stabilitás fogalmának értelmezésétől, fajtól és etnikai hovatartozástól. Az együttélés alatt fogant gyermekek stabilizálni látszanak a párkapcsolatot. Ha a szülői szerepet a szüléssel definiáljuk, akkor nem játszik jelentős szerepet a stabilizációban. A szülés előtti házasságkötés

inkább megerősíti, a szülés után kötött házasság pedig, úgy tűnik, gyengíti a kapcsolatot. A gyermekek bizonytalanságot jelentenek az együttélés során, de valószínűleg ennek nem ők az okai. További elemzések, amelyek felfedik, hogy a párok kapcsolatuk során hogyan tekintenek a gyermekvállalásra és a gyermeknevelésre, tisztázhatják ennek szerepét az együtt élők családalapításban és kapcsolatuk stabilitásában.

Sz. G. S.

JOLLIFFE, D.: Continuous and robust measures of the overweight epidemic: 1971–2000 (A túlsúlyosság egyre fokozódó terjedésének és mértékének vizsgálatai 1971–2000 között). Demography, 2004/2. 303–314.

Az Egyesült Államok Nemzeti Egészségstatisztikai Központja 1999-ben 61%-ra becsülte a túlsúlyos felnőtt lakosság arányát, beleértve az elhízottakat is. Az elhízás negatív egészségügyi hatásai jelentős mértékűek, a halálozási kockázat a magas vérnyomás, agyvérzés, 2. típusú diabétesz, légzési problémák és egyes rákmegbetegedések révén magas. Évente 300 000 amerikai hal meg olyan betegségben, amelynek okozója, illetve súlyosbítója a túl nagy testtömeg, s így nemsokára meghaladja az ország első számú megelőzhető halálokat, a dohányzást. Noha a számok elrettentők, sem a sajtó, sem a közvélemény nem tulajdonít azoknak kellő jelentőséget, sőt még szakemberek is vitakoznak a számítások helyességén.

A cikk célja megmutatni, hogy a vizsgálatokból rendelkezésre álló mérési eredmények hasznosabbak a túlsúlyosságról folytatott nyilvános egészségvítában, mint az elterjedtségi arányok. A túlsúlyosság küszöbértékéről folytatott vita ugyanis elterelheti a figyelmet egy sokkal égetőbb kérdéstről, az egészségesség változó mértékéről, és felesleges kétségeket támaszt a lakosság körében a probléma fontosságával kapcsolatban. A szerző fontosnak tartja, hogy a szegénység mérésének irodalmára támaszkodva, annak tapasztalatait alkalmazva alternatív mérésekkel dolgozzon, amelyek a testtömeg-indexet folyamatosan változóknak tekintik, amelyek érzékenyek a túlsúlyos népesség testsúlymegoszlására, és kevésbé vannak kitéve azoknak a mérési hibáknak, amelyek abból erednek, hogy a vizsgált személy testtömegindexe a küszöb körül van.

A tanulmányban felhasznált adatok a Nemzeti Egészségügyi és Táplálkozási Felmérés 1971–1990 közötti négy időszakából származnak, és a 20–75 éves amerikai lakosságot reprezentálják.

A test felesleges zsírtartalma a testtömegindexszel becsülhető. Kimutatták, hogy a vizsgált időszakban ez az index folyamatosan nőtt, vagyis nemcsak a túlsúlyosság elterjedésének mértéke, hanem maga az átlagos túlsúly is növekedett. A túlsúlyosság és elhízottság definiálására – több előzetes számítás elemzése után – az Egyesült Államok kormánya a WHO ajánlását, egy viszonylag alacsony küszöböt fogadott el 1998-ban. Így a korábbiaknál – a világ többi részéhez hasonlóan – milliókkal többen kerültek tekintve túlsúlyosak kategóriájába.

A szerző ennek a küszöbnek az alapján három túlsúlyossági indexet számított, melyek az elterjedtséget, a túlsúlyosság mértékét és a probléma súlyosságát jelzik. A validitás vizsgálatához a mintaváltozékonyság becslésére volt szükség.

A kontrollált számítások szerint a túlsúlyos felnőttek száma a vizsgált időtartam alatt 37%-kal lett magasabb, és ez a növekedés túlnyomórészt az 1990-es években állt

elő. A legfrissebb becslések szerint (1999–2000) a lakosság 64%-a tartozik ebbe a kategóriába. Ennél is gyorsabban emelkedett a testsúlytömegkülönbözet meghaladó személyek számában. Ez az arány az 1970-es 17%-ról 1999–2000-re 25%-ra emelkedett. A legdrámaiban, 2,5-szeresére a harmadik index értéke nőtt, amely a túlsúlyos lakosság megoszlását jelzi.

Az elhízottság terjedése még drasztikusabb volt: 113%, a testtömeg-különbözet 1988–1991-ben a lakosság átlagosan 15%-a haladta meg, s 1999–2000-re ez az arány 19%-ra növekedett. A leggyorsabban emelkedő elhízottság-megoszlás kétszeres volt.

Mindezek a számok – az egészségügyi kockázatokra vonatkozó orvosi kutatási jelentésekkel együtt – azt sugallják, hogy a túlsúlyosság negatív egészségügyi hatása sokkal jelentősebb, mint jelenleg gondoljuk.

Sz. G. S.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2005. No. 1.

BARTONOVA, D.: A népszámlálási háztartások trendje a Cseh Köztársaságban a XX. század utolsó harmadában

KUCERA, M.: A 2001. évi népszámlálás alapján becsült családháztartások

STASTNA, A.: A válási szokások generációk közötti átörökítése a Cseh Köztársaságban és nemzetközi összehasonlításban

DUNOVSKY, J.: Meghalt Zdenek Matejcek professzor

MORAVKOVA, S.: Az eltartott gyermekes családok lakáskörülményei és a háztartás felszereltsége

2005. No. 2.

BARTONOVA, D.: Az egyének népszámlálási háztartásai a Cseh Köztársaságban a XX. század utolsó harmadában

CERNA, K.: Vélemények az együttélésekről és a családról az Európai Érték Felvétel alapján a Cseh Köztársaságban és Nagy-Britanniában

ZEMAN, J.: A cseh és morva katolikusok házassági és gyermekvállalási magatartása

VANO, B.: Szlovákia népességfejlődése 1990 után

SRB, V.: A házasságok a férj és a feleség nemzetisége szerint a Cseh Köztársaságban a 2001. március 1-jei állapotnak megfelelően

BRABCOVA, P. – *RADOLFOVA, M.*: Az idős állampolgárok a Cseh Köztársaságban a 2001. évi népszámlálás alapján

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2004. No. 4.

- MC LANAHAN, S.*: Eltérő sorsok: hogyan boldogulnak a gyermekek a második demográfiai átmenet időszakában
- MUSIOCK, K. – MARE, R. D.*: Családösszetétel, generációk közötti mobilitás és a szegénység reprodukálása: bizonyítékok a növekvő polarizációra?
- VAN HOOK, J. – BROWN, S.L. – KWENDA, M.N.*: A szegénységi trendek tényezőkre bontása a bevándorlók gyermekei körében
- GINTHER, D.K. – POLLAK, R.A.*: Családösszetétel és a gyermekek iskolai végzettsége: vegyes családok, stilizált tények és leíró regressziók
- BROWNING, R.B. – LEVENTHAL, T. – BROOKS-GUNN, J.*: Szomszédsági kapcsolat és faji különbségek a kora-serdülőkorú szexuális magatartásban
- REDSTONE, I. – MASSEY, D.S.*: Bevándorlás: a bevándorlás időpontjára vonatkozó kérdés elemzése az USA népszámlálásában
- VAN WEY, L.K.*: Önzetlen és szerződéses pénzátutalások a migráns férfiak és nők és háztartások között Thaiföld vidéki területein
- TIMAEUS, I.M. – JASSEH, M.*: Felnőtt halandóság a Szaharától délre: bizonyítékok a demográfiai és egészségi felvételekből
- FRISBIE, W.P. – SONG, S. – POWERS, D.A. – SREET, J.A.*: Növekvő faji különbségek a csecsemőhalandóságban: respirációs distressz szindróma és más okok
- SCHOEN, R.*: A naptáreffektus és a naptári termékenység interpretálása

2005. No. 1.

- CUTLER, D. – MILLER, G.*: A közegészségügy fejlődésének szerepe az egészség alakulásában: a huszadik századi Egyesült Államok
- BONGAARTS, J.*: Hosszú távú trendek a felnőttkori halandóságban: modellek és projekciós módszerek
- KEELS, M. – DUNCAN, G.J. – DELUCA, S. – MEDEHALL, R. – ROSENBAUM, J.*: Tizenöt évvel később: eredményezik-e a lakóhely változtatási programok a szomszédsági szegregációt, a bűnözést és szegénység csökkenését?
- PAGE, M.E. – STEVENS, A.H.*: Faji különbségek az egyszülős családokban felnövekvő gyermekek felnevelési költségeiben
- MOFFITT, R.*: Megjegyzések az oksági kapcsolatok elemzéséhez a népességi kutatások terén
- FRANKENBERG, E. – MC KEE, D. – THOMAS, D.*: Az erdőtüzek egészségi hatásai Indonéziában
- FELICIANO, C.*: A bevándorlók iskolai végzettségbeli szelekciója az USA-ban: a bevándorlók és az otthonmaradók összehasonlítása
- QUINN, M.A. – RUBB, S.*: A végzettség és a foglalkozás kongruenciájának fontossága a migránsok döntésében
- YOUNT, K.M. – AGREE, E.M.*: Különbségek a fogyatékkal élő időszerű nők és férfiak között Egyiptomban és Tunéziában

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION
 az Európai Népesedési Társaság folyóirata
2004. No. 4.

- STARK, L. – KOHLER, H.-P.*: Népi vita az alacsony termékenységről: a német sajtó elemzése, 1993–2001.
- MARTIKAINEN, P. – MAKI, N. – BLOMGREN, J.*: A területi és az egyéni társadalmi jellemzők hatása az öngyilkosság rizikójára: relatív hozzájárulás és a hatások változása.
- HANKS-JOHNSON, J.*: Bizonytalanság és a második tér: a modern szülésidezés és az oktatási dilemma.
- VLASBLOM, J.D. – SCHIPPERS, J.J.*: A nők munkaerőpiaci részvételének növekedése Európában: azonosságok és különbségek.

GENUS

A Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata
2004. No. 2.

- TFAILY, R.*: Magasabb autonómia és alacsonyabb termékenység? Bizonyítékok Malajziából, a Fülöp szigetekről és Thaiföldről
- LOMANI, M. – K'OYUGI, B.O.*: A fogamzásgátlás alkalmazásának regionális különbségei Kenyában
- GHOSH, S. – KULKARNI, P.M.*: Különböznek-e adott népességben a halálkori struktúra jellegzetességei a társadalmi-gazdasági csoportok szerint? A kérdés tanulmányozása indiai adatokon
- VAGLIASINDI, P.A. – ROMANELLI, M. – BIANCHI, C.*: A nyugdíjas családok demográfiai elemzése és az egyenlőtlenségek Olaszországban: a regionális különbségek mikroszimulációs elemzése

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
2005. No. 1.

- LUNDQUIST, J.H. – SMITH, H.L.*: Az amerikai hadseregben szolgáló nők családalkítása
- OSBORNE, C.*: Az együtt élő és a „távolélő” párok házassága az első gyermek megszületése után
- WU, Z. – SCHIMMELE, C.M.*: Új partner találása az első együttélés felbomlása után
- CUBBINS, L.A. – VANNOY, D.*: Társadalmi-gazdasági lehetőségek, nemi tradíciók, a feleségek bántalmazása a városi orosz házaspárok körében
- WALLER, M.R. – MC LANAHAN, S.*: A férfi és a nő házassági elvárásai: körülmények és következmények
- KURDEK, L.A.*: Nem és házassági elégedettség a házasság elején: az „emelkedő görbe” megközelítés.

- SIM, T.N. – ONG, L.P.*: A szülők fizikai büntetése és a gyermeki agresszió egy szingapúri óvodás mintában
- VANDEWATER, E.A. – LANSFORD, J.E.*: A tizenévesek problémás viselkedése családi kezelésének modellje
- FRISCO, M.L.*: A szülők hatása és a fiatal nők fogamzásgátlása
- HENLY, J.R. – DANZIGER, S.K. – OFFER, S.*: A szociális támogatás hozzájárulása az alacsony jövedelmű családok életszínvonalához
- SOBOLEWSKI, J.M. – AMATO, P.R.*: Gazdasági nehézségek a család származása szerint és a gyermekek pszichológiai körülményei a felnőttkorban
- JUBY, H. – LE BOURDAIS, C. – MARCIL-GRATTON, N.*: A szerepek és a felügyelet megosztása? A szülők jellemzői és a gyermekek életkörülményei a váláskor
- OROPESA, R.S. – LANDALE, N.S.*: Egyenlő hozzájutás a jövedelemhez és az együttélés felbomlása a Puerto Ricó-iak körében
- AMATO, P.R. – CHEADLE, J.*: A válás hosszantartó hatása: válás és a gyermek körülményei három generáción keresztül
- SCHWARTZ, S.J. – FINLEY, G.E.*: Apaság a válással megszűnt, illetve fennálló házasságokban: etnikai különbségek a retrospektív beszámolókból
- WOO, H. – RALEY, R.K.*: Egy kis hozzájárulás a gyermekvállalás előnyei és hátrányai kérdéséhez: a szülővé válás hatása a szülők életére
- HYNES, K. – CLARKBERG, M.*: A nők munkavállalási szokásai a fiatal szülők esetén
- CARR, D.*: A középkorú férfiak és fiatal felnőtt gyermekeik társadalmi összehasonlításának pszichológiai hatásai
- TAKYI, B.K. – DODOO, F.N-A.*: Nem, sorozat és termékenységi események Ghánában

2005. No. 2.

- KING, V. – SCOTT, M.E.*: Az együttélés összehasonlítása idős és fiatalabb felnőttek körében
- DE LEIRE, T. – KALIL, A.*: Hogyan költik pénzüket a gyermekes együtt élő párok?
- PHILLIPS, J.A. – SWEENEY, M.M.*: Házasság előtti együttélés és a házasság felbomlása a fehér, fekete és mexikói nők körében
- AVELLAR, S. – SMOCK, P.J.*: Az együttélés felbomlásának gazdasági következményei
- LEE, Y. – WAITE, L.J.*: A férjek és feleségek házimunkára fordított ideje: a számbavételek összehasonlítása
- ERICKSON, R.J.*: Miért számít az érzelem: nem és háztartási munkamegosztás
- JOHNSON, M.K.*: Családi szerepek és a munka értéke: a választás és változás folyamata
- SCOTT, E.K. – LONDON, A.S. – HURST, A.*: A gyermekgondozás elmeinek instabilitása a gyermeknevelésből a munkavállalásba áttérés időszakában
- SZINOVACZ, M.E. – DAVEY, A.*: Nyugdíjba vonulás és a házassági döntéshozatal: hatások a nyugdíjba vonulás megítélésére
- SCHMEER, K.K.*: A házas nők anyagi forrásai és az élelmiszerre költött összegek Cebuban (Fülöp-szigetek)
- YOUNT, K.M.*: Az asszonyok hatalma a családban, és a nemi preferencia Mihyá-ban (Egyiptom)
- PEARS, K.C. – PIERCE, S.L. – KIM, H.K. – CAPALDI, D.M. – OWEN, L.R.*: A fiatal férfiak apaságának kezdete

- KOTCHICK, B.A. – DORSEY, S. – HELLER, L.:* Az afroamerikai egyedülálló anyák első gyermekének megszületését előrejelző tényezők: egyéni és közösségi faktorok
STEWART, S.D.: Hogyan befolyásolja a gyermek születése a nevelt gyermekekhez való viszonyt?
D'AUGELLI, A.R. – GROSSMAN, A.H. – STARKS, M.T.: A szülők viszonya a leszbikus, homoszexuális és biszexuális fiatalok szexuális irányultságához
BOOTH, A. – JOHNSON, D.R. – GRANGER, D.A.: Testoszteron, a házasság minősége és túlzott szerepvállalás
SOUTH, S.J. – HAYNIE, D.L. – BOSE, S.: Lakóhelyi mobilitás és a tizenévesek szexuális aktivitásának kezdete
ROOSA, M.W. – DENG, S. – BURRELL, G.L. – TEIN, J-T. – JONES, S. – LOPEZ, V. – CROWDER, S.: A család és a gyermek jellemzőinek összefüggése a szomszédsági és általában a külső kapcsolatokkal

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

2004. No. 5.

- IEWIN, M. – BLANCHARD, T. – TOLBERT, C. – NOCCI, A. – LYSON, T.:* Miért maradnak az emberek: a helyben maradás közösségi okai az Egyesült Államokban
PRIOUX, F.: Franciaország népesedési helyzete
THIERRY, X.: A bevándorlás helyzete Franciaországban és összehasonlítás az Egyesült Államokkal
HALIFAX, J. – VILLENEUVE-GOKALP, C.: Egy felvétel tervezése az örökbefogadás helyzetéről Franciaországban
SCHOUMAKER, B.: Személyperióduson alapuló megközelítés a termékenységtörténet elemzésében
COUTGEAU, D. – LELIÉVRE, É.: A franciaországi belső vándorlás becslése az 1990–1999 időszakra és összehasonlítás a korábbi időszakokkal

2004. No. 6.

- AVDEEV, A. – BLUM, A. – TROITSKAIA, I.:* A földművesek házasodása a XIX. századi Oroszországban
PISON, G. – COUVERT, N.: Az ikerszületések gyakorisága Franciaországban. A biológia, az orvostudomány és a családi magatartás hármasság hatása
BRY, X. – ANTOINE, P.: A magyarázat feltárása: egy alkalmazása az eset-történeti adatok kezelésére
AROKIASAMY, P.: A leányok többlet-csecsemőhalandóságának regionális jellegzetességei Indiában
KIM, D.-S.: Hiányzó leányok Dél-Koreában: mértékek, trendek és regionális különbségek

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2004. No. 4.

COLEMAN, D. – ROWTHORN, R.: A bevándorlás gazdasági hatásai az Egyesült Államokban

MOLLA, M.T. – MADANS, J.H. – WAGENER, D.K.: Különbségek a felnőttkori halandóságban és a fogyatékoságban az elvégzett iskolai osztályok száma szerint az Egyesült Államokban az 1990-es évek végén

GAUTHIER, A.H. – SMEEDING, T.M. – FURSTENBERG, F.F.: Kevesebb időt szánnak a szülők gyermekeikre? Irányzatok a kiválasztott iparosodott országokban

WATKINS, S.C.: Az AIDS-járvány irányítása Malawi vidéki területén

2005. No. 1.

HILL, K. – WONG, R.: Mexikó–USA migráció: hogyan tekintik a határ két oldaláról?

SCHRÖDER-BUTTERFILL, E. – KREAGER, P.: Aktuális és de facto gyermektelenség az idős életkorban: tények és következmények Kelet-Jáván (Indonézia)

RETFERD, R.D. – CHOI, M.K. – CHEN, J. – XIRU, L. – HONGYAN, C.: Mennyire csökkent valójában a termékenység Kínában?

APPOLD, S.J.: Az egyetemet végzettek gyengülő pozíciója a szingapúri munkaerőpiacon: okok és következmények

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2005. No. 1.

BENEFO, K.D.: A gyermekek iskolázottsága és a fogamzásgátlás alkalmazása Afrika vidéki területein: egy ghánai esettanulmány

BRONTE-TRINKEW, J. – DEJONG, G.F.: Befolyásolja-e a háztartás összetétele és gazdasági helyzete a gyermekkori védőoltások beadását? Bizonyítékok Jamaicából és Trinidad-Tobago-ból

WHITE, M.J. – TAGOE, E. – STIFF, C. – ADAZU, K. – SMITH, D.J.: Urbanizáció és a termékenységi átmenet Ghánában

CHIMBWETE, C. – WATKINS, S.C. – ZULU, E.M.: Kenya és Malawi népesedéspolitikájának értékelése

GIBBISON, G. – PAUL, C.: A nevelt gyermek gondozása és a jamaikai gyermekek iskolai végzettsége

2005. No. 2.

CHEN, F.: A szülők és felnőtt házas gyermekek lakóhelyi jellegzetességei a mai Kínában: az életciklus-megközelítés

- KAUFMAN, C.E. – RAMARAO, S.*: Közösségi bizalom, egyetértés és az egyéni kutatás folyamata: tanulságok a demográfiai kutatások számára
BÜCHEL, F. – FRICK, J.R.: A bevándorlók gazdasági szerepe Európa-szerte – számít a bevándorlás politika?

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata
2005. No. 1.

- FRANKENBERG, E. – SURIASINI, W. – THOMAS, D.*: Javítja-e az egészségügyi alapellátás kiszélesítése a gyermekek egészségi állapotát? Tanulságok az indonéziai „védőnőt a falvakba” programból
ANDERSSON, G. – SCOTT, K.: Munkaerő-piaci helyzet és az első gyermek: a bevándorló nők tapasztalatai Svédországban, 1981–1997
ALESHINA, G. – REDMOND, G.: Milyen magas a csecsemőhalandóság Közép- és Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében?
PERELLI-HARRIS, B.: Út az igen alacsony termékenységhöz Ukrajnában
KAMIJN, M. – DE GRAF, P.M. – JANSSEN, J.P.G.: Keresztházasság és a válás kockázata Hollandiában: a vallási és etnikai különbségek hatásai, 1974–1994
LEVENE, A.: A halandóság becslése a London Foundling Kórházban, 1741–1799
MARTIKAINEN, P. – MARTELIN, T. – NIHTILA, E. – MAJAMAA, K. – KOSKINEN, S.: A családi állapot szerinti halandósági különbségek Finnországban 1976–2000 között: a változások családi állapot, társadalmi-gazdasági helyzet, háztartás-összetétel és halálok szerinti vizsgálata

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata
2004. No. 118.

- SHAW, C.*: A 2003. évi adatokból kiinduló népesség-előreszámítás az Egyesült Királyságra és országaira
JONES, J. – CHAPPELL, R.: A népesedéssziszta nagy európai kérdései
TOMASSINI, C.: A demográfiai adatok iránti igények az öregedő népességek elemzéséhez

2005. No. 119.

- PEARCE, D. – BOVAGNET, F-C.*: Az Európai Unió demográfiai helyzete
SMALLWOOD, S. – CHAMBERLAIN, J.: A reprodukcióhoz szükséges termékenység: mennyi az és mit jelent?
EXETER, D.J. – BOYLE, P. – FENG, Z. – FLOWERDEW, R. – SCHIERLOH, N.: Az „időben konzisztens területek” képzése Skóciában, 1981–2001